

Орга № 1. 2020

«Литературин-исбаъхъаллин журнал «ОРГА»

Арадолу 1958 шарахъ дуьйна

**Шен ненан мотт халкъо,
Сий ойбуш, Iалашбахъ,
Цу халкъан паргIато
Цъхаммо а хьошур яц.**

Мамакаев Мохъмад

Мужалта гIера сурт – Юшаев Султанан
«Шира тIулгаш»

**Директор
ГАН «Зорботохаран цIа»
Темирханов Иела Халидович**

**Директоран заместитель
Алиева Зарина Лом-Алиевна**

Редакцин кхеташо:

Абдулаев Леча
Ахмадов Муса
Бексултанов Муса
Бурчаев Хъалим
Джамбеков ШаIрани
Минкайлов Эльбрус
Сумбулатов Дени
Цуруев Шарип

Журнал диллинарг:

Нохчийн Республикин къоман
политикин, арахъарчу зIенийн,
зорбанан, хаамийн Министерств

364060 НР, Соьлжа-ГIала,
Дудаев С. бульвар, 8.

**Журнал зорбанехъ
кхаа баттахъ цкъа арадолу**

Редакце схьалушйолу произведенеш зорботохна
хила еза. Журнала тIе ца тохначу произведенийн
маххадор а, уьш авторшка юхоялар а редакцино
шена тIе ца лоцу. 12+

Тел.: 8 928-477-37-69

Е-mail:

izdatelskiy_dom2019@mail.ru

Сайт: <http://www.izdat-dom.ru>

ЧУЛАЦАМ

ПОЭЗИ

МАГОМАДОВ Мансур	
Нохчийчохь, яхалахь. <i>Стихаи.</i>	3
ХАЯУРИ Инга	
Ойла. <i>Стихаи.</i>	12
ХАСАРОВ Шапрани	
Ирчаилли. <i>Стихаи.</i>	17
ЦУЦАЕВ Иалауди	
Вайн мотг тахана. <i>Стихаи.</i>	23
КУСАЕВ Иадиз	
Сан кхане. <i>Поэма.</i>	28

ЮБИЛЕЙ

Жумалаева Лулин 60 шо кхачарна

ЭЛЬДЕРХАНОВА Зайнап	
Лула мехкан Маьлх-Аьзни яра. <i>Статья.</i>	35
БЕЛИ Балата	
Сирлачу Сино сирла лар юьту. <i>Дагалецам.</i>	36
МУРТАЗАЛИЕВА Зарета	
Лула – сан деган гюртор. <i>Дагалецам.</i>	37

ПРОЗА

АХМАДОВ Муса	
Баьсте яра яьлла. <i>Дийцар.</i>	38
БЕКСУЛТАНОВ Муса	
Баьццара глант. <i>Дийцарш.</i>	40
АРСАНУКАЕВ Муса	
Безам. <i>Дийцар.</i>	50
ИЦЛАЕВ Абдул	
Кхораш хуьлу хан. <i>Дийцарш.</i>	52
ХАБАЕВ Исмаил	
Ирсан кьайле. <i>Эссеш.</i>	57
ДЖУНАИДОВ Аюб	
Кхо доттагI.	70
МАГОМАЕВА Марьям	
Телефон. <i>Дийцар.</i>	76
РУКЪМАНАН Асет	
Дуьне ду-кх. <i>Дийцарш.</i>	83
РАСУМОВ Ваха	
«Харцсапан» лай. <i>Дийцар.</i>	85
АЛИЕВА Макка	
Суна дагадогIу. <i>Дийцар.</i>	87
ОВХАДОВА Яхита	
И «гарт-гарт» дисна-кх дагахь. <i>Дийцар.</i>	94
ЭЛЬДИЕВА Марет	
Сан тешаме тохарлера накьост. <i>Дийцар.</i>	101

ДАГАЛЕЦАМАШ

ЖАМАЛДАЕВ Шаид	
Адамо ша хазйо шен це. <i>Очерк.</i>	103

ТХАН ИНТЕРВЬЮ

БЕКСУЛТАНОВ Муса	
«Яздархо – доттагI санна». <i>Интервью дI аяьхьнарг – Алиева Зарина.</i>	108
СУМБУЛАТОВ Дени	
Дицделларг дагадаийта.	122
ИСМАИЛОВ Абу	
Нохчийн меттан долахь цIерш	126

Поэзи

МАГОМАДОВ Мансур

Магомадов Мансур вайн махкахъ вевзаш журналист, Илманча ву. 1985-чу шарахъ цо чекхъяьккхина Санкт-Петербургски пачхъялкхан университетан журналистичин факультет. 2003-чу шарахъ МГУ-хъ чIагIийна философин Илманийн кандидатан диссертаци. Дуккха а шерашкахъ Магомадов Мансура куьйгалхочун белхаиш бина газетаикахъ, информ-агентствоикахъ а. 2008-2016-чу шерашкахъ РФ-н Президент волчохъ НР-н Юьззина бакъонаш йолчу векалан заместитель. Тахана Москвахъ арадолучу «Вечерняя Москва» газетан редакцехъ редактор болх беш ву иза. Оха цун тидаме йохкучу цуьнан стихаиша тоьшалла до: автор Даймехкан Иаьнарца вехаиш, цуьнан ойланаиш нохчийн маттехула шен махкаца йозуш а, гергара синъуьйр йолуш хиларна. Къоман интеллигентан амалан билгало ю: муьлххачу даржехъ а, болх-некъ миччанхъа а хиларх, оила а, са а, шен дахар-Иер нохчийн маттаца, цуьнан культурица дозар. Магомадов Мансур вайн къоман интеллигентан бIаьрла масал ду. Дала аьтто бойла цуьнан!

Нохчийчоь, яхалахь...

Со воцуш догIур ду цкъа мацца а дахаран денош,
 Со воцуш гIоттур бу Iуьйранна зIаьнаршца малх.
 Iалам а дехар ду, со воцуш, бIаьрхиш ца Iенош,
 Сан хилар дуьненахъ дицделла, бехар бу нах!..

Со воцуш йогIур ю Даймахка комаьрша бIаьсте,
 Со воцуш кхуьур бу бошмашкахъ чам мерза стом!
 ГIийланиг, мисканиг, со волуш санна, аш хьастий,
 Цуьнан догъэцалаш – иштта дерг адамехъ тов!..

Со воцуш ларъелаш Нохчийчоь дийнахъ а буса,
 Со воцуш кхиае турпалчу вайн къоман яхь!
 Дика, вон вовшашца, добху ас, ма кьийса буьрса,
 Ма гIерта, дов даьлча, кхечуьнан хIаллакдан эхь!

Кхечуьнан сий, маршо ларъелаш, шайниг а ларий,
 Ларделаш кхечуьнан схъавалар, нохчочун цIе.
 «Хьо – сан ву, со – хьан ву» вовшашка даггара алий,
 Хилалаш шу кийча цхьабосса лардан вайн цIа!...

Нохчийчоь, яхалахь со воцуш, со волуш санна,
 Яхалахь, бIешерех чекхъюьйлуш, ца йолуш гал!
 Кхиалахь, Нохчийчоь, хазлолахь массо а ханна,
 Дац хьуна, Нохчийчоь, кхин хIума мехала хьол!...

Іаьнан денош

Іаьнан Іуьйре. Шело кетарх хьерча,
Когаш кІелахь цІийза детта ло.
Маьлхан зІаьнарш лан тІехула керча,
Ло а кьегаш, седарчех тарло.

Кьега, кьега кІайн ло, жовхІарш санна,
КІайн ду дитгаш, кІайн ду урамаш.
Лан дозалло генаш чукхозийна,
Лаьтга дитгаш, хаздеш урамаш.

Гу лекхчу со воьду салаз хахка,
Берийн гІовгІа хезаш геннара.
Сан бералла, со ахь дІа ма лехка,
Вига хьайца, ларий хенара.

Берийн бераш долчу аса тахна,
Бераллера Іаьнан денош лехна.

Дикалла

Дикачу адамиин кхолламаш кхелина Дала,
Дахаран сирлачу агІонийн хазалла луш,
Дикалла чІагІелча, ца тарло хьох вониг дала,
Хаарна мах хадош, Кхоьблинарг вуйла хьо гуш!

Дикалла кхиае хьайн даг чохь, мерза стом санна,
Сих-сиха дика дахь, дикалла чІагІлур ю хьан!
Дикалла, хаалахь, яц хьуна кхуллуш ерг ханна,
Дикалла азаллин ялсаманехь доьгІна ду ган!

Дикачу ойланийн йийсарехь гуттар а хила,
Вон ойла хІаллакье, ца юьтуш кхетамна улло!
Диканиг толаде, вон долчун мостагІ а хилий,
Дика-вон дахарехь цхьатерра чІагІдала тарло!

Дикалло дикаллин дикалаш, тІегульеш, шорйю,
Дикалло, вон амалш хІаллакйой, ийманехь чІагІво!

Тийналла

Тийналла хЮьттина сан даг чохь хЮн ду ца хууш,
Карзахчу ойлано ца вуьту сапарГат вала,
Хетало, доллучух хилла сан чЮаГЮонаш юхуш,
Хетало, хЮетте а ларвеш ву Сийлахьчу Дала!

Ойланийн кЮуркЮмани кхетапе хЪавьзинчу хенахь,
Сингаттам совбаьлла ладеГа висинчохь со,
Сан кхоллам, сапарГат болчарех доггаха велахь,
Синтеме хиларца амалехь чЮаГЮвелахь со.

Тийналло со кхойкху, дЮавуьгу ца хууш стенга,
Кхетаман кЮоргенехь ду чЮаГЮлуш дахаран сурт,
И стамло, и шорло, схЪайЮьллуш аГЮонаш денна,
ХанЪьялча, сатийсамех хуьлу шагатЮулг-чурт!

Тийналлах тийналло, тЮегулуш, тийналла йина,
Тийналлин тийналлехь тийналла кЪеггина гина!

Марзо

Вай довлу дуьнен чу, диканиг дебадеш даха,
Мерзачу марзонан мерза шун дог Юабош даа.
«Цо аьлла», «цо дина» кхечаьрга цхЪанна а ма баха,
Стаг вохош, сийсазвеш, кЪера дош цкЪа а ма ала.

Атта дац дуьненахь, марзонаш лар а еш, ваха,
ХЪаГЮ, гамо, цабезам карзахе уллохь а кхерсташ.
ХЮетте а, кЪар ца луш, марзонан дозанаш аха,
Вуониг дЮакЪахкаде, мерза дош даржаде, дестош.

Адамийн дахарехь марзонал юй еза хЮумма?
Дуй дикчу дашал а дог хЮостуш мехала кхин?
Адамийн уьйр-марзо гуттар а вайн махкахь лелла!
Адамийн дикалло вайн махках ирсан мохк би!

Цундела хайтгича, хЮн лаьтта вайн ирсан бухахь?
Ала ду даимма, марзо ю ирсан лард хилла!..

Сихалла

Сихалло са доккху, сихалла ма йита герга,
Сихвелла хьо вагӀахь, хьо тарло ца кхача дӀа,
Сихаллехь баьккхина стом а бу чам боцуш, аьрга,
Сихаллехь бутту бух буьсуш бу, тӀехь доцуш ца!

Сихачу хин бердаш чухерца, йоцуш шайн чӀагӀо,
Сихачу сихалло сихалла ша хӀаллакӀо,
Сихаллин дуьненахь яц шуна схьалаца агӀо,
Сихалло сихаллин оьмар а хаьал сихӀо!

Сиха хи сихалло, сихдина, шен хӀордах даьккхи,
Апареш хӀаллакдеш, арешка дӀадаьржи и!
Сихалло стогаллах стаг ву ша бохург а ваьккхи,
Ша чӀога ларвелларг, сихаллехь цо атта ди!

Сихаллин сихалло сихдина дахар чекхдели,
Кхолламан марзонех, хазаллех хьо сихха хеди!

Бералла

ЙоьИан КӀантана Муслимна лерина

Ког когах тасалой, со вужу, лазавеш, лаьтга,
Мохь болу ца хууш, дика ду хилларг я вон,
Сан ойла, хецалой, йист йоцчу геналле хьаьдда,
Со гена мел волу, геналлин генарниг го!

Мотт Iама со Iема, керланиг схьадостуш Дала,
ХӀора а хӀуманан шен хилла шатайпа цӀе!
Цакхетарг довзуйтуш, уллохь ду хьоме да-нана,
Куьг дагош, лазийча, кхераме юй хаьа цӀе!

Бераллин бераллехь со уьду, берзина когаш,
Аьхкенан малха кӀел экама сайн дегӀ а дагош.
Дас сецош воллушехь, воду со кхача хи долчу,
Нана соь кхойкхуш ю, бӀаьргаш чохь бӀаьсте а йогуш.

...Деда, хьо хезаш вуй, вигахьа со хьайца оппа,
Ду суна, кхетахьа, ков-кертан дозанаш готта!

Жималла

Жималло дерриг а дуьнен тӀехь хьотуьйту доккха,
Дахар а мотгало, деха ду чаккхе шен йоцуш,
Ткъа дитташ, уш-м хуьлу стигалан баххьел а лекха,
Тевала гӀюртича, лакхене хьала ца кхочуш!

Жималлин шерашкахь жимачу дахаран гуонехь,
Хьо лела, юьртан йист дуьненан йист йолуш санна,
Сих-сиха тӀенислой долучу доккхачу девнехь,
Латарийн къовсамехь жималла йиц а луш ханна.

Жималло дерриге а дуьнен тӀехь хьотуьйту доккха,
Тобхна буй ца бицло, ца дицло кӀоршаме дош.
Жималла дагальоцуш, дуккха а шераш ахь токху,
Мел лайнарг, мел хилларг юха а ма-дарра ловш!

Жималло гуттар а вай жимачу жималле кхойкху,
Къанделча-м муххале жималле вай юхадугуш!

Оьгазалла

Дуккхаь ду дуьнен тӀехь, хила ца деззашехь, хуьлуш,
Дош долиь дашера, долало адамийн дов.
Оьгазло тоьллачохь, хьекъал а, вай цхьалха дуьтуш,
Дадолу, худалой, собаро халонаш лов.

Оьгазло тоьллачохь, нийсонаш, кеглуш, чухерца,
Адмаллин цхьа хьаса оьгазчун амалехь бац,
Бекхамна гӀевттина ойланаш, Iаржъелла, керча,
Оьгазло чIагIъелла мел динарг юьхькIоме дац.

Адамийн амалехь дуккхаь ду ца товш дерг вайна,
Оьгазло толийтар – лайн амал хилар ма ду,
Оьгазчун леларехь ца хуьлу ийман а, беркат,
Дахаран марзонех хьега и висина ву.

Оьгазчун оьгазло ю лелаш, кхолламаш кегбеш,
Оьгазаллин ницкъо ерриге чIагIонаш херцош.

Ас дагахь латтор ду

Суо велла д'аваллалц, ас дагахь х'ун латто деза?
Муьлхачу ойланца лан еза х'ан амал ас?
Сихаллехь дош алий, ма делахь сан дог ахь Ювжа,
Собарца хилалахь, х'айн дош ца долуйтуш харц.

Ас дагахь латтор ду, хаалахь, д'аваллалц велла,
Со лууш цахилар х'ан дагна ян дера чов.
Х'ан дешнех къаьхкина сан безам, вайх генабаьлла,
Сан даго, чудорзуш, д'акъевли массо а ков.

Дезна вац со цкъа а кхечунна суо бахьнехь чов яр,
Оьг'азло, дегабаам, ца безаш, къахкийна ас.
Сайн амал, синхаам кхоьлинчу ойланех ларьяр
Хеташ ву мехала, х'уна ца хилийта вас.

Х'о гар а, йовзар а даима суна ирс хетта,
Делахь а, вайн некъаш, мел лаарх, вовшах ца кхетта.

Карийнарг карийча, карийна аьлла, ца дуьтуш,
Вай толлу карийнарг, карадар т'еч'аг'дан г'ерташ.
Лехамаш совбовлий, шеконаш кхетаме юссуш,
Вай дицдо карийнарг цу Деле вай денна дехар.
Вай йицйо шелонаш, вай бицбо цх'алхаллин бала,
Вай дицдо карийнче сатуьйсуш д'аихна денош.
Вай йицйо есаллин есаллехь йоьттина г'ала,
Карийнарг карадар бакъдаран тоьшаллаш лехьош.
Ткъа дахар д'адоьду, карийнарг эшадеш, х'оьшуш,
Карийнчун синмарзо х'аллакьеш, д'атоьттуш, йохош.
Шеконийн шелоно малдина карийнарг оьшуш,
Есалла х'ан даг чохь, кхетамехь юха а х'оттош.

Карийнарг карийнчохь карадай, Iаддита г'орта,
Дахаро кховдор ю х'оь ирсе м'аьргонаш шортта.

Аса-м х'оьга дагарадуьйцур дац,
Сан ойланаш ас х'ох лечк'ор ю,
Х'о цахиларх, г'ийла лелар вац,
Х'ан сибатца сайн дог дузур ду.

Х'ан еларе ас сатуьйсур дац,
Лууш вац со х'уна герга хила,

Хъан ойланаш соьца йоГуш яц,
Со даимма хъуна хийра хилла.

Амма, х1етте оила хьоду д1а,
Анайисте, лууш гойла хьо.
Шийла, шийла лаьтга даг чохь 1а,
Цо сан дахар шеца гена хьо.

Ойла кхерста, оила уьду гена,
Хъан б1аьргаш ган лууш, иза лела.

Кхолламан новкъахь

Вьоду со, вьоду со 1алашо лаьцна,
Ца кхоьруш ца кхача вьодучу д1а.
Новкъахь мел оьшуш ерг ас сайца эцна,
Цундела со динахь парГата 1а.

Кхетамехь ч1аг1белли д1акхача лаам,
Собар а схьаййци кхоа ца деш,
Б1аьргашца хьобсту ас гуш долу 1алам,
Ойланехь 1алашйо дай лелла беш.

Вьоду со, вьоду со кхолламан новкъа,
Сайн къоман сий лардар коьртаниг хеташ,
Сан Даймохк, ас хьобга маршалла довха,
Х1оразза доуьйту, даггара безаш.

Алахьа, хьо вуй и Даймахках ваьлларг,
Сан Даймохк, сан даг чохь хьо беа аьлла?

Суна хаьа...

Суна хаьа сайна лаьа х1ун,
1алашо а гуш ю суна шера.
Беркат дохьуш кхиа лаьа х1у,
Зийдигашца г1оттуш лаьтга т1ера.

Суна лаьа хьежа сирла малх,
Йовхо яржош, аренашкахь вайн.
Халахетар вовшийн ларлуш дарх,
Лаьа даха ирсе махкахь дайн.

Суна лаьа, Даймохк хазбеш, баха
Маьрша нохчий, кхийдаш хааршка.

Суна лаьа къаьмнаш ирсе даха,
Сийна бошмаш юГуш г1амаршкахь.

Суна лаьа нохчий баха бертахь,
Ийман-беркат денна лаьтгаш кертахь.

Хин йистехь 1аш ву со, ойлане ваьлла,
Гушдолчо дендина генара суьрташ,
Со кхузахь жималлехь дукхазза лелла,
Неканца ас кхузахь цистина тулГеш.

«Схьакхосса», «д1алаца», «чутоха», бохуш,
Х1инца а хезаш ду бераллин аьзнаш,
Вовшашкахь ца юьтуш, буьрка схьайоьхуш,
Ловзуш ду г1амарлахь кегийра бераш.

Со а ву д1о ведда буьрканица вьодуш,
Ког когах тасалой, охьавужуш го,
Хьалаоьккху, д1асахьожу,
буьрка схьалоьхуш,
Ткъа цунна-м бераша бу бина го.

Хин йистехь 1аш ву со, ойлане ваьлла,
Дахаран уьйриган тайнаш дуткъделла.

Вайшиннан гергарло ч1аг1делла,
самукьадаьлча,
Дош лардан ца оьшуш,
яхьелча уьйр-марзо вайн,
Ойланаш д1аййна,
шиннах цхьаь хилар тарделча,
Хуьлий а ца хууш, хиллера духуш дог хъан.

Б1аьстенан тийна де кхолодеш,
хьаьвза мох санна,
Хиллера хъан амал д1акарча
кечъелла лаьтгаш.
Дагахь цхьа хьаг1 йоцуш,
аьлчачу сан дашо хъанна
Мьоттура дагор ду х1инцалца
техкина т1айнаш.

Шиннах цхьаь лар ца лахь олучу дашах, и къуьйлуш,
 Я вукхо ца дехахь Делега кхин алсам собар,
 Карор ду дерриге лардинарг ченалахь Гуьллуш,
 Шех хилла цатемийн дазделла дистина кочар.

Диаала сих ца луш, дош ларде, кхетамехь огуш,
 Хьо вацахь хьайн уьйраш ган лууш, цЕ летта йогуш.

Духур дац дуьне а, вовшашка вай дист цахиларх,
 Латта а дегор дац, цЮганца этIар яц стигал.
 Дистина карзахе дерриге хиш охьаидарх,
 Доцуш дерг, хаалахь, кIеззиг а дер ма дац билгал.
 Цундела, долуш дерг лар а деш, даха вай деза,
 Даккхийдеш кIезигчух, делахь и даггара, цIена,
 Ницкъ боцуш, экаме хуьлуш бу юьхьаьнца безам,
 И бухуш, чухаьрцаш, дахарехь дуккхаза гина!
 ДогIанца Iенаш ю сан даг чохь Iийжаме ойла,
 Боцуш малх, кхоьлина, сьхьаЮьтти аьхкенан де.
 ЦадобгIнарг дIадолу, ца хуьлуш кхин цкъа а гойла,
 Ца кхьабба безам а, лан ца лой, доь доцуш ле.

Хьан даг чохь сирла де хЮьттинехь, сирла малх кхетта,
 Хаалахь, хьан синах безаман цIеран суй летта.

ЙогIур ю нана

Хьо яха, олуш, йогIур ю сихха,
 Кхуьур вац, теша, сагатдала.
 Хьан къажар хьаьрчи ойланах, сих а,
 Дуйгуш сан даг чохь хьоме хьажар.

Со хьежа вуьйли хьан сихха яре
 Кораха ара, ларбеш хьан некъ.
 Дахар ду кхехкаш, еса ю аре,
 Хьан цIаяр дерзош, тухуш яц неI.

Со ара хьоьжу, гIаларгаш лардеш,
 Лоху ас хьоме хьан юьхь-сибат.
 Хьо лелачу новкъахь хьан лараш лохуш,
 Ас доккху корехь хьегаран сахьт.

Цомгашчу суна тIекхачар дезна,
 Сан хьежар дерзош, йогIур ю нана.

Нана

ХІун де ас, сан нана, хьо сайна хилийта реза?
ГІуллакхца я дашца, ас муха эца хьан дог?
Сан сине ладоглахь, хуур ду мел чогла еза,
Хьан лаам бохийна, ас цкъа а боккхур бац ког.

Ас цкъа а лобхур бац, сан нана, хьан дагна хорам,
Хьан дашах хервелла, йицъелла, лелар вац со.
Чорда дош хьоь ала, дог дохош, бац, нана, кхерам,
Сан дуьне, сан дахар лаьтта тІехь хиларна хьо!

Алахьа, сан нана, хІун де ас хьо елакъажо?
ХІун де ас дозаллах Іабийта хьан цІена са?
ХІун де ас, сан нана, хьан даг чу йоккхаер дижо?
ХІун де ас, алахьа, ларвала хьан латарх къа!

Сан нана, сан нана, со Іаш ву хьан коша хьалха,
Жоп доцуш хьобгара, висина дуьненахь цхьалха...

Сан Даймахкахь

Сан Даймахкахь малх а хуьлу сирла,
Іуьйре йогІу, дуьне къагадеш.
Сан Даймахкахь мох а хьобкху мела,
Дахар дезарх хІора воккхавеш.

Сан Даймахкахь лаьмнаш, лекха лаьмнаш
Лаьтта, баххьаш стигла Іоьртина.
Сан Даймахкахь бецаш, бошмаш, таьллаш,
Нохчийн ярташ хазьеш, лаьттина.

Сан Даймахкахь беркат Іана дахна,
ГІиллакх лардеш, деха адамаш.
Сан Даймахкахь сан дай токхе баьхна,
Ларьеш уьйраш, ларьеш марзонаш.

Сан Даймахкахь сан са паргІат хилла,
Даймохк беца суна чогаІо хилла.

ХАЯУРИ Инга

«Зорботохаран цийнан» неI тоьхна, чуелира кьона, хаза аматаш долу йоI. «Орга» журналана язъяла лаьара суна, – элира цо, – шуна магахь, хIара стихаши еьна», – аьлла, тIе а тухуи. Цо аьллачу хьалхарниг бен дацара тхуна схьахезаи, тхан самукьдаьккхи-на. Стихаши йохьуи редакце дукха богIура, поэташи а, поэташи хила луури а, амма журналана язлуи верг шатайна хила везаи вара, литературица бала болуи, уьйр-безам, шовкь йолуи. И саннариш кIезиг нислора тIаьхьарчу хенахь.

ЙоIа шина а маттахь, оьрсийн, нохчийн, язйина еьнера стихаши. Стихаши а, тхо цецдохуи, хилира дика. Къаьстаи дара, йоI гондхьадолчун тидам бан ира бIаьрса а, экама са а долуи хилар. Шен ойланаши

яста дешнаши каро говзалла йолуи хилар а гучуделира тхуна. Уггар коьрта кхоллараллин зийдиг йолуи а, похIма долуи а яра йоI, къахьега кийчча, мало ца еш. Оха шун тидаме йохкучу стихаши тоьшалла до нохчийн поьзехь Хаяури Ингас сирла лар юьтург хилар.

Инга Хаяури йина 28 товбецан баттахь 1980 шарахь Бумтахь. 1998 шарахь Нохчийн Пачхьалкхан университетте филологин факультете деша яхана. Амма, тIом болабалар бахьана долуи, ПалгIайн Пачхьалкхан университетте дехьяла дийзира цуьнан. Циггахь, «Ингушетия», «Вестник Сунжы» це йолчу газеташкахь болх а бина Ингас. Ингас жимчохь дуьйна язйора стихаши. Карарчу хенахь «Синмаршо» це йолчу кьоначу яздархойн тобан декъашхо ю иза. Дакъалаьцна «Дебют» це йолчу Нохчийн Республикин кегийрхойн литературни кьовсамехь. Цуьнан стихаши арайийлина «Нана» журналехь.

Ойла

Хьо сох хьерча, шийла лаьхьа санна,
 Сан синтеман херцош тийна гIала.
 Юьхьарлаьцна тIаьхьарачу ханна,
 Хьох сан дагна хили беза бала.
 Со дIатевжа, набарха ахь йоху,
 Пенашлахь а орамаш дIахьоьцу.
 Болар сихдеш, со дIайолаелча,
 ИндагI хуьлий, кучан юьхьиг лоцу.
 Хаац суна, ахь соьца хIун кьуйьсу.
 Бурса ю хьо, цкъацкъа хуьлу коча.
 Суьйре ерзош, йогIу Iаьржа буйьса,
 Йисна яьлла-техьа хьо сан кочахь?

Хьестало хьо, экаме бер санна,
 Малхе кхачош, йоккху ахь со тIома.
 Юха дарлой, ши тIам кегбеш кьиза,
 Ахь чухьоьцу баланийн сайн Iома.
 Цхьа мIаьрго а, ойла ахь ца юьгу.
 Кхечаьрца а юй-те хьо сел майра?
 Вайн юкъяра дов дерза ца дуьгу,
 Юккье тосуш маслаIатан байракх.
 Сан сица-м хьо гуттаренна ийна,
 Ахь со эший! Юха а хьо тоьлла.
 Корехь буйьса башха хаза тийна,
 Хьо сан коьртехь бурса хьийза, ойла.

КІайн шаршу яржаеш, гуьйренца кьовсаме даьлла,
Хенал а хьалха, кхин тоха а ца делла са,
«Со марша догІийла!
Схьакхечи-кха со хІинца» – аьлла,
Сан уьйтІахь лаьтта хьо, догцІена, куьгшийла Іа.
Хьо-м деана суна денош а, буьйсана ш яха.
ХІора а диттана кІайн гІовтал совгІат а деш.
Сан кхачам боцуриш леррина кьайла а даьхна,
Кечийна, дІахІоттий ахь гуьйрено тишйина беш.
Гуьйрено макхдина Іалам серла а доккхуш
Кораш тІехь сурт дуьллуш, говза догІу хьо схьа.
Пелъелла ойла сан дІаойуш, самукьадоккхуш,
Кхечи сан уьйтІа догцІена, куьгшийла Іа.
Ва марша догІийла! Диканца лаьттийла тхуна.
Хьан похІмах цецъяьлла, Іадийна, йисина со.
Хьо деха лаьттар ду, хьийзаеш сан кертахь чилла,
ДогцІена, куьгшийла говза суртдиллархо.

Дерз хилла, тховса сан лазам леша,
Ас даг чохь хьулдина хьо сайна эшар.
Хьох йолу сан ойла, гІап хилла, лаьтта,
Соьца и гІур ю цу Іаьржачу лаьтте.
Сайн новкъа йоьду со, кьарьялар доцуш,
ГІайгІанийн анайист, доза гуш доцуш.
Мел кхайкхарх, цхьанхьара дац орца дала,
Дашал а базбелла кийрара бала.
Седаршлахь цхьа хаза Ча такхийна тача,
Сатийсам кхихкина сан даг чохь ача.
Лазаме ойланаш гІерттарх со лаьтка,
Уьш майраюьйлуш го, доцуш сох кьаьккар.
Яланза йиси-кх со, хьох кьастар лайна,
Амма, сан синхьаам гуттара байна.
БІарзъелла эхханах суо тера хета,
ГІаддайна йисна со, жима дог этгІа.
Гуьналла доцуш, кхачна кху хьоле,
Дарба ца хилча, хуьлуш яц гІоле.
Суна тІехьаьрчина хилла-те декхар?
Я бу-те иза сан кхолламан бекхам?
Ца дуьтуш нахана сайх хІумма а Іотта,
Дог-цІена йоьрзур ю хІусаме готта.
Собарах ца йохо ас дехна Деле,
Сайн безам тахна ас буьллу хьан кхеле.

Ткъе ткъаесналгІа гуьйре кхечи шийлачу керта.
Когашка теси ахь кхоамза хьайн можа верта.
Сан дагара хаа, сан хьал де хатта хьо йогІу.
Алунехь санна, жималлин шераш сан догу.
Ткъе ткъаесналгІа гуьйре кхечи тийначу керта.
Хенал а хьалха со къанъян, добху, ма гІерта.
ТулгІенаш санна, дІатекха сан токхе ойла.
Лаьар-кха суна цкъа мукъне хьо юха гоила.
Лазамаш лечкъабеш, дукха со холбате идда.
Сайн ледарлонаш ас-айсса дуккха а тидда.
Даггара дахар а, адамаш а дезаш, со яхна.
Сайн чевнаш йинарш а, гечдеш, къинтера баьхна.
Безаме сатуьйсущ, цабезам хийла карийна.
Йовхоне сатуьйсущ, кхолламо хийла шелйна.
Мел хала хиларх а дуьненах чам а ца баьлла.
Кхолламна, заманна, адмашна къинтера яьлла.
Дукха ду хьобга сан кечдина тахана дийца,
Шерашца гулдина, дІаййна довхачу цІийца.
Безамаш, къестараш, даг тІера и кІорга чевнаш
Ган лиьна чІогІа, ткъа ганза дисина гІенаш.
Йочана йилхина, хьан мох сан уьйтІахь хьийза,
Лазам совбаьлла, хета и узамех тийжа.
Сан гІайгІа хьийзаеш, со шийла цо маракъуьйлу,
Тай-махий санна, чевнечу дагах чекхбуьйлу.
Ткъе ткъаесналгІа гуьйре кхечи тийначу керта.
Когашка теси ахь кхоамза хьайн можа верта.
Шийла Іа догІур ду, ницкъ ма бу цуьнгахь хьо эшо.
Юха хьо кхочур ю. Со доггах цунах а теша.

ХАСАРОВ ШаИрани

Хасаров Темуркѳин ШаИрани вина Казахстанехъ, Кокжиде юьртахъ 1953-чу шеран эсаран баттахъ 22-чу дийнахъ. 1972-чу шарахъ чекхъяьккхина Серноводски юьртабахаман техникум, ткъа 1982-чу шарахъ чекхъяьккхина Владикавказехъ Ламанхойн юьртабахаман институт.

Шен дахаран доккха дакъа (25 шо) дIаделла хъехархочун балхана, 20 шарахъ юьртарчу школехъ бераина хими, биологи а хьобхуш.

Кхоллараллин некъ дIаболлийна 1971-чу шарахъ. Кхечу ав-торища цхьаьна 1986-чу шарахъ стихийн цикл араяьлла «Сата-саран сахът» гуларехъ.

1991-чу шарахъ араяьккхина «Дашо хьоза» – берийн стихийн гулар. Дуккха а стихаиш арайийлина «Орга», «СтелаIад» журналийн, газетийн а аIонаиш тIехъ. Иштта араяккха кечийна ишъ поэзин гулар а ю. ШаИранин стихаишкахъ дахарехъ зеделларг ду, кIорггера философин чулацам болуш, исбаьхъаллин вастаища кхелина ойла. РФ-н яздархойн Союзан декъаишхо, НР-н хъакъволу журналист вара ШаИрани.

Кху шеран бекарг беттан 21-чу дийнахъ бакъдуьнене дIавахана Хасаров ШаИрани. Дала гечдойла цунна! Дала кьинхетам бойла цунах! ШаИранис нохчийн литературехъ хъегна къа беркате хилла. Цуьнан чулацаме, исбаьхъа говзарш ехар ю даима а, нохчийн мотт буьйчу нах дуьнен чохъ мел беха.

Ирча илли

Дикчу нехан
Вонан дакъа кхочуш,
Вочу нехан
Доккха луур долуш,
Шерийн оццул
Сенчу цIергахъ вагар
Эрна дайа
Перга-теша дахар?

Мохк бегаро
Мокхазан тарх санна,
Бердах кхуссий,
Йоккхуш йинчу ломах,
Перга тахна
Со сайн некъах ваккха
ВорхI тIам болу
Кху дуьненан волла!

Темаш тIера
Хьобрсуш дашо суйнаш,
Хаза дуйцуш,
Дууш кьера дуйнаш,
Ваьхьи, кьайллах,
Цо, лога тIе кхетта,
Цхьа гIулч юххе
Иожаллин со метта.

Со къар ца лун
ЖоьжагIатан бIогIам,
Бакъдуьнене баханчех
ДIатоха,
Шен и ворхIе
ТIам дIаса а тесна,
И сан дагна
ТIекхевддинчохъ, сецна.

– Сих ма лолахъ,–
Эли аса цуьнга,
– Буха буьсуш
Деган лазам бу сан:
Кхана Iуьйрре,
Шен мохъ аьлла, гIатта
Шина декъе
Декъалуш ду Латта.

Цуьнан арахъ
Турпалхойн го баьрзнаш,
ХIолламаш го
Осалаллех кхаьрдаш,
Сатийсамийн жовхIарш
БIаьрхийх ийна,
Дийна мел дерг
Iа,тап-аьлла, тийна.

Кху дуьненан
 Ялсаманен блогий,
 Кху дуьненан
 Воллин букъ тоьхна, лаьтта.
 Тахна жимма
 Сан са паргIатдаьлла,
 ХIара ирча
 Илли царна аьлла!

Палат

Кху дахаро, мехах тарлой,
 Текхадо вайн денойн тай.
 Шен шеддаш до новкъахь хено,
 Мел дIадахна хьобжуш вай.

Некъан чаккхе хилар дицдой,
 Стеган даго хIун ца до ?!
 Цкъа лела и, тIемаш кеглой,
 Цкъа дийнна лам лестабо.

И киртигаш хуьлу хала.
 Воккху цара атта гал.
 Хуьлу ирча, хуьлу хаза
 Цара юьгуш йолу лар.

Ваьхна олу, нагахь ваьхнехь.
 Хено декхар диц ца до:
 ДIайобдучо гIалат даьхнехь,
 ЙогIун йолчо лазаво.

Цуьнан лазам даг чу бижна,
 Ас хIинццехьа къурдаш до:
 «ХIунда, хIунда тIе ца кхаьчна
 Цу гIалатна, – бохуш, – со?»

Суьйренан илли

И, шен илли аьлла, ели стигла.
 Сох хьаьрччинчохь йиси цуьнан цIе.
 Цо хIинца а суна Iадда дитна
 Шена оццул дезаш хилла де.

Со, кхаь хилла, дIасахьаьжи гонах.
 Нах а бу шайн денойх гIулчаш еш,

ТIекIалдетташ шайн
 диканаш, вонаш,
 Хилларш, лелларш,
 дезарш дагардеш.

Шена елош, шена екош гуьйре,
 ХIинццалц санна,
 бина хьанал болх.
 Беснеш цIийлуш еьна хаза суьйре
 Чуерзош бу сан дай баьхна мохк.

Хьаам хилла, и сурт даг чу дижна,
 Цхьа наб кхетта,
 дIа со вуьжур ву!
 Беран хенахь цхьамма аьлла илли,
 ХIетахь санна,
 олуш хезар ду.

Со

Со цIеран чIурам бу богуш,
 Мел багарх баьгна ца болуш,
 ХIиллане, ямарт бу бода.
 ЦIе йогу чIу бу со Iодан.

ГIора ду. Са ду сан детта.
 Сара бу со бIаьрга кхетта.
 Со цхьаннан ца хилла ирс ду.
 Со цхьаннан ца кхиьна кIант ву.

Некъ бу со, некъах дIакхетта.
 Чиркх бу со, малхана летта,
 Даг чу а тарлучу Лаьтгахь
 Нийсоно шен каралаьчна.

Хьарам сий, хьарам и рицкъа,
 Ондаллин Iовдала ницкъ а,
 Серлонна некъ болчохь готта,
 Нийсонах къутIа дой, гIовтту.

Амма са,
 Са ду сан детта.
 Со цIий ду, тIулга тIехь детта.
 Со лар ю, кьийсинчу стеган,
 Со ботт ю, кхихкинчу деган.

Къематан буйсанехъ хыйза
Хъаьрк ю со Къематан- дийнан.
Со дош ду, дагах схьадаьлла,
Сан дас кху дуьнене аьлла!

Куьзга

Ма бакъ дац дахаран
куьзган чохъ вайна гург,
Бъаьргашна оццул и къегарх.
Дала а цуьнан ду, даккха а цуьнан ду
Массо а шена чу хъежава.

Леррина дӀахъаьжча, кхин агӀо хиллийца
И бакъ – сург гойтуш цу куьзганан,
Дикане, воне кху дахаро идийна
Шерашна шераш тӀедуьзча хьан.

Со шерех чекхвийли. Гинчуьнах цецвели.
Ласттийна, буй туьйхи куьзганан,
ИндагӀан гаьргех ас когаш кӀел оьла йи .
Лазийна, цӀий дели сан дагах.

Дуьне

Хьан боху дуьне дац хаза?!
И бохург билггал галваьлла.
«Цуьнга ма дайталаш лаза»,–
Дахаро адамашка аьлла.

Вайн шераш – хиллачийн кочарш,
ХӀораннан – гехъ,
марахъ, кочахъ,
Цкъа, марзлой, хъегош шайн чомах,
Цкъа, къахълой, хӀиттадеш холча.

Вайна де суьйрено диццо.
Гуьйрено буйса дӀайоккху.
Йоьдучу хенан и ирхо,
Жим-жимма йоккхуш, вай йоккху.

Дуьнено хьуна ша хаздо.
Дуьнено, делалой, вицво.
Хьобгара адмаллин мохъ цо
Ирхонехъ, кадетташ, жимбо.

Гуьйренан илли

КӀентан кӀантана Абубакарна

БӀаьстено, хьестарца, аьхна,
Аьхкено тӀехъ суьрташ даьхна,
Баьццарчу дарийн коч хийца
Аренаш дагахъ ю хӀинца .

Аьзнаш а декадеш зевне,
Цхьа бераш дӀахӀитти кевне .
Дерриге карла а даьлла,
Суна и хийти «лов-в», – аьлла.

Дитташ тӀехъ олхазарш дека,
Уьш сайга къамел деш хета.
« Байттамал, хӀай хан ! – ас эли,–
Хьо сиха, сиха дӀаели?!»

«Кхин дӀа дерг ду хьуна дахар,–
Бохуш соь, – тарлур хьо нахах »,–
Билггала цхьа хӀума мелла,
Гуьйре а ю айаелла.

Гуьйрено илли ди дийна
Суна шен хьалхарчу дийнах:
Нийсархой доттагӀий лосьцуш,
КӀентан кӀант ву деша вольдуш.

Цхьа йоI

Цхьа йоI ю сан юьртахъ ехаш.
Эсала, гӀиллакх долуш шорта,
Хийлазза ша дуьхьалкхеташ,
Суна цӀийъеш беснеш горга.

Ма доца ду хаза туьйра?!
Ма еха ю ларьян буйса?!
Со и ларьян хьожур вара.
Бехкаш лосьцуш ма елара.

Хьанна ю-те суна йоцург
Лела некъаш серладохуш?
Шега хьожург, шена вогург
Дуьне даа карзахвохуш?

Йовхха цIераш летош пешахь,
Пуллакхаш деш сенчу бешахь,
Цо гIиттон верг-м кхин хир вара.
Со хиллал ирс-м мичахь дара?!

Бехк

Ши сий, ши яхь, ши оздалла,
Шеран аьрру, аьтту тIам.
Наха лоруш болчу царах
КIезиг бара дешин лам !

ДоттагIалло, иштта хилча,
Малх боцуш а дохдо де .
ХIун ду тIаккха хIинца хилларг ?
ХIун ду деьнарг тахна тIе ?

Малхо юьхь тIе, бехкал бахна,
Кирхья нийса ийзадо.
Зевнийн бага дIатегарна
Ас некъийн а бехк ца бо.

ДоттагI виси доттагI воцуш.
Махо хьобкху ломах ехк,
«Дагахь доцуш дуьсуш долчу
Дуьненан бу, – бохуш, – бехк».

Цхья сий, цхья яхь, цхья оздалла,
Буьгуш цаьрца и цхья тIам,
Дегнаш лазош,
яссош стигла,
Лабтгах баха дийнна лам .

Цо, хьашт доцуш санна, дуьне,
Кхетча санна гIуда шех,
Цхьанна йоха хьаьдда Гуьйре
Ца ялийти шена тIех.

Бералла

Хуьлура сол а сов йогуш
Бералла сан – деган гIан.
ХIумма а ца дуьсу, бохуш,
Дуьненчохь тхойшинна дан.

И-м гIала хиллера йоккха,
Буьххьехь гуш тхуна тхайн ирс.
ХIетахь сатийсинчул доккха
Ас хIун ди? ХIун ди ас нис?

Шен шело чекхийошуш чкьурах ,
ХIун диси, бохуш, соь дан?
Хьийзаш ю цу гIалахь суна,
Ирс санна, ца тоьна хан.

Бер доьду дIогахь, мохь бетташ,
Цунна тIе карчийна хIоз.
Дуьне а, хIинца со кхетта,
Довзалий хиллера моз.

Бехк ца буьллу, доттагI, аса хьуна.
Кху дуьнено дагахь доцург до.
Сайн мохь санна атта хир бу суна,
Кхин дIа маьрша лелалойла хьо.

Янза йиси йийр ю баьхна гIала.
Еш хиллера и-м гIамарна тIехь.
Хьуний, суний цунах хилла бала
Цхьанна агIор тIе ца деа эхь.

Хьан бах соьга доккха вон ду деьнарг?!
Ахь меллаша неI тIечIегIи хьайн.
Аьтто боьхна, со волийла велла,
Дуьне мостагI вина лела сайн.

Со ца воьлху, аьрзу ца карийна.
Ас ца боху, леча деди сайн.
Хетадели-кх, айса букь берзийча,
Дахар жимма доьлуш санна сайх.

Со хиллера гIалатваьлла

Ца хьара стенна оьшу товха,
ХIунда оьшу дагна доттагIа.
Дош а дацара, цIарах терра, довха,
Даг тIе кхочу суна моьттура .

Со хиллера чIогIа гIалатваьлла,
Юьстах лаьтташ, хьожуш дахаре,
Цхья бер санна, тем ца бухуш, хьаьжна
Шел баккхийчийн зевне ловзаре.

Цу берана дага хIумнаш даьхки.
Мацдели са, синтем дIабаха.
Шира ворда хьера йоьдуш хаьрци,
Ялтин галеш бердах чу даха ...

Кхин ду некъаш цунна хьалха хИнца,
 Кхин ду оьшург даккха иза токх.
 Дагий, шерийн новкъах дIа а дигна,
 Кху дахаран бакъдолчо сан дог.

Дуьненан бала

Дукха ду дуьненчохь хуьлуш дерш хИнца:
 Йочано хIордан деГI ластийна ирча;
 Цъанхъа-ма кхаь баккхи, кхечанхъа – орца;
 Цъанна шех бала би дуьнено боккха.

Диканаш вонашца хийцало гуттар.
 Хьовсал, нах дерзош бу дIа хаза нускал.
 Шайш арабовллушехь, шайн-шайн и бала
 Шайн-шайн цIахь битина тахана цара.

Дикано кхаь бохьуш, вонаша – чевнаш,
 Даим а дестош ду сан деган кевнаш.
 Уьш, дарцо дера ка тухий а, цIийза,
 ХIуманаш хилийта нахана дийца.

Со гIала югIуш ву диканийн зевнех,
 Со цунна керт еш ву хиллачу чевнех.
 Суна тIе базбелла дуьненан бала,
 Ца лаьа цунна со карара вала.

Сайн деношка

Хаза-м дай шу, хIай сан денош,
 Марзо, къахьо даг чу Iенош.
 Ойла цIинъеш, серлайохуш,
 Юккъех гIалаташ а дохуш.

Хаза-м дай шу, хIай сан денош,
 Дуьне, дахар дагна делош,
 Сатийсамийн тулгIеш керчош,
 Халла нислун синтем къехкош.

Сагуйсуш ю йоккха аре-м
 ХIутасаре, гота яре.
 Шун дезарш ду-кх массо тайпа
 Жима мел ели сан хан яйа.

Хала ду ваха

Со магто хьистина,
 Чийхийна иштга,
 Дукха нах гIиртина
 Тхан девнаш листа.
 Тахана цуьнгара
 Ледарло яьлла,
 ДоггIуче и цъа дош
 Цо дIа ца аьлла.
 Магто и бежа бехк
 Суна тIе тоьтту,
 «Хьо воцург мила ву
 Бехкениг?» – хоьтту.
 Оьшшучу киртигехь
 Само цяярна,
 Берриг бехк тIететти
 Оха цу дагна.
 Амма дац иза цу
 Балхана реза.
 Сайн хила дийзи сан
 Бехкана къера.
 Кхоллабийн духаршна
 Вайн денош доруш
 СхьадогIу дахар ду
 Со гIалатвохуш.
 Дахаро садуу.
 Дахар бу бала.
 Дахаран йовхо ю
 ХIораннан канахь.
 Цо мотт а, цо стаг а
 Дагах дIахутту,
 Стаг дийна, кхосаберг
 Хуьлий, дIахIутту.
 Вовшашна Итталуш
 Ира и сенаш,
 Вай хала йохуш ю
 Дуьненчохь хенаш.
 Шайх тарван гIерта нах.
 Хьийзава наха.
 ТIаьхь-тIаьхь хала ду
 Стагана ваха.

Нене

Гуьйре ю. Юха а г'евтти нах.
Лаьмнашца, аренца лепа малх.
Юха а, со дагавеана,
Нана, хьан б'аьргаш г'ундели, бах.

Юха а, к'лант дагавеана,
Хьан кийрахь ц'ена дог дохдели,
Б'аьргаш а эсала лийпи хьан,
Сатийсам бохбеш, шайх ц'е теси.

Сатийсам бохбарна цу ц'аро,
Дей, буйсий ца лобруш, йиллина,
Ахь тийна, ахь суна сагатдо,
Хьайн йовхо сан новк'а хьаьрсина.

И дуйцуш дара, бах, зезагаш
Сийна бай ловзучу тог'ешкахь.
И дуйцуш дара, бах, можа г'аш
Гуьйрене лестачу хьаннашкахь.

И ц'хьа к'лант, Гуьйре а еана,
Дахаран дезаршна хьийзаш нах,
Шен ненан даг чу а веана,
Довхачу б'аьрхиш чу вижи, бах.

Гуьйре

Гуьйре, ма е арахь г'овг'а,
Ма лекхийта махе йиш,
Йочанашкахь лобхуш г'овла,
Курайохуш сира дохк.

Хьобца к'ийса тар ца делла,
Хьан кех дуйлу олхазарш.
Церан довха б'аьрхиш миэлла,
Можа гуш ду диттан г'аш.

Гуьйре, ма е арахь г'овг'а,
Нах чуберзо сих ма луо.
Цул а суна илли хьеха,
Езначунна д'ахазо.

Деших тера хьаьрса месаш,
Йин хьобстуш, мох хьобкхуш ахь,
Ека цуьнан зевне эшарш,
Тк'а беснеш т'ехь лепа малх.

Шовда ду и кхуьссуш цинцаш.
Зезаг ду и бацалахь.
Сан чуверза ч'аг'а хилла,
И д'аэкк'а сих ца лахь.

ЦУЦАЕВ Галауди

Вайн мотт тахана

*Нохчийн мотт ларбар, кхиор шен
деган къилба а дина, иза нийса а,
хаза а бийцар шен декхар а лерина,
цуънан цIеналлин хехъ лаьтташ йолчу
Бергоева Азина*

Добдуш доцу хи доьрзуш ду Юме,
Цалелачу новкъа болу бай;
Гергарло а, хиларх
Деза, хьоме,
Херадолу, ца лелийча вай.

Маттах долу вайн и хаза дийцарш,
Цунах болу вайн и кхайкхамаш,
Гуламашка-белхешка вай хийшарш
Хета тIаргIа, багахъ бинарг къаж.

Дархочунна, хилча дарба лохуш,
Зурма лекха оьший-те лерехъ?
Диъна вац-кх цъха а стаг и хIоаш,
Кхерзина дерш багахъ, матта тIехъ.

ДогIа дацахъ тоьал латта тIундан,
Тоьал – латта дохдан кхетта малх,
Кан хьекъаре вай сатуьйсу хIунда,
Кегош белхан Iахар гIирсан чалх?

Цунах кхета, баа эшац чIимаш.
Я, уьш биъна, хилча кхетаге:
Вайн мотт тахна –
Гурахъ лайн и чимаш,
Дешаш долу, лаьтта кхачале.
Мотт кхуьур бац
Чохъ, арахъ а боцу
Буьйцу хезаш тIаьхьенашна и,
Хилча шех апарица доцу
Хьеран бера хьовзош доцу хи.

Добдуш доцу хи доьрзуш ду Юме,
Цалелачу новкъа болу бай.
Вайн мотт вайна хиларх беца, хьоме,
Хераболу, ца бийцича вай.

Дарс

*ХIара де, важа де аьлла,
Хьехна долу дарс,
Доцуш деган бенахъ
Даьлла цIеран дарц...*

Абдулаев Леча

Хьобхударг леррина
Йозанца дерина,
Дерзийна некъашка,
Тардина кепашка,
Хьаьркашка нисдина,
БIаьргашна куц дина,
Кхетамна сов аьхна
Бустамаш ва баьхна,
Барамаш хиржина,
Хаьржинарг листина,
Къевлинарг дихкинарг,
Айдина, сих динарг,–
Суьртаца дерг айпе
Керчина къу-айкхе;

Дешнашца кlorшаме,
 Озаца орцане
 Къевкъина лакхара,
 Къаро еш лахара,
 Иэшаро дайдина,
 Iаържаниг кIайдина,
 ГIоргIа а, кIеда а
 Аьрга а, меда а
 Къаьхъаниг девзина,
 Девзинарг цевзина:
 Кханенца тоьшалла,
 Тахненца жобпалла
 Моьрнашкахъ тептарийн
 Обланаш хеттарийн
 Кехатийн цу борзан –
 Сийна-цIен – и къорза,
 Нисдарийн йоманаш,
 Йозанаш, йозанаш...
 Кепашкахъ хийцина,
 Юх-юха дийцина,
 Iаьвдина, Iаьвшина,
 Левсина, кхевсина
 Ваьлча, дан деза-кха
 ЖамIаш а, хьесап а:
 Дацара, дара са
 Хьехначу дарсан?

Белхи бе вай

Белхи бе вай, карладоккхуш ламаст,
 Лардинарг вайн дайша, nanoша;
 Накъосталла эшначунна накъост
 Хуьлий, хIуттуш долу йиша-ваша.
 ГIийланиг, и гIо оьшург вуй хууш,
 Массо кийча улло хIотта дIа.
 Белхи бе вай, цуьнан са ца дууш:
 ГIелбеллачу ненан маттана.
 Бе вай белхи, дерриш орцахдовлуш,
 Хийра мел дерг, гел хьовзийна, къовлуш,
 Хьалаайдеш ненан меттан дош!

Деса тептар

Кховдадеш хьо тахна
 хIара деса тептар,
 Кховдайо ас хьоьга
 сайн деган йовхо.
 Дош дижош кху тIе
 хьайн олуш дерг меттара,
 Поэзин маса дин
 ахъ кхидIа човхор.

Ойланийн тептар хьан
 кхоалгIа... ткъолгIа
 Ган доьгIна, цу хенийн
 хуьлуш вай тиэшаш,
 Дегнашца вай къона
 латтадо молха
 Хуьлийла лаарца
 ахъ олу дешнаш.

Тептарца доцу шайн
 дош дуьтуш хийла,
 Вайн дайша иллешца
 йитина лар.
 Кхин дIахьош, хьайн дог
 кху тIе ахъ дилла,
 Йозанца кху тIе и
 делахъ дIатар.

Диканийн лар юьтуш,
 ахъ бинчу некъан
 Хьесапийн тептар
 сьхакховдийча дIогахь...
 Нислур ву тобанехъ,
 хиллачу декъала,
 Латтийнехъ, цIеналла
 лар а еш, дог ахъ.

Діахьур ду хІораммо
 шех а цкъа диса
 ДобгІначу дуьненахь
 ша динарг кеч.
 «Хийланна яккха цІе
 тІаьхьешна йиса,
 Сий ойуш, кхийита
 хьуьнарийн кхерч»

Матте дерзахь

(забар)

Матте дерзахь, амалх дулу
 Нийса олуш доцу дош.
 Кхетамал харц Іамор тулу,
 Цъхана озо дош лазош.

Къаста ца луш ГІ-нах Х
 Ву сан жима доттаХа
 ЮГа а, юГа а шега баГарх.
 Къаста ца ло уьстаХ ІаГарх.
 Олий, иштта олу оГа
 НеІ дІакъовлу, туГІий доХа.
 «Язош» дерриг хазадо,
 Хазош дерриг «язадо».

Илланча

Абдулаев Лечина

ДагадогІий хьуна бераллин ловзарш:
 Къовсамехь тоьллачо яккхина са,
 Кадечо схъайоккхий, массарна хьовзош,
 «КІулхьовза !» – олий, и йокъура дІа.

Кхаж баьлларг, Дала шен цъха аьтто бина,
 Хиллачу беркатан вуьззина да
 Ша воций хууш, беса къурд бина,
 Бакъенаш тоьллачохь, тап-аьлла Іа.

Хъайн сирла ойланаш, деган хазалла
 (Ша цъхамма шен дика чомаза Іовшу)

Массарна дІаекъар хеташ дозалла,
 Халкъана, махкана беркате хьовза.

2

Илланча. ХІун ду цо дахарехь лобхург,
 Адамийн лазамаш шен дагца гуш,
 Ойланца тІекхиьнарг нахаца доькъуш,
 Шен сине кхаьчна дерг синошка луш?
 Алу сов Іаьткъича шен деган кхерчакъ,
 Бакъ дош схъакарадеш
 ойланийн баьрччехь,

И вежа, мел еха хьогалла дагца.
 «Кхокханан горга бІаьрг хІун дайна сецна,
 ДІо попан сийна гІа,
 хІун дуьйцуш, леста?..» –
 Диллинчу хаттаршца са карзахдаккха,
 Есалле бІаьрг бугІуш, ойлане ваккха...
 Яздархо хуьлуш вац, яздора аьлла,
 Я поэт – ловзаярх рифманаш цо.
 Поэзи! – бІаьрхи ду, шашаха даьлла
 Я синан мохь бу и, цІехъхана баьлла,
 Къийлар кхин ца лайна,
 тухуш даго.

НОХЧИЙН МОТТ

ЛадогІийша, ларе ойла ейша:
 «Мотт, – олу вай, – ду и къоман са».
 Шайн са санна, и ларбина дайша,
 Хилла царна иза доьІу са.

Хьукматашкахь ца Іамийна цара
 Вайн ненан мотт, оьзда гІиллакхаш,
 Дайн Іадаташ, ламасташ а лара,
 Даьхни кхио, дІаден, дерзо кхаш.

Мехкан маршо ларїина шайн цїийца,
 Лайна хийла тІемийн луьра къахь,
 Махкахбаьхча, къуьйсусуш мацаллица,
 Синош делла, дІа ца елла яхь.

ГПаж таккхол бер хилчахъана дуьйна,
Бовзийтина кьинхъегаман чам.
Дашах тешна, тIе ца хIиттош дуйна,
Собар хилла, теш хIиттабеш лам.

Ненан метган йовхачу Iаьнарца
Лелаш кIентийн пхенашкара цIий,
Хало эшош дуьхьал долчу дорцан,
Хьалха ихна, лардеш кьоман сий.

Дегнаш хьостуш оцу маттахь вовшийн,
Тпекаренаш йина лераме.
Кхача биъна цхьаьна, гоне ховший,
Делан парзаш лардеш, беркате.

Къасто Iамош хIун ду хьанал, хьарам,
Оцу маттахь бина хьехамаш.
Кьонахаллех иллеш даьхна цара,
Ийман чIагIдеш, баьхна назманаш.

Муш а хеда, бацахь кхоччуш баьIна,
Бацалахь бов, тесна битна некъ,
Шовда догIу даим коьртехь хьаьна,
Даржа ца дахь, хьаьна долу чекх.

Хаьа вайна, атта ца хедийла,
Дуткъа хиларх, кхоччуш даьIна тай;
Дикчу ден и вон кIант ма кхуьийла!
Дика кIентий деба дикчу дайн!

Ма кхочийла, екьна йоцуш, шинна
Нийсса атто, нийсса и хало!
Вон бере ма хила дикчу динна,
Дика дин а – беречунна вон.

Нохчийн мотт, буьсур-те
Хьо пондар хилла,
Синкьерам, ловзарний
Бен боцуш Илла?
Дезачу деношкахь

Айеш хьан байракх,
Кхин терго хьайн йоцуш,
Буьсур-те байлахь?
Вайн кьоман дахаран
Хьоста а леккъа,
Буьсур-те, тезетан
ГIирс хилла беккъа?
Сагатло, дог Iийжа,
Гатлуш хьан некъаш.
Хьан синна хийра дерг
Де-дийне хьекъаш.
Хьох дезар ца эца,
Кьоначу чкъуро,
Нохчийн мотт, хьо лаьцна
Муьлхачу гуро?!
Мохк бисахь да воцуш
Хьо багахь карчо,
Кьоман са, хьо кечло
Марчо тIехьарчо,
ДогIамаш-м вайн дуьсур ду
Набахти чохь а,
Мотт бацахь – къам доцуш,
Къам дацахь – мохк а
Биллина ладегIа,
Биллина бийца,
Хир бацахь, хир бац и
ТIаьхьенийн цIийца.
Тоделла, талуш ду
Дахаран хьелаш,
И тодеш жигара
Бу говза пхьераш.
Дуьненан даьхни ду,
Дай бу гIишлонийн,
Эхь-ийман, оздалла
ХIоттийна соне.
Нохчаллин суй ГIеллуш
БогIу-те цIийца?
Я ненан кIайн кхача
КIайн бац-те хIинца?
Кхачале бохучу:
«Ва, орца дала!» –

Ларбойла тхуна хьо
Кхоьллинчу Дала!
НиIмат дац тхуна цхьа
Ахь делла доцург,
Даккха а, дала вац
Хьо цхьаь воцург.
Ийман ло тхуна,
СинцIеналле дерза,
Адамашна юккъехь
Нийсонан терза.
Ницкъберг Хьайн кхолла тхо,
Ницкъберг тхо кхалхо,
Цинделахь тхан дегнаш,
Даяккхий шалхо.
Ларделахь ши юьхь,
Ши мотт болчу нахах,
Дайшкара зIе хаьдда,
ТIаьхьенаш ярах.
Дайн синош ца лазош,
Чекхдовла тхуна
Пурба ло, Я АллахI,
Хастам бу Хьуна!
Ден лорах кIант ваха,
ЙоI – лорах ненан,
Ницкъ лолахь, Ницкъкхочург –
Я АллахI-Дела!

Ши дош а тоьу

Ас муха еза хьо тида,
Ахь дагахь шад бича хьайн?
Ю-геша хьо йовзалц дика?
Я ю-те са тIома дига,
Суна хьо хеттийтал сайн?

Ши дош а тоьу схьахаза,
Царна чудиллинехь са,
Бюзза деш сан дахар хаза,
БIаьсте еш, даржийна заза,
Беш йогIа кху даг чу сан.

Ас муха деша и йоза,
Ахь кога яздийриг хьайн –
Чагарийн гуо готта доза
Чуоза я араоза
Цхьа а ницкъ ца хилча сайн?

Маржа яI, хьо-дахар къиза,
Марзонах хийцича къахь!
«Да виса! Да велла диса!...»
Хаьржинарг хIара я иза
Дехар ду, вай деха Iахь.

КУСАЕВ Иадиз

Сан кхане

*(Поэма, цхъажимма
В.В.Маяковский тарийна)*

*Уьйрашна вицвелча, Далла а вицлой,
Базло, бах, лахъти чохъ упханан тхов.*

М.-С. Гадаев «Цен берд»

I. Хьалхара дош

Сан дехар, дош ду тӀаьхъене,
Хинйолчу бӀешерш дӀадевлча,
Хиламаш толлуш, тхан хене
Цкъа хьийса шаьш дуьйладелча,
Ца йицъяр сан цӀе, со велча.

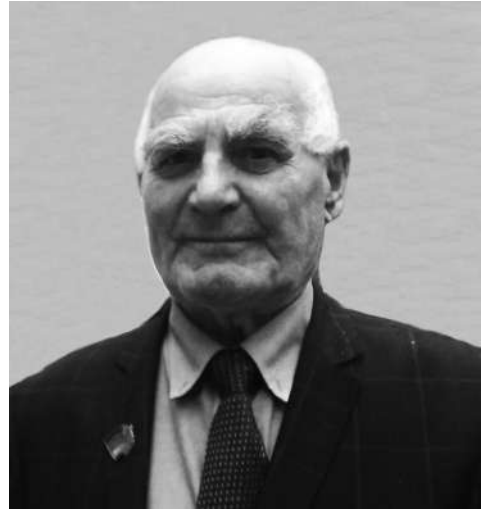
Кхочур ву со шерийн гене,
Байташкахъ висина ваха,
Тхайн хенах дуьйцуш тӀаьхъене,
Шоьца цкъа къамеле вала,
Сайх лаьцна айса дош ала!

Мила ву, со муха ваьхна
Дуьйцур ду ас шуна айса.
Сайн гулчаш ас хала яьхна,
Къаьхега Јамавеш дайша,
Белхаш беш, ца кхоош сайн са.

Партала адамаш санна,
Ца хилла со буйда, коча.
Церан дукъ, бала сайн цхъанна
Хийлазза эчна ас коча,
По а деш сайн ницкъ ма-кхоччу.

Хунда ас суо лору декхар
Сайн дахарх айса дӀадийца?
Шун дуьхъа вахна со, пекъар.
Цундела лаьа сатийса,
ЦӀе йита бӀешерашца кьийса.

Со юкъаволу, сайх дуьйцуш,
Наха и дийр доцу дела,
Шайн-шайниш хестабар кьуйсуш,
Шайн дешнийн теш лойцуш Дела,
Суо вицвар кхоьру цундела.

Кхаа бӀе шарахъ еха кьийгаш
Санна, со Гийр воцу дела,
Сох лаьцна дийца сан книгаш
Бен шуна хир йоцу дела,
Довзийта сан некъаш деха.

Хир буй-те, шу девлча генна,
Ас тахна яздинарг оьшурш?
Я хир бу, сан хӀуьттаренна,
Сан книгаш кара ца оьцурш,
ХьагӀ-гамо лелош, ца йоьшурш?

Ма халахетар ду суна,
Ас динарг цаларар нислахъ.
Бецан хал куьйсачу гуна
Санна, сан йозанаш дицлахъ,
Веллачул тӀаьхъа, со вицлахъ.

Амма шу долчу хан-хене
Кхочур ву, виц ца валийта,
ТӀаьхъенаш шун шерийн гене,
Байтийн мутт шуьга малийта,
Суо хиллий, хир вуй хайта.

Ца боху, делла суна цхъанна
Поэзин похӀма, суо вазвеш,
Амма бӀал охучо санна,
Нисдина моґанаш, хаздеш,
Даймехкан, къоман сийх яз деш!

II

Литературехъ ас юьту лар шуьйра,
Нохчийн къам хеста деш байташкахъ
сайн. Ма дукха лийсина ас дешнаш,
жуьйрехъ
Нанас ма лийссара кIен дама кIайн.

Литературехъ ас юьту лар шуьйра,
Нахана оьшучу байташца сайн,
Кхоллам ца хиллехъ а – ма-дарра туьйра,
Дахар ца хиллехъ а – атта я дайн.

Исторехъ йовр йоцу юьту лар шуьйра
Хиллачух талламаш кегабеш сайн,
Хестаеш, наноша техкийна куьйра,
Я дашо даьтта, я шар доккхуш кIайн.

Сайн халкъан изсехъ а юьту
лар шуьйра –
И хестош яздина ас дийцарш сайн,
Балхаца дIайолош хIор еьна Iуьйре,
Дегнаш тIе туьллуш
сайн моIанийн тIай.

Ешархойн изсехъ а юьту лар шуьйра –
Царна ас лерина йозанаш сайн,
Балхаца хестаеш цIийелла суьйре,
Дуцуш сайн ца хеда моIанийн тай.

Даймехкан изсехъ а ю сан лар шуьйра,
Йитинарг зевнечу иллешца сайн,
Хиллехъ а, цкъа дахар кхоьлина гуьйре,
Хиллехъ а, цкъа кхоллам бIаьстенан бай.

Къоначу яздархойн дахарехъ шуьйра
Лар йитна, кхиа гIо деш царна, сайн.
Поэзин дина уьш ховшабеш, луьйта
Ас лаьцна, тешшаме некъ байта шайн.

Кхин къаьмнийн яздархой
нохчашна шуьйра
Бовзуьйтуш, лар юьту гочдаршца сайн.
Цаьрца ас чIагIйо, шорйо
халкъийн уьйраш,
ЦIен дешнех-буьртигех бузарца сайр.

Бешерашна юьтий-те ас и лар шуьйра,
Цхьалхачу байташца,
дийцаршца сайн,

Уьш язъеш, Iуьйренца малх
хIотталц уьйгIа,
Сатосуш яржаеш шен зIаьнарш яйн?

Лууш вайн лаьтта тIехъ
йита лар шуьйра,
Яздина ас хала йозанаш сайн,
Буьтуш вайн тIаьхьенна
ойланийн уьйриг,
ХIор дашна чу дуьллуш сайн
доггий, сай.

III

Суна дукха гина, дукха хезна,
Дезткъе ши шо доккхуш лаьтта тIехъ,
Берриге а хиламех дог лезна,
Лазам сайн дIакхайкхо хеташ изъхъ.

Массо хенахъ лаа ма ца олу,
Латта дегош, даьлча дотIана,
Яздархочун дагах и чекхдолу,
Муо шен тарлуш шунах оханан.

Ялх кхачале, «халкъан мостагI» вина,
Бехк а боцуш махках ваьккхина,
ЦIерпошти тIехъ пана махка вигна,
Цигахъ хала некъаш гездина.

Дела воцург вала да а воцуш,
Ваха ницкъ луш сайна нохчалло,
Сайна далун ден-ненан гIо лоцуш,
Даьккхина геналлехъ кхойтта шо.

Къахъегар дозалла даим лоруш,
Белхаш бора, хьалакарчош пхьош,
Аьхка кенаш лехьош, ялта оруш,
Гурахъ бамбин патараш лахьош.

Амма гIийла, миска тхан еш кхихки,
Чорпин кад хоьтуьйтуш мерза моз,
ХIетте а ас, ченаш гIиттош, хихки
Стелан чIугца тоьттуш, аьчкан хIоз.

Ма хуьлура берийн амалш аьрха,
Тидаме ца оьцуш лазамаш,
Масалина уьдура тхо аьхка,
Хоьхкура Iай кога-салазаш.

Тхаъш туьйранийн кIентех тера хеташ,
Серий говза цоьстуш, тхаъш а дой.
Серах йина, юьйцина шед етташ,
Хоьхкура тхайн серийн кура дой.

Цахаарна, хIинца а ца хадош,
Хиламийн, халонийн боллу мах,
Тхайн аьзнашца урамаш а Iадош,
Ловзура самукъне буьрканах.

Дуззалц яа юург-молург йоцуш,
Тоам беш кхаьрзинчу канахь кIех,
Хьалха тохар тоьк дозалла лоруш,
Ловзура тхо тхайн лечкьаргех.

Къар ца луш тхайн халачу заманна,
Далла, дайша са диллина чу,
Кхуьура тхо аьрха, баьIаш санна,
Тхайн дегнашца йоцуш хьагI я хьу.

IV

Амма тхо казахийн,
гIиргIзойн арахь
Малхбузехьа даим хийсира,
ХIорамма, ша дийна хене валахь,
Дайн цIа верза са ма тийсира.

Хаза ду Тянь-Шанан лаьмнаш,
хьаннаш,
Сирла ду хиш, шовданаш гуш,
Амма дац Нохчийчуьрнаш санна,
Исбаьхьа я дагна хьоме уьш.

ГIеметта тхо хIитти,
болх беш, доьшуш,
Тхайнна меттиг къастош дахаро,
Цхьанхьа – цхьаь, кхечахьа –
важа оьшуш,
Журналист сох хили, яздархо.

Сайн белхаш беш,
ца девзачу адмийн
Бохамех сан даим лозу дог.
Чекхбийлина сох
лазамаш кадмийн,
ГIийлачун гIо лаца сецна ког.

Ас мискачун даим а дог эцна,
Сайна велхош гича жиманиг,

Цунна гIо дан даим а сецна,
Хьаьстина, дерг делла, мисканиг.

Ас ма дукха сайн оьмарехь лайна,
Дезткъе ши шо доккхуш дуьненахь.
ЭхI, ма кIеззиг дахар суна тайна,
ЭхI, ма дукха йиьна цуьнан къахь.

V

Со бераллехь вара нахах тешаш,
Сайх тера уьш хеташ гIиллакхца:
Дагна цIена, ямартчух ца дешаш,
Делла дош шайн чIагIдеш гIуллакхца.

Къоналлехь вара адмех тешаш,
Суо санна, ду моьттуш адамаш:
Осал боцуш, оьзда, нахах бешаш,
Дайн гIиллакхийн ларбеш барамаш.

Цундела цхьа атта Iехавора
Нийсархоша, баккхийчара со-м:
Схьалур ду а, олий, тешавора,
Доккхуш, дас я нанас делла сом.

Хан йолура, декхар схьа ца лора,
Кхана-кхана, бохуш, левеш со.
Суна сайн кепекаш кхин ца гора –
Лелара, сох къехкаш, декхархо.

Кхуьучара, дуйнаш дууш Iеса,
Хийла сан къа коча оьллина.
Ишттачарах олу, дуьне деса
Ца дита, уьш Дала кхоьллина.

Со хийлазза Iехийна-тилийна
Дезткъе ши шо оьгуш гIадамех,
ХIетте а со адмашна ца лийна,
Тешам сан ца баьлла адамех!

VI. ДоIа

Ва Везан Дела, баркалла,
Ахь суна даларна бIаьргаш,
Iаламан гича хазалла,
Цецдовлий, лаамза къаьрзаш.

Баркалла, Ва Везан Дела,
Ахь суна даларна бIаьргаш,
Адаман диканехь къега,
Вон гича, Iенадеш бIаьрхиш.

Баркалла, Я АллахI Дела,
Даларна ахь суна бIаьргаш,
Адаман ирс гича, диэла,
И миска гича, ца кхаьрдаш.

Баркалла, дерриг схялоцу
Даларна хьегаме бIаьргаш,
Шайн хьажар мIаьргонехь кхочу,
Ца хууш дуьхьло я архаш!

Баркалла, Ва Везан Дела,
Ахь суна даларна когаш,
Даймехкан некъашца лела,
Массо а маьИге кхочуш.

Баркалла, Я АллахI, Хьуна
Шайн йоцу лазарийн ача,
Дайн когаш даларна суна,
Дикане-воне дIакхача.

Баркалла, Ва Везан Дела,
Даларна, кIад ца лун когаш,
Керлаче некъаш дан деха,
Дерриш ца довзарна кхоьруш!

Баркалла, Ва Везан Дела,
Ахь куйгаш даларна даца,
Ламаз тIехь дехар деш мелан
Хьобга, уьш доIана лаца.

Я АллахI Дела, баркалла,
Ахь суна даларна куйгаш,
Дика деш, хазьян кьоналла,
Бераллехь – ловзорца гулгаш.

Йо Дела, Хьуна баркалла,
Ахь куйгаш даларна говза,
Дуьненан хестош хазалла,
Маьршачу белхан чам бовза!

Баркалла баларна, Дела,
Суна хье, акхаройх къаста,
Дерриг а сан деIан эла,
Хаарийн ца лекъа хьаст а.

Я АллахI Дела, баркалла,
Лехаме хье Ахь баларна,
Дуьненан хиламаш талла
Ницкъ болуш иза хиларна.

Баркалла, Дела, хье белла.
Ницкъ болу, тоьаш цхьа мIаьрго,
Муьлхха а кьайле схяелла,
Схяалаца ца лоцург бIаьрго.

Баркалла баларна, Дела,
Кхетам Ахь – хьен беза кхача,
Ойланца, некъ хиларх бежа,
МIаьргонехь мичча дIакхача.

Вайн ойла дIакхачо гене
Илманан тIемаш тIехь зевне
Хьекъалан хIордан кIоргене,
Стигалан гIушлакхан кевне!

VII. Деле дехар

Ахь дахар даларна сайна
Баркалла боху ас, Дела,
КIад ца лун некъахо санна,
Даймехкан некъашца лела.

Даггара баркалла, Дела,
Яхъярна дахаран оьмар,
ГIуллакхаш дукха дан мелан,
Сихвелла яьлпачу тоьпал.

Даггара ду сан баркалла,
Яхъярна сан чолхе оьмар,
Дуьненан тачанаш талла,
Чам баккха дахаран стоьман.

Ва Везан Дела, ца волу-кх
ХIор дийнахь баркалла аьлла
Дацарна заьIап я чолахк
Цхьа а бер дуьнентIе даьлла.

Мохехь синтар санна сетта,
Со суждане оьхуш, Дела,
Ас ламазна корта бетта,
ГIуллакхаш до даим мелан...

Даим сатасаре волуш,
Баркалла боху, Йо Дела,
КIелвисна меттахь стаг воцуш,
Ахь дахар даларна деха.

Хьан цIарах, Дела, деш ламаз,
Цхьа сайнна ял ас ца лобху,
ДоIа деш, лардеш дайн ламаст
Кьомана диканиг доьху.

Йо Дела, суьйренга волуш,
Сихло со баркалла ала,
Хиларна йиш, декхар воцуш,
СапарГат сайн агГор вала.

Кхачадац, Гуьйренца Готтуш,
Хьуна ас баркалла бахар,
ХГорамма маршалла хоттуш,
Хиларна маьрша сайн дахар.

VIII. Сайх лаьцна

Халкъо тЕдехкина
Сайн декхарш кхочушдеш,
Ас дукха гездина некъаш,
Хуьлуш сайх Даймахкахь
Массанхьа кхочу теш,
Гелваларх, текъа ца текъаш.

Ас некъаш гездина,
Цкъа а къера хилаза,
Уьш хала хиларх я хийра.
Аьхкенам тевно со
Веттина хийлаза,
Вашийна гуьйрено хийла..

Ас аьгна хийлаза
Сайн когийн аьлхаца
Хьеречу дахаран некъаш,
Цкъа хьобстуш б^аьстено
Мелачу маьлхаца,
Цкъа Габнан Г^урана вехъаш.

Дахарехь ца лехна
Ас цкъа а сайн сина
Аттаниш, шераниш некъаш.
Амма со сайн гайна,
Ца ваьцна, лай санна,
СаГане сагийса Гемаш.

Ас муьлххаь болх бина,
Ца лобхуш санениг,
Деш деха дахаран некъаш.
Гуллакх дан хьаьжна со
Диканиг, саГениг,
Мел дукха дарх и ца Гебаш.

Ас юьртахь хИттийна
Г^одамийн литтанаш,
ЧегГанийн «шур-шур» а Генош.

Сан Г^оьнца ГИттина
Вайн Г^алахь иттанаш
Даккхий а, кегий а ц^енош.

Колхозийн хьаьтгашкахь
Ас ялташ эрина,
Хьаьккха ас мангалца бецаш.
Ас церан оьланаш
ХИттийна лерина,
Махкана даггара вецаш.

Ас юккъах бекъна бу
Баланаш адамийн,
Мискачийн Г^айГ^а беш хьалха,
Г^ехула хьаьвзича
Тезетийн, кадамийн
Халонийн бос Г^аьржа хьарГ^а.

Ас х^ора сайн дашца
Вайн Даймохк хестийна,
Амалш а вайн нохчийн къоман,
Лараме дош олуш,
Къаьмнаш ца къестийна,
Йозанехь шарбеш сайн къолам.

Байташкахь ас буьйцу
Наха ма бийццара,
Нохчийн мотт, кхетийта, йобшуш,
МаьГнех, чулацамах
Байтан я дийццаран,
ЛугГаташ Г^оьнна ца оьшуш.

IX. МукГарло

Суо вазвар ца лехна,
сайх доцург дийцина,
Массанхьа айса суо хестош.
Дахарехь Г^алаташ
сох дукха дийлина,
Наггахь со, Г^ад санна, лестош.

Дага ца деана
хИттор сайн х^олламаш,
Массанхьа цхьа сайн ц^е хестош,
Мелхо ас кхечеран
базбина кхолламаш,
Сийлахь верг, воцург ца къестош.

Ас а хир сайх кѣинош
 летийна ларамза,
 Адамех суо волу дела.
 Амма ди диканиг
 дукха нах лерамца,
 Гечделахъ, Ва Веза Дела.

Цхъалхачу соьца а
 харцонаш лелийна
 Мекарчу адмаша, амма,
 НеІалташ кхайкхош, ас
 кѣинош ца летийна,
 Ца бина ас церан хам а.

Куралла, суо малик хеташ,
 ца лелийна,
 Суо адам лерина цхъалха.
 Со гІалат вийлина,
 ас дерташ лехъийна –
 Дахар ду со зийна пхъалгІа.

МогІанаш, сан хъашташ
 кхочуш деш рицкѣаца,
 Аш соьмех бохча ца дуьзна.
 Берриг сан сал-пал
 баккха сайн ницкѣаца
 Дахарехъ ас даим дезна.

Массо а санна, со
 цамгарех кхийрина,
 Цхъангге сан лазам ца буьйцуш,
 Даим а иза ас
 сайн кийрахъ кѣийлина,
 Цхъанне а бале ца вуьйлуш.

Довзалшка ца дуьйцу
 наггахъ сайн баланах,
 Цара сайн дог эцар лобхуш,
 Даим а тоам би
 аса сайн бахамах,
 Дела, Хъан совгІат и лобруш.

Гергарачаьрга а
 цкѣа а сайн гІайгІанаш,
 Леткѣамаш беш, ас ца юьйцу.
 АллахІа ларвеш, ас
 больницан гІайбанаш,
 Цхъа дика, дукха ца хуьйцу.

Баланаш дукха бу
 хІор адаман обмарехъ,
 Сайниш те оьшура хъанна?
 Цхъа а вац кхоьллина
 латта шен соьналлехъ,
 Ша бага я база санна.

Ларваларх соь лиьр ву,
 бІешерашкахъ витаза
 Лаьтта те хъ. Элчано аьлла:
 «Аганара гІаьттинарг
 лахъти чу вижаза
 Дуьненахъ цкѣа а ца ваьлла».

Х. Лаам

Махкахой, хилиьта
 Дика шун кханенаш,
 Массаьрца со балхахъ ваьгна.
 Ган лууш кхана а
 Токхе шун аренаш,
 БІешарахъ ваха со хъаьгна.

Ницкѣ кхочург дина ас,
 ГІаьхъешна кхачийта,
 Вочунах цІена мохк лиьна.
 Даймохк ас ларбина,
 Шу цуьнга кхабийта,
 ХІумма ца оьшуш, дуй биьна.

Ас сайна ца лехна
 ГІаланаш, бахамаш,
 Тоам беш деллачух Дала,
 Мелхо а схъаэцна
 Адамийн баланаш,
 Сихвелла со орцахвала.

Чолхечу дахаран
 Текхадеш киранаш,
 Хийла ас халла ког билли.
 Мел миска ваьхнехъ а,
 БІаьрхъалха кирхъанаш
 Ца леци, яз деш харц илли.

Эшаршший, иллешший
 Экамчу безамах
 Яздина ас а сайн, амма
 Оьздачу кѣоналлин
 Синъайам беламах
 Ларбина ша йоІ-бІаьрг санна.

Юбилей

Жумалаева Лулин 60 шо кхачарна

ЭЛЬДЕРХАНОВА Зайнап

Лула Мехкан Маьлх-Аьзни яра

Зорбанан цийнан 8-чу гат тIехь гIуллакх хилла, хьалаьялла, ехачу сени чухула дIайолаелча, цхьана кабинетан неIарна тIетоьхна «Нана» журналан редакци» аьлла, йоза гича, ши ког ша-шаха сацабелира сан. «ХIара ма доккха хIума ду! ХIара ма хаза гIуллакх ду!», – аьлла, хазахийтира суна. И кабинет хьовха, ерриге а гIат а гергара хийтира. Сайна безам хетгачу кабинетан неI туьйхира. «Мила ву? НеIарехь ца соьцуш, чувола!» – йистхилар чехка долчу цхьана зудчун аз хезира.

Сирлачу аматехь зуда яра кабинетан баьрччехь хиьна Iаш. Маршалла хотгучу юкьана а хааделира суна: иза шен болх, журнал дукхадезаш хилар. Цуьнан ерриге а ойла, монитора тIехь долчу йозанаша дIалаьцча санна, хеталора. «Нана» журнал хилар кхаь хилла суна. Нохчийн халкъана санна, цхьанна а дарий-техьа и цIе йолу журнал хила хьакь? – аьлла, со йистхилча, цо элира: «Ма бакь ду иза. Журнал-м цхьакIезиг бахьана бен дацара, вайн нанойн цIарах хила дезачуьнга хьаьжча». Лула йовзар иштта нисделира сан.

Нохчийн зудчух, цуьнан сатийсамех, ирсах, сингаттамех дуьйцуш Iийра тхой-шиь. Дуьххьара гина зуда, гуттаренна а гергара хилла, дукхаезаелира.

Нохчашна тIекхуьссуш йолу халонаш, тIеман баланаш, оцу дерригенийн бахьаныйн орамаш мичара ду хууш, синкхетам, хаарш кIорга долуш, хьекьяле яра Лула. Иза мехкан патриот яра, дешан говзанча а.

Шен дахаран цхьана дийнахь а цо я йицъеш а, я ловш а яцара нохчийн зударшна, наношна, дерриг халкъана тIехь лелийна харцо, тIеман кIязалла. Дагна улле, кIорга чу кхетта чIу схьаозийча, лийр а йолуш, иза иштта шеца битича, ов а детташ, чекхъелира Дала цунна елла оьмар.

Дукха дара Лулас шена тIелаьцнарш. Цунна харцо ца езара, цундела дара журнал а харцо ловчу нанойн цIарах. Журналан хIора номер а цхьа шатайпа хилам бара: шен мужалта тIера тIаьххьарчу агIонна тIе хIотточу суьртан биста кхаччалц. Нохчийн, нохчийн мехкан хазалла, истори, Нохчийчоьнан хIор а дийнан дахарх дуьйцура. Еккъа Нохчийчоьнах тоам беш яцара иза. Цунна вайн лулахошна а йовзийта лаьара нохчийн литература, иштта, лулахойн литература нохчийн ешархошка дIакхачош, кхьахьоьгура цо. 2003-чу шарахь схьадиллира цо «Нана» журнал. Вевзаш волчу журналистана, поз-

тана Юсупов Русланна ша еллачу интервюхь Лулас билгалдоккху: «Хьалха заманахь нохчийн хIор а юьртахь хилла шен Маьлха-Аьзни. Иза къасточу хенахь, цуьнан хазалла ца хилла хьесапе оьцург, цуьнан хьекьал а, оьздангалла а хилла. Юьртахь дар-дацар хилча я махка мостагI веача, Маьлха-Аьзнис йохьебохуш хилла нах, баккхийчу наха шаьш йинчу кхиэлан тIаьххьара дош алар цунах тешош а хилла».

Лулина ирсе хила лаьара нохчийн хIор а йоI, нана. Зуда доьзалехь ирсе я декъза хиларан бахьанаш талла гIерташ, «Нана» журналан редакцехь «горга стоьлаш», дагадовларш дIахьора цо. Харцонца ша диначу берех якккхинчу ненан а, доьза кIант вайна, цуьнга сатуьйсусуш ехачу ненан а, могошаллах бевлла, дарбанаш лохуш, гIайгIанехь бегаху зударийн а сатийсамех хуьлура дагадийларш. Соьлжа-ГIалин экологин хьолах а, геннарчу ломан юьртахь тилла дезачу гIашлойн тIайх а хоьттура цо Iедалан векалшка. Иза сема яра зудчун гIора, могошалла, самукъа дIадоккхуш долу вониг вайн махкахь ца хилийтарехь а, диканиг даржош дезаш хиларехь а. Лула мехкан Маьлха-Аьзни яра. Хиллера-кх...

Иожалла юьйцучу хенахь, йоьхна ца хуьлура иза, «дуьне дита даьхкина ду вай», – олура цо.

ТIаьххьарчу хенахь тхан гар наггахь бен ца нислора. Амма телефонехула йистхуьлура тхойшиь. КIорда ца йора иза. Цунна ладогIа хаьара. Иза психолог яра.

Лулин поэзин могоIанаш дIаьндаргийн ловзарх тера ду. Иза къинтIера ца ялалора нохчийн наной белхийначарна...

Дикачех дика йоI дIаяхара 2019-чу шарахь. Алиев ГIапура ма-аллара: «Дуьне а шелло-кх, дика адам дIадахча».

Чилланан (февраль) баттахь еана хиллера Лула а хIокху харцонийн пхьалгIа – дуьнен чу.

АллахI-Дала декъалийойла-кх хьо, тхан йиша Лула.

БЕЛИ Балата

Сирлачу Сино сирла лар юьту...

Дахарехь цкъа бен гина доцу адам. 1985-чу шеран бIаьста Соьлжа-ГIалахь, «Пхьармат» цIе йолчу литературин цхьаьнакхетарехь гира суна Лулаь. И де ас цуьнга яздинчу кехатехь а, сан дагалецамашкахь а цхьа шатайпа хьоме де а хилла, дисна..

Лулаан исбаьхьалла шайца йолу йозанаш суна девза дуккха а хан ю. Цуьнан ойланаша цецбаьхначарех цхьаь ю со. Дийца шортта ду цунах, амма доцца олу: Лазамна юккъехула, къар ца луш, схьакъеда серло ю Лулаан Дош! Заманан йохаллехь Иилманчаша а, яздархоша а дуккха а яздийр ду цуьнан кхоллараллах. Дуьненан литературехь уггаре хьалхарчу могоIаршкахь лаьтгаш го суна вайн Йиша. Даггара а, Доггах а боху ас иза. Дерг ду и. Ткъа дерг ду ала вай декхарийлахь а ду. «Яздархо вовзале еша езар-кх цуьнан ойланаш, хуьлийла и роман... я байташ», – иштта элира соьга цхьана дикачу адамо. «ЭхI, суна хеттарг хета-кх хьуна а», – аьлла жоп делира ас. Хаза амалш а, локхалла а, генарчу геналле кхийда ойланаш а яздархочуьнца шеца хила еза аьлла, хета суна. Ламанан шовда санна цIена хила деза цуьнан хIор а дош.. Маьрша.. хIаь, уггар а хьалха шен сица маьрша хила а вогу бакъволу яздархо. Нагахь иза иштта дацахь, бакьо а яц-кх цуьнан вай Iехо. Ткъа Лулаан Дешнаш дерриге а Лулаан амалх тера ду. Лулаан говзарш, и йов-

зале ешча а, евзинчул тӀаьхьа ешар нисделча а, цхьатерра сан кхетам серлоне кхойкхуш, сан кхуьуш йолу ойла шен хиларехь совйоккхуш, когабуьхьара хӀоьттина, стигал санна лакхахь а, генахь а йолчу нийсонах куьйгийн пӀелгийн юьхьигащца дӀахьакхаяла дог доуьйтуш, «маржа, Лулаь, ма тера ду ахь мел бохург хьох», – олуьйтуш, нисло. Иштта ду-кх Лулаан дуьне. Иштта ца хилча, хӀун дора цунах, ишта а доцуш, вуьшта хилча, муха хир дара и, иштта ца хилча, Лулаь Лулаь хир ма яцара. Цхьана оьрсийн поэто маллара: «Поэт хилар тӀедожийна ма дац адамна. Адам хила хьажар вайх хӀоранна тӀехь ду». Лулаь уггаре а хьалха дика адам дара. КӀинхетаме, сема. Пиллакхаш мел хаза дара цуьнан! Сонталла а, куралла а яцара цуьнца. «Со поэт ма ю! Со гӀараяьлла яздархо юй хаьий шуна?» – бохучарах яцара и. Ша цхьамма хастийча, эхь хетарца: «Ма ца евза хьуна со, ма хестае со», – а олуш, «Малх ма бу хьо, Лулаь, Малх», – аьлча, «Бац дера. Хьуна хеташ дерг ду и. Цхьа гӀийла беттаса хила мега», – олий, елалуш... Оьзда, Лараме Са... Доккхачу дозаллийца леладора ас цуьнца сайн долу гергарло.. Хазахетарца доьшура цо сайга нагахь яздо кехаташ... Ма хаза дешнаш карадора цунна, суна суо дика адам а хьотуьйтуш. Ма лаьара, юха а, юха а цуьнга дийцийта. Сине хаза кхьаь кхочура, цо мел яздинарг доьшуш. Со чӀога сатесна яра Лулаь ган, цкьа мукьане цуьнан бӀаьра хьожуш, цуьнга цхьа леррина йистхила, цхьаьна охьахаа, дагаяла... Амма ца кхии... ца кхии со иза дикка йовза, цуьнга дуккха а хаза дешнаш ала, кӀевллина и марайолла... Ма дукха диси аланза... Интернетехь-м нислора тхан иза... делахь а, хьайна дукхадеза адам гуш долуш, дина кӀамел шатайпа деза а, мерза а, мехала а хуьлу... сан даго хаьржинчарах цхьаь ю Лулаь. Сан дахарера сирлачу адамех цхьаь... Лулаь. Маьлхан Адам, Сирла Са, Бакьйолу Нохчийн ЙоI, Тешаме Накьост! Шуьйрра йиллина неIарш юьгуш, тхо кхузахь дитина, Бакь-Дуьнене дӀаяха-кх хьо... Тхо дезарца, тхо ларарца.. Хьайн оьздачу, оьздачу боларца... Сирла-сирла лараш юьтуш...

МУРТАЗАЛИЕВА Зарета
художник

Лула сан деган гӀортор яра

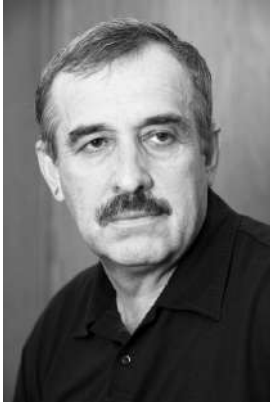
Лула сан деган агӀо бара, гӀортор. Цуьнан синницкьаца лаьттина со хӀокху тӀеман гӀелонна дуьхьал. «Нана» журналан дуьхьарлерчу номерехь арадаккха кечдинчу Лулин цхьана дийцарна суьрташ дехкина ас, ткьа тӀаьхьарчунна сан статья тӀетоха болх беш яра тхойшиь, дӀайаханчу бӀаьста. Вовшийн гар кӀезиг дара тхойшиннан. Тхан кӀамелаш телефончухула хуьлура, дехха хуьлура. Тхайшиннан забаршца, вовшийн езарца, цо мел олу дош а, цу дешан аз-мукьам а, цуьнан шуьйра-шортта даьржина похӀма, цуьнан цунах елар, елхар, цуьнан сирла СА, цуьнгара барам боцу кӀинхетам, барам боцу кхетам, хӀокху дуьнен тӀехь мел долу дикане кхача а, цу дикане шен халкь кхачо шегахь боцучу ницкьах, шен ца йолу ка ялхош ю цуьнан ша мел йолу произведени. Уьш ешаро цу тӀеман халонехь, гӀароллехь санна, ГӀала аьлча а, йохначу ГӀалин бӀарлагӀехь ИндагӀа санна гӀайгӀане леллачу суна тем бора, дог тедеш. Со елхийна, елийна, сан дог-ойла йоьжча, дуьненах дог диллича, со гӀаттийна, сох тешна, ас лелочух сан самукьадаккха хьаьжна Лула, дуьненан меха яра суна.

Дош ала сайна мел хала делахь а, тхьаьшиннан юкьаметтигех цхьадерг хьахо лиира суна. Лулин дика амал йовзийта. Дала декьалйойла хьо, тхан дог-дика йиша!

Проза

АХМАДОВ Муса

Блаьсте яра яьлла

Блаьсте яра шен баьццарчу цIарца марсаюьйлуш. Блаьстенан басахь йолчу машенара воьссина жима стаг, Ин хадош дехьа а ваьлла, ширачу бешо хьулдина лаьтгачу тишачу цIийнан кетIа ваьлча, цу кетIахь лаьтгачу дукха хьалха, ша жима бер долуш гинчу (я гIенахь дуьхьал тесначу) дахаран хIавао ша волчоьх сацавалийтира.

Керт йоцу учи йолу цIа а, кетIахь кхалу бухахь йина хьаьжкIаш кхорзу куьрк а, букь а берзийна, гам тусуш, лохачу гIантахь хиьна Iен эгIаза воккха стаг а... – дерриге а дукха хьалха дIадаьлчачу, амма, дагадеьча, мерза лазаме ойланаш кхоллайолуьйтучу ширачу дахарера дара. Кхунан дендайн а, ненананойн а дахарера.

Сискалан а, кхорзучу йоьхийн а, хьакхийначу ниттийн а хьожа етIало оцу дахарера схьа. Воккханиг хьалхахь а волуш, охьа ца хууш лаьтгачу жимхин, шовдана йистехь метта-меттара дош олуш, кьамел дечу кхечу жимхин а, цунна дуьхьал жоп дала сих ца луш, обздангаллица дуьненан а меха йолчу йоьIан а, суьйренца маьI-маьIпера схьахезачу мехкарийн эшарийн зов лаьтгачу екхначу стигланан а суьрташ а дохьу оцу шираллера схьайогIучу хьожано.

Xинца и дерриге а дIадаьлла. Xинца сискалан метта кIайчу деман бепиг ду, тIехуучу говран метта – машен, синкьераман метта – хьайн карахдерриг...

Гутгаренна а дIадаьлла аьлла хетачу оцу дахаран жима гIайре ю хIара керт. Дерриге а хуьйцучу керлачу дахаран хIордо хIинца а хи буха яхьаза. ДIо, кьилбаседехь, шашна юккьехь карийна мамонтан чарх санна.

XIокху кертахь хIинца а куьркахь хьаьжкIаш кхорзура, цунах бина даьтгтаIа а буура, уллехула тIехволу некьахо «чувагIахьара хьо» олий, хьаша вой, тIе а оьцура, учахь йолчу нохчийн пешахь цIе а йогура, цу чохь кечдинчу пхуьйре берриг доьзал – доккха ши стаг а, цхьа кIант а, йоI а – охьа а хуура, туьйсинчу гаьмнашца хьаьжкIашна асарш а дора, тIаккха дIо дехьарчу уьрда тIехь мангалаш а хьокхура.

Вовшашка кIоршаме дош олуш, цхьа а вист а ца хуьлура, воккханиг – воккха, жиманиг – жима а вара, сагIина хIума ца луш, цхьа а пIерасканан буйьса тIех а ца йоьлуьйтура, белларш а ца бицбора, массо а малх кхетале хьала а гIоттура.

Кхин цхьа хIума а дара: XIокху тIе стешийн кондарш евллачу басахь лаьтгачу цIийнан кертахь – иза синтем бара. Синтеме а, тийна а, аьхна-шийла а хуьлура аьхкенам доьхачу деношкахь цIийнан чоьнашкахь. Иштта хуьлура Iай, пеша тIехь кIеж йоккхуш яй хилча, дIа а тевжина, вижна Илла дог доуьйтуш.

XIора Iуьйранна Органа тиллинчу тIайх а яьлла, йоккхачу, буйьцучу маттаца а, тIедухучу духарца а, юучу хIуманца а гIалахойх цуьрриг а кьахеташ боцу нах беахчу юьрта балха йоьдучу XIокху доккхачу шина стеган йоьIан амал а оцу синтемах яра. Цхьаннан а – воккхачун стенна дуьйцу, я ура-атталла жимачун а некь ца хадош,

гиллакхе хилар а, балхах оза ца луш, дерриге ша дан гертар а, шен нийсархой санна, хъаьдда добдучу дахарна тѳаьхъа цаидар а дара оцу синтемах, оцу ширделлачу цуьнан ден-ненан дахарх.

ЙоІана хаалора: оцу синтемо шен амалца ша дахарна мелла а юьстахтоьттуш, оздангаллах болу кхетам шен а, шен нийсархойн Іаламат тайп-тайпана хилар. Кхунна ша нийса хетара, хІетте а тола уьш тулура. Царах дуккахберш, маре а бахана, шайн добзалш а болуш, Іара. Ткъа кхуьнан ткъе итт шо а кхаьчнера. ХІара тоххарехь тешнера, мацах шайн нана йолчу санна, ша йолчу хин коьрте ву аьлла кьонах хІуттур цахиларх. Иза цуьнан мерза сатийсам бара, цкъа а кхочушшила ца боьгІна. ХІинца, охьатаьІна лелча, хІумма ца хуьлура. ХІинца массо хІума а гайта дезара: бѳаьргаш а, пхъаьрсах а, ела а кьезна, кІайн цергаш а, йоца коч а юьйхина...

Кхуо емал а ца бора иштанаш. Мелхо а хІара хьоггура царех. Амма иштта, мел ларх а, хила-м лур яцара. ХІара кхечу заманера яра. Цундела сарралц – болх, суьйранна бежнаш Іалашдой, етт а узий, кхалла хІума а йой, шен чу а йоьдий, дІатоьра. Нанас олура: «Маха баккха хаьа, ала хІума долуш яц, балхана тІера а ю, са а ма гатде ахь...». ХІара цунна дуьхьал хІумма а ца олуш, гІийла елакьежара.

Иштта деций-ненаций Іаш вара цуьнан шовзткъа шере лестина ваша а. Да резавацара цунна. Цуьнан хенахь кхуо дикачу агІор цІе яккхийтина, тІееьна юьхьаьржо дІанисьеш, хьалхаваьлла а лелла, иза а, иза а, иза а дина. (Дерриге а дагардина вер вац).

«Дада, дада, хІинца кхин зама ма ю». – «Хилча хІун ду?» – «Иза ду-кх».

КІант, юха а чувоьдий, шен книгаш тІе а вогІалой, Іара. Юха балха воьдура, юха цІа вогІура. Да а вицлора. Иза а, нана а тІетайнера, шашшимма и дойла а ца хууш, шайн бераш даккхий а ца хуьлуш, гуттаренна а кегий дисарна. Иштта атта а, таме а дара цу шинна. Амма иштта латта йиш ма яцара. ХІора дІадаьллачу дийно герга уьйзура церан хІораннан а догдохар, иштта хІора дийно а генадохура церан хила тарло ирс. ХІора дийно а. ХІетте а уьш массо, хІумма а цадаран Синтемо йийсаре бина, цо набаран тар тасийтина, хиндолчун ойла ца ян а герташ, бехара.

Цу дерригенах а кхийтира баьццарчу машенара воьссина кху керта ваьлла жима стаг.

Цуьнан мохь тоха дог хилира: «ХІей дада, нана, ма Іе иштта, дахар дІадолуш лаьтта шуна. Шуьшиннан ши бер а тоххарехь шайнна пеш латон хан тІехъаьлла ма ду. ХІокху кертахь шуьшиннан берийн бераша эккхийтина гІовгІа хила еза хан а тІех ма яьлла. Мел цІена хи а, хІоьттина лаьттича, телха шуна. Иштта дахар а. Хьаланисье хІара разъаьлла керт, гонах еттина кибирчиг а юттуш, тоде шира цІа а, лалла кху кертара синтем. Иза гезган маша бу шуна, массо а паргІатонах воккхуш, шух хъаьрчина. Арахь муттанех юьзна дахарх кхехка бѳаьсте. Ма гІельялийта шайн дахаран бѳаьсте. Кхана-лама, цІехъана, «тхуна ца хаьара» аш бахахь а, цІе хилла, кІур боцуш дІадер ду шуна хІара таханлераниг. Тѳаккха кхин а бІозза хала хир ду шуна шуьшиннан берашна, цхъа а гІортор а, цхъа а тхов а боцу дуьненан арахь дуса, шашш шуьца даьккхина дахар даьгначохь махо дІасакхуьсу овкьарш а гуш, доладелла лела...

Амма оцу жимачу стага хІумма а ца элира. Я цуьнан хІумма а ала бакьо а яцара. Цунна хааделларг дешнашца алалур доцуш, чолхе а, лазаме а, церан шайн а дара. Иза шена тІедиллина пайдабоцу хабар хІокху хІусамдега дІа а тоьхна, цара мел чІогІа дехарх чу вахана, церан ялтех а ца кхеташ (и бахьанехь воккха стаг кхунна чІогІа резавоцчух тера а дара), шен баьццарчу машена а хиьна, керлачу дахарца ястайла юьзна кхехкачу бѳаьстенехула а ваьлла, шен гІала дІавахара, даг чохь, цкъа а ца бицбан, шена тахана гинчо кхоьллина синхаамаш а хьош.

Проза

БЕКСУЛТАНОВ Муса

Бабьцара глант

Синготтехь – са декъаза, синшортехь – са тЮма!

Сан ирсе шераш, маржа, аб-аббделц долчу ирсаца, цхьа а йист а я доза а доцуш, цийеллачу анайистехь геннара Йена серло санна, воккхавер дукха тIех а Йенаш... доладалар а дара циггара, сай-бодий хотталучу (берана ша бер дуйла а ца хуучу) геналлера, тхо кегий бераш долуш, сой, изий – Хедий, сой...

– Во-о, Хизир! – аз хеза цхьанхъара, цхьанхъа, генна дIадоду аз.

Сой, Хедий гIундалгIашна юккъехь тхойшиннан жима цIа а дина, ловзуш ду, массарах а кьайла а даьлла.

Аз юх-юха а кхойкху. Суна сайн цIе хеза, цхьана кхечуьнга кхойкхуш санна.

Суна Хеда мила ю а я иза хIун ду а ца хаьа, гуттар а тхойша цхьаьна хилар доцург, садайча а, сарахь а, дIадижа дIасакъастталц цхьаьна.

Хедин цIа нийсса тхан цIенна дубхьал ду, юккъехь некъ а болуш.

Сийна бай а бу кертан яххашца, бай тIехь ежаш москалш а ю.

НIаьна-москал юсаелла хуьлу.

Тхойшиь цунна улле даха ца даьхъа, юьстахуо лаятта, цуьнан кьамкьаргах охьакхозучу сийначу бубьргалгашна тIе пIелгаш а хьежош.

Москало: «Кьор-кьор-кьорrrr!» – до.

Тхойша делало, вовшашка а хьобжуш, дада кийчча.

Со нене хьастало бубьсанна, обгIаз а обхуш, Хеда вайна йита, схьяялае, бохуш.

Нана йоблу.

Со велха озало.

Нанас хьосту:

– Хьо воккхихилча, ас хьуна схьяялор ма ю Хеда, хIинца дIавижа, – олуш.

Суна набкхета я Хедица ловзуш го, ченашлахь – машенаш ю тхойшиннан, бохуш, – кегий тIулгаш дIаса а хобькхуш.

Тхойшиь ул-улле охьахаадо класс чохь, цхьана парти тIе.

Хедин кIайн пазаташ ю, Iабржа сандалеш а.

Сан мокха ши ботенк ю нанас эцна.

Децас – Раиса Васильевнас, – иза хьехархо хуьлу – гIазкхийн мотт бубьцу:

– Дорогие дети, положите руки на парты и смотрите сюда! – олуш.

Тхуна цо хІун боху а ца хаа, дети, боху, дош доцург.

Цо уьн тІе цхьаь-м яздан букъ берзийча, тхо вовшашка хьуьйсу, деладала а гІерташ, юха тхайн цІенчу хІумнашка а хьобжуш.

БархІалгІачу классехъ массарна а хууш бу сан, Хедин безам.

Иза дуьйцуш а, хоттуш а я тамаш беш а дац.

Наггахъ, цхьацца зудчо, шуьшиь йиший ваший-м дац, хотту тхойшинга иш-колера догІуш.

Хеда цІийло.

Со вольу: «Дац» – олуш.

– Суна-м ца лаа хьан йиша хила, – олу Хедас кхано, тхойша схьадогІуш, цу зудчунна дегабаам беш санна.

– Суна ваша хила а ца лаа! – со Хедина бІаьра хьожу.

Тхойша соцу, вовшашка а хьобжуш.

Суна Хедин бІаьргаш го, цкъоцкъамаш, жимма делладелла балдаш цуьнан, кІайн цергаш а.

– Ва, Хеда, ма хаза ю-кх хьо... иштта хаза хІунда ю-кх хьо тахана...

– Тахана бен яц со, яций? – сацало Хеда.

– Ю, ю, гуттар а ю, гуттар а! – со вольу.

– Пьормиг схьалохьа, – олу ас, – соьга бахьийтахь...

– Ма луохьа... царна хуур ма ду... массарна а.

– Хаййтахь! – олу ас.

Хеда елало, ши бІаьрг а больуш.

Тхойша гуттар а цхьаьна хуьлу, дехачу дийнахъ хилла ца Іаш, садайча а, сарахъ а, Іаржъелча а – дІадижжалц, – церан куора хьалхахъ долчу баьццарчу гІантахъ Іаш.

Урокаш а циггахъ юьйцу охашимма, бІогІам тІерачу стогаран серлонехъ, Хедас сих-сиха чухьодуш, тхойшинна баа хьокхам а, кхин а, важа а йохьуш.

Хедин нана – Седа, – ела а йоблуш, тІехйолу, новкъарло ца ян гІерташ.

Тхойша ший а хьалагІотту цунна – Хеда ас гІаттайо.

– Охьахаа ший а, охьахаа... – схьа а ца хьожуш, тІехйолу, шен елар а лечкъош.

Ас Хедига:

– Хьо хаза йоІ-м ю хьуна!

– Давалахъ, – олу Хедас, – ма хьежахъ! – ела ца яла гІерташ, ши бесни а горгайой.

Цул гІаьхьа юха, бІаьста, тхойша итт класс якккхина долуш, зударий обху церан керта, цхьа зуда го суна сих-сиха ХедагІаьрга йогІуш я дІайобдуш.

Хедас иза шен ненашича ю, олу, гІалахъ-м цхьанхьа туьканашна тІехъ цхьа хьаькам.

Цо Хеда гІала охьаюьгу, нана дуьхьал йоллушехъ, техникуме заочно деша йохуьйтуш, туькана чу балха а хІоттайой.

Хеда сих-сиха ца йогӀу, ша туьканахь Йемаш бен яц, кӀиранах кхо де бен даккха а ца деза шен, олуш.

Тхойша цхьаьна хуьлу, хьалха санна.

И аькхе охашимма цхьаьна йоккху, уггар а сирла, хаза денош, тхайн клас-серчу берашца цхьаьна, ишкол а я урокаш а, хьехархой а боцуш, цкъа цхьан-хьа дӀагуллуш – тхайца дешначу берашка, – юха кхечахьа, буса хьаьжкӀаш а, картолаш а йоттуш, цхьаццан кертара Гаьржа хьач а, кхор а, Гаж а бадош.

Зама ю-яц а ца хаьа, буса дӀавижча, Гуьйранна самавалар бен, я денош а-уьду-ца уьду хууш а доцу, сахилар, садар бен, суьйренга юха са а туьйсуш.

Хьалха санна хуьлу, хьалха санна, хаза, тхойша вовшашна ул-уллехь, гӀантахь Гачу хенахь санна.

Со истфаке чекх ца волу – историна диь даьккхича, сочиненина кхоь хаало, конкурс дукха лакхара а йолуш.

Суна кхин башха бен а ца хета – сан безам соьца бу, гурахь, цхьаьна даха, кьайллаха бина сацам а болуш, шо далийта, бохуш, Хеда хьесталушшехь.

Ас сайна, кхин а шо даьлла йолу, кьена бабушка ца оьшу, олу.

Хеда елало, бӀаьрхиш а кхерсташ.

Юха со а воьлу цуьнан еларна.

Тхойша ший а цхьаьний доьлу.

Дитташ а доьлу, малх а, стигал а...

Со арме вадаво, дагахь а доцуш, цхьана дийнахь повестка а йогӀий.

Хеда суна йоьлху, ахӀиннехь, боккха биллинчу шина бӀаьргех догӀучуьра хи а ца соцуш.

Ас цуьнга, ма елха олу: хьо сан ма ю, олий.

Морфлоте кхочу: суна сайна а лаьа цига ваха.

Суна и хорма хазахета, салтийн керзовин эткел.

Ас хӀора денна кхоь, диь-диь кехат яздо Хедига, са дилла-дахьа меттиг а боцуш, иза цигахь, со а воцуш, ша цхьаь, сагатдан йисна дела.

Сан кхаа шарах цхьа шой, ши бутт баьлча, кехаташ, соьцу-соьцу-у-уш, саца дуьйлало Хедигара, тӀехь дукха кӀезга дешнаш а хуьлуш, жоп дарца, хье а луш.

Со ца кхета.

Ас кехат дохьуьйту.

Жоп ца догӀу.

Со хьоьжу.

Ас кехатца сайн классерчу кӀанте, хӀун ду, олуш хотту тӀаккха.

Цо, Хеда маре яхна, олу, муха – хӀун ду, ца хаьа шена, цхьа ГалагӀож-м юьйцу цара цу юккьехь, олий.

Со ца теша.

Суна теша ца лаьа.

Хедин доттагӀчуьнгара кхочу кехат цул тӀаьхьа, бӀаьрхиш ца совцуш, яздо ша, кьаьхьа кьурс, ши кьематде дуьйцуш.

Цо Хеда кЕлхъарайоху: гІаларчу цуьнан гергарчу наха, ца луъушехь, теш-набехк а бина... зудий, бераш долчу стаге... иза цигахь Іийр йолуш а яц, бохуш.

Суна Хеда хаддаза гІенахь го, хІора буса гуш, хІора буса, самаваларх бала а хуьлуш.
Ас са детта, дІа ца вуьжуш, хІетте а го, ши бІаьрг тЕкхъовларцанна, геннара гуш, суна гІеян кхоьруш санна, со вистхилча, дІа а уьдуш.

Суна гуттар а суо хила лаба палуби тІехь, цхьа а воццохь, буьйсанна а суо цхьаь.
Хьаькамо ца вуьту, хІун хилла хьуна, цІера кехат деана? – хоьттуш.

ХІорджема Батумин берда йисте хІоьттича, хьо палуби тІера хьоьжу гІали чу.
Накьостий хьуна реза бац, шайца сакъера ца вогІу, бохуш.
Цкьа цара шайца вуьгу хьо, ца вагІахь, хи чу кхуссур ву, олуш, чІагІо а йой.
Ахь дуьххъара вино молу, цигаьрка а узуш дуьххъара.
Хьюо хІорджеманна тІе схьа муха веана ца хаьа хьуна я схьа муха валийна а.

Со цІа вогІу, кхо шой, вуьрхІитта дей даьлча, Іаьржа хормий, чамди чохь Хе-дин кехаташ, альбом а йохьуш, суо юьртахошна дІа ца гайта – Хеда маре яхарна,
– Іаржъялалц гІалахь собар деш, такси чу тІехьа дІа а лечкьий.

Юрт ша ма-ярра хуьлу, хІетахь санна, иштта хаза.

Са дІалоцу, ураме кхаьчча, сой, Хедий дедда-хьаьдда лелла сийна бай гуш,
дитташ а, церан гІант а куора кІелахь.

Со чуьра ара ца волу, нене, со цІавеьний, ма хайита, олуш, цхьа тамашийна – хІара дерриг а, – ирча гІан долуш санна хеташ, со хІинц-хІинца самавала везаш санна.

Ас нене хІумма а ца хотту Хедех я нанас схьа а ца олу.

Нана сох уьдуш санна хизта цкьацкьа я суна резайоцуш санна.

Дей-буьйсий дІадаьллачу шоллагІчу Іуьйрана – со вижина Іуьллуш, – нана цхьацца леткъамаш бан йолало, хьо цхьанна гахь, ша нахе хІун эр ду, эхь дац иза, кху чу а лечкьина, бохуш:

– Вало, хьайна тІе кхин бедар а йохий, эцца Висхега а, Идрисе а вистхила,
Седа йолчу а хІотталахь, – олу цо юха, цхьа бен а доцуш санна, – йоІ еана цуь-нан – мисканна, – ши кІира хьалха йитина цІа, куогаяхаза йолу йоьІан-хІума а йолуш, карахь, – олий.

Со вагийча санна вуьсу, Хеда йитина, аьлла, хезча, сайн нене, Хеда маре яхар а хьахо ца хІуттуш, Іийна волу.

Со дуккха а вижина Іуьллу, цхьа а ойла а, Іалашо а йоцуш, кийрахь цхьа ла-зар иккхича санна, цхьа Іовш долу, деста лазар.

Суна, боккьал а, лазар хьоду.

Со цу дийнахь а ца волу ара я цу буса а, суо гойтуш, наха бен болчу «када-мех» лечкьаш.

Нана кхоалгIачу Iуьйранна, боккбал а, лен йолало, шипанера чуьра сан ма-
цах хилла бедарш схьа а кхуйсуш суна:

– Эхь дац иза, ворхI велла хьан?! Царал дукха хIума ма дац кху дуьнен чохь,
цу хьаж тIехь бехчилгел дукха хIума! – олуш, Хедин цIе а ца йоккхуш.

Суна халахета цо иштта аьлча, уьш дуккха а бу, аьлча, Хеда саннарш – дуккха а.

Бедарех цхьа а тIе ца йогIу – хеча а, коч а я кастом а.

Цу дийнахь, делкбал тIаьхьа, сайн морфлотан хормица араволу со, нанас,
баккхийчарна – кара-куьйга кховдаян – сом, эппаза а лой.

ТIаьхьара Седин ков тотту ас, жимма хердеш.

Сийна бай го, жима цIа а, тиша рагIу а.

Лохачу гIантахь, хьалхахь лаьтгачу боги чохь жиргаш юкьера кхобаш
схьайохуш Iаш Хеда го, цуьнан пхьаьрсах тасаелла лаьтта жима йоI а, кIайн
кIозалш а кхозуш.

Со чохьаволу – дIакъовлалуш, – утармана тIекхетгачу кевнан тата а эккхаш.
Хеда схьахьожу:

– Ва-а, Дела! – хьалагIаттарца, мохь болу, яда дагахь, тоха а луш.

Бер дужу.

Охьахуу юха ша хиллаче, охьакхеташ санна, сиха, бер улле ирахIоттош, юьхь
тIе лаьцначу шина куьйгаца голашна тIе бертал а йобдуш.

Цхьа деса гIант а лаьтта, букьтуху гIант, гIевленга тиша кортали а кхозуш.

Суна Седа дагаобккху – Хедин нана.

Со улле тIевоьду Хедина.

Хедин белшаш эгош го, цкъа горглуш, юха етталуш.

Бер соьга хьобжу.

Хан йолу.

Суо Седина гарна кхобру со – Хедин нанна, – шен доьхначу дагца, кхин со
а цунна кхузахь гарна.

Со Хедига хьобжу, цуьнан кхиссалучу белшашка, месашка а, цо хIинц-хIинца
цхьаь аларе са а туйсуш.

Со Хедас цхьаь олийла хьобжу, цо цхьаь-м аларе – я дIагIуо, я кьинтIеравала,
аьлла я шен бехк бацара...

Иза йоблху, йист а ца хуьлуш, юьхь а лачкьийна.

Со Iадда лаьтта, воха а воьхна.

Суна цунах кьахета, юха а сайх а, цунах санна.

– Ма елха, – олу ас, цуьнан цIе а ца яккхалуш, схьаэккха санна детталучу
дагца, – ма елхахьа... суна хьо...

Хан йолу дукха.

Суна дийца лаьа, дуккха а дийца.

Соьга дийца ца ло.

Суна Хедин месаш го, кIарула Iаьржа, еха месаш, лам буйххьера дохк санна, букъа тIехула чуйийшина.

Со, дIаваха, хьалагIотту, цуьнга хьобжучуьра кхин са а ца тохалой.

– ДIа ара... араволу со, – хаздо ас, уьш тIаьххьара ца хила лууш, и дешнаш тIаьххьара, –суна хьо бен, цхьа а... цхьа а ца оьшу...

Со кех волу, дегI догуш санна хиэташ, сийначу цIарах догуш санна.

Ков тIекхета татанца.

Суна гIант го, тхойшиннан гIант, соьга, бехкала дахча санна, хьобжуш.

Цхьа гIовгIа эkkха букъа тIехьашха, цхьа узарш, ирча, мохь, юха «ахIи-ахIи» – кхерсташ.

Цхьа дассало дерриг, я юха а ирсах дуза, цкъа мацах, хIетахь санна, хIара доккха дуьне духуш, хьо цхьаь бен, дийна ца висча санна, хиэташ, кху доккхачу дуьнен чохь – дийна висна – со цхьаь...

16.02.2020 шо

Ахтобусахь йоI

Ахтобус соцу, неI еллаяларцанна цхьа жима стаг хьала а волуш.

Хьалхяхь, шопарна букъ тоьхна долчу гIантахь Iаьчу йоIа тидам бо жимачу стеган.

КIант лекха ву, товш, йоцца хьалатоьхна Iаьржа маж а йолуш.

ЙоIана дуьхьал еса меттиг ю.

КIант циггахь охьахуу, букъ дIатухуш, ши ког генна схьа а боуьйтий.

ЙоI корехь дIайоьрзу, ши ност тIетIа хилош, букъ а нисбой, кIантах эхь хеташ санна, кIелдIашхула бIаьргаш а идош.

ЙоI хаза ю, шена а ша хаза юйла а хууш...

КIентан охьахаар жимма маьттаза хета йоIана, амма кIант товш хиларо кхин ойланаш кхуллу, туьйран хуьлу чаккхе санна, дерриг а хаза хиларе хьобжуш.

«КIордийна-кх хIорш, – олу йоIа шен ойланехь, ловза лууш, дагахь хIумма а доцчуа-а, ша-шега олу, шен даге олуш санна, – мила юй, мичара юй, марехь юй, яций, хобттуш, яла-йола меттиг ца хуьлу-кх кхаьргахьара, йоI жимма а – ша йоI юйла хоуьйтуш, тIе хIума а юьйхина, адамах терра чуьра араялахь, марехь хилча, зуда модаша юьзна хила езаш санна хеташ я марехь йоцчун бен, кечьяла бакьо йоццаш санна... зуда гуттар а йоI ма ю, цунна ша йоI мел хета; хьобжуш хир ву хьуна хIинца, сург даккха санна, сан юьхь тIера бIаьрг а ца боккхуш, ларамза кхуьнан хьажар лаца... Iадда мукъна а Iахьара, кху нахана юккьехь захало дийца а ца волалуш, хIара юхур ма ю тIаккха, эхь хетар ма ду кхунна... цхьа а гIиллакх дац-кх кху кегийчу нахехь, йоI хаза хилча, хьерабовла беза шаьш моьттуш, гIуллакх мел доцург кегош, хазчу забарца, кIеда-мерза, геннара схьа кхевда-кхевда-а-ш, дийца

хууш хҮума а доцуш... и порфюм дикачех ю кхуьнан, ша милла велахь а... зуда йолуш-м вац-те, кечвалар тера-м дац, липлар-цак а ваьлла...»

КІант Іадда Іа, лакха дІахьобжуш, ойланашка вахча санна, хьажар а тилла.

ЙоІа кІелдІашхула бІаьргаш дІасадададо, жимачу стеган юьхь-сибат лоцуш а, ца лоцуш а, куро яьІна саттош, хьо-м мила вара, бохуш санна: йоІана ша зен лаьа, шен жималла, хазалла а зен.

ЙоІана кІант шега хьобжуш санна хета, кьайллаха хьобжуш санна, ца гайта санна, бІаьрг а бетташ.

«Иштта ма юй хІокху таллархойн амал, ца хьобжуш санна, хьобжуш, моьттур ду, кхунна со ган а ца го я соьца кхуьнан бала а бац... дера гой, дукха шера-м, талла гІерташ хир ву-кх, ас хІун до хьажа лууш, шена вистхила бахьана даккха... сан дог а хиьна гІуллакх-м хир дац хьуна кхуьнан, эзар шарахь соьга хьежахь а... йоІ-м, хьаха, яц, иштта-м, кура йоцуш я кхеран и хІуьмалгаш ца девзаш а ма яц... шера девза шун и аьрта хІилланаш... мегарг вистхила хууш а хир вац хьуна, дІа ладоьгІча, хотталара и цхьа пІенда текхош и кьена кьамелаш керчош, шозза-кхузза гІала а веьна, кафетери чохь ша пирожни кхаьллинера, аьлла, хІара дуьне шен ду моьттуш, корта аркьал а саттийна.

Цулла а: «Тпу-тпу, бІаьрг ма хила-кх, хазниг, хьуна, цкьа бІаьрг тоха хьо хилча, кхин хІун оьшур-кх жимачу стагана дуьнен чохь!» – олуш, йоьІан дог ловза даккхяхь, йоІана шех эхь хобтуьйтуш, кьемата иза бакь дацахь а, дешан там беьха, хазчу дашца ойла яхош, шен меха хҮума маьлха кІелахь йоІана кхин дац моттуьйтуш, ойла бІаьстенца ловзайоккхуш, сила-а йолу ахтобус, малх кхетча санна, серлайоккхуш, кху чуьра нах шегахьа бохуш, хаза «чІарх», аьлла, цхьа велавелла, векхавелла, бІаьрг кхуссуш, забар йина, кхунна уллорчу кхечуьнгахула кхунна хазийта, хІара кхетийта, «ала йоІе – хаза несе», бохучухула йоьІан дог хьаста, хаза дийцарца, ахтобусахь мел волу стаг шен захалонна орцах воккхуш:

«И кІант ма хьийзавел, йоІ, дийца хьуо мичара ю, кхана-лама елха йоллу хьо!» – бахийта цаьрга, кхунна некь боккхуш, хІара йохийта, цІийялийта, кхунна жоп дала маршо яккха, шен цІе йийца, урам, кІюшт...

«Мичара, цхьа ІалагІож кегор ю хІинца, мера тІе тоьхна хьацар а долуш, цІийвелла, мотт а тийсалуш, ши бІаьрг буйннала тІе а баьккхина: «Хьажахь, йоІ!» – кхин ала хууш хҮума а доцуш, дІакхалла санна, кхуьнан юьхь тІе а вогІавелла я массо а нах кхардош, «тхьап-тхьип» дарца, и шен боккха ши ког а бетташ, юьртара тодакх санна, тІаьхьаволалур ву кхунна, ахтобус тІера охьаволлушехь, ткьа шо хьалха шега еанчу зудчун тІаьхьа вогІуш санна, цхьа а кеп а, куралла а, йоІана тан гІертар а доцуш...»

ЙоІа лохха хьажар кхуссу, мас а, йовлакх а нисдеш шен, коран куьзганахь кІант а ларвеш, цо вовшахтуьйсу куьйгаш а гуш, гирз даьлча санна, хьекхавалар а, стеро санна, и ши бІаьрг а керчош.

ЙоI, тайниг санна, нисло, туйканахь хуьлу тайниг санна, йохкархоша мах хилийта хаза кечдина кукол санна, букъ кепа тухуш, лаг саттийна, жимма корта гара баккхарца, бIаьранегIарш ахтIекъевлла, чIениг кура дIаайеш, бат юсарца, балда саттийна, дехха, кIоргга садаккхарца некха хьалхе хьала-охьа кхоьхьуш.

Жимачу стага пIелгаш оту, «къарш-къарш» дарца, лелхуьйтуш, утарма санна, лаца а велла.

ЙоI корах арахожу, кIантана некъ хьеха санна (шега хьажа цунна маршо яккха), меллаша хьожу, геннара, ехха, дуьне дуьтуш боьду дашо малх санна, хьаьжна-лелла а ца олуш, дукха геннара – меллаша хьожуш, йоьрзу-йоьрзу-у-ш, дIайирзина, кIант карзахваккха санна, кIентан тем байа, синтем байа, мотт бастийта, вистхилийта.

ЙоIана кIант куьзганахь го, – коран куьзганахь, – хесана йоьгIна мунда санна, бат а йихкина, вулавелла Iаш, шина куьйгах цхьа буй беш, хьажар когашка а доьгIна.

«Вай, йоккха топ, хIане-хIа, хьох хила-кх йоккха топ, аьлча... хIара дан хIун ду-у, я со нанас Iехийна-те, я хIара зама ю-те иштта, я со... нах санна, йоцуш, маймалх тера я бIагIара-чIагIара... нанас дийцарехь, ша жима йолуш, сол – мичахь! – аьттехь хаза а яцара ша, – ковбертера кертан маьIе кхачале, ког дIаловза ца юьтуш, хIетахь хиллачу кегийчу наха, иттамма сацайора ша, бохур-кх нанас, цIе хIун юй, хьенан-мила юй хоьттуш, хитIа кхойкхуш, синкьераман дош доьхуш, ткьа кхузахь, хIоккхул йолчу ахтобусахь, цхьа жима стаг хилла а... суна-м сайх а эхь хета, суо цхьа а хIума йоцуш санна, кхин хIумма ца хилча, йоьIан цIарах ма яй со, ткьаессана-ткьа шо а дузаза, сан-м сайца ю яхь! Вай, вист ца хилахь а, вистхила мукьна а гIортахь, уьшар-муьшар йина, йовхар тоьхна, ма хаза ду-кх кху ахтобусахь, аьлла а, цхьа жима стаг-м хила ма веза, милла хилла а...»

ЙоI чухула дIасахожу, нах багарбан санна.

Ахтобус кегийчу нахах йоьттина ю, тилпонашна чу а богIабелла, мунданаш санна, хевшина Iачу кегийчу нахах, киран басахь, кIайн а болуш, чохь са доьччу хуталх terra. Хьажар а ду сецна, тийна.

Кепа тоьхча санна бу шаьш, цхьанаметта богIабелла Iаш, цхьаццаверг шен можан ши-кхо чо кIамбеш воллу, юьхь тIехь цхьа а цIоьлла а йоцуш, букъ а, белшаш а чу а сеттина.

ЙоI, кхета-а-ш, кхета йолало, ша хIинццалц, кху денналц ненан ойланашца яьхна хиларх, цо дуьйцучаьрца, хабаршца цуьнан, цуьнан хазчу дагалецамашца, цу кIенташца – хIетахьлерчу, хIорш а уьш санна, бу-кх, хиэташ, я хила беза лоьруш санна, я болуш санна, бакьдан лууш...

ЙоI цецьюьйлу, ша ойланашца яьхна хиларх хIинц-хIинца кхуьуш, шен несарша дуьйцучух хьоьгуш – девежарийн зударша, – ненахоша а, хьошалгIа яхча, цара юьйцу и хинкортош, кертан маьIигаш, шаьш цигахь ирахьIар я дехьа-сехьа чукхойкхуш, я йоьду-йоьгуш, хьошалгIа яхча, лула-кулара кIентий хIуьттуш: «Марша йоьгийла, хьаша! – бохуш, дуьненан синкьерамна – хьан юьрта я шун ураме, хьан балха тIе шайна баха-бахка дош доьхуш хьоьгара, хьан дашах хьага

хIума доцуш, ахь дош лахь а, ца лахь а – шоззе а хьуна баркалла олуш, хьан сий деш, язъеш хьо, хьуна цIа яхча – нийсархошна дийца-ала шортта хIума хуьлуй-туш: хьан дина сий, бина лерам, синкьерамехь хьо кьийсар – хьан дуьхьа динчу цу тойнехь, лулахь хьаша йоьссиний а хиьна...

Туьйра ду-кх и дахар хIинца, хета йоIана, цкъа мацах бакъхилла туьйра, ткъа, ткъе итт, шовзткъа шо хьалха, кхуьнан нана а, ненайижарий а, кхуьнан дада а кегий нах болчу хенахь хилла хаза гIан, и ши тIом хилале хьалха, нах меца а, буьзна а боцуш, нах цхьатерра баьхначу хенахь.

Иштта муха, ойлайо йоIа, тIекIелтоьхна буюга санна, дерриг а иштта хийца муха делла, массо а хIума а цIенна дIа а даьлла, харцахьа яьккхина кетар санна, дерриг иштта тIекIелкхеташ, шадолу хIума хийцалуш, гIиллакхаш а цхьаьна, Iер-дахар а, доьналла а, багара аз а... и иллеш а хьан даьхна, хIета, и кьонахий буьйцу иллеш, хьан кхоьллина башха туьйранаш а, тхан бабас локхуш хилла мехкарийн хаза эшарш а, цхьа мукъамехь, аьхна екаш, хIинцалера «даргадирга» а доцуш, лерган потт эькхийта санна, са Iадош ека гIовгIа, мукъам а, аз а, дешнаш а доцуш, цхьа вотий, цIогIий бен... кхузахь ирахь а хьаьнца Iийр ю, хьаьнга гIур ю маре а... цхьа юьхь-яхь йоцучу кхаьрга, шен «со-ас» доцучу нахе, я хьенан-мила ву, аьлла, цхьа а адаре доцучу, массо а хIорш цхьатера хилча...

Кхунна теша-м ца лаьара, дерриг а гуш лаьтташехь...

...Жималло Iехайора-кх, бакъ ца деш, тIе ца дуьтуш, ша бен, кхин хIумма ца оьшучу жималло... я кхуьнан а бацара бехк, кху дуьхьал Iаьчу кIентан а, дуьхьала хIара – кхунна шена кхин дуьне дезар бен, йоьIан маьрша, синкьераме, бIаьсте санна, кьона дуьне, хIокху нехан дегнашкара хIара кьен-миска дуьне а доцуш...

«КъинтIеравалахь суна, – элира кхуо цу кIанте шен дагахь, – хьо вац хьуна кхузахь бехке я со а яц... аса-м дIадуьйцура иштта, ненан дагалецамашка хьаьжна, цхьаь бехке ван лууш, кхечу беса хила деза-кх моьттуш, цхьа нехан санна, хьалха хилла дай а, дендай а гуш, церан амал а, аьрхалла а, церан маьрша дахар а...»

– Ахтобус сацаехьа, шопар! – кхайкхийра йоI цIаьхьхьана.

Ахтобус сецира, цхьа а социйла йоцчохь.

ДIаяхара ахтобус, йоI ша а юьсуш, дуьненца ша, делха хьаьддачу бIаьрхишца шен, дегабаамца, Iана гIертачу....

ЙоьIан бIаьргех хи хьаьдира, дакх-даккхийра деза тIадамаш....

25.03.2018 шо

Це йоцуш...

Ма дукха-дукха тѐмаш хилла-кх Нохчийчохь, ма дукха нах байина-кх, це йоцуш, лар йоцуш, шайх дисина дош доцуш, цу хьенеха аьллера, аьлла я минеха дийцинера, бохуш и це яйна турпалхой, и яхь хилла мехкарий а...

Бина тѐм а я дина дов а доцуш, цхьана дашо вазво-кх стаг, цхьана гѐллакхо, амало, тѐман баьччин меха вуьгуш, бѐшерашца ваха вуьсуш, тѐаьхьено тѐаьхьенга вуьйцуш, цуьнан цѐарах цѐерш тохкуш...

Исмайлин Дуда – да воцу боу, – цхьаь бен боцу аьттанна тѐра рагѐ яккха вахча, бер а карахь, йоьлхуш йоьгу зуда а гина, цу зудчун гѐаьгѐанах кхетча – дуьххьара динчу бераца ден-цѐа а яхана, ден-цѐийно (ѐадатехь ма-хиллара) етт а ца луш, юьхьѐаьржонца меран-цѐа йоьгуш, – шен цхьаь бен боцу етт а белла, цу зудчун юьхь йина волу мартанхо Исмайлин Дуда...

Теркал дехьа, кѐолахара юхабирзинчу нахе, адамийн гѐовгѐанаш а хезна, кхайкхина хилла цхьа миска цаьрга:

– Лаьхьано лаьцна-кх со эрзашлахь, дерриг дегѐ кѐовлуш, ша лаьхьанах хьалхаваккха, яхь йолуш кѐант вац-те шуна юкьахь! – олуш, цо мохь тоьхча, цу мискано, нехан гѐовгѐанаш дѐа а тийна, хан лацаелча, юха а цо, цу мискано:

– Хуур дар-кх, шуна юкьахь Исмайлин Дуда хиллехь! – олуш хезча:

– Да велла биса-кх хѐо кхошах буьзна етт, тѐаьхьара ца бели-кх хѐо! – аьлла, шен туьраца лаьхьа буьйш, и стаг маьшаваккхинчу Исмайлин Дудин це тахана а ю-кх Нохчийчохь езачех еза йоккхуш...

Цхьана дашо во-кх кѐонах, шен меттахь аьллачу цхьана дашо, цхьана гѐллакхо а, цкѐа лаьцначу, лаца дезачохь лаьцна хилча...

Масане – це йоцуш – дика кѐонахий байна-кх, оцу кѐонахийн меха хилла – лар тилла, байна – мехкарий а, маржа!

24.02.2020 ш.

АРСАНУКАЕВ Муса

Безам

Аьхкенаан юьхь яра. Дала Шен Галаман хазалла, дуьне мел ду дIаса а яржийна, адамашка цунах марзо оьцуьйту хан. Сийначу стиглахь, маьI-маьIпехь нисбеш, охьабиллинчу кIайчу бамбех тера йолу мархаш Юхкура, ткьа кьеггина кхетгачу малхо, ша дохдечу дуьненна тIехула эсала бIаьрг кхарстош, стигалан Iаьршашкахь тийна нека дора, наг-наггахь мархийн раьгIнашна тIехьа кьайла а болуш. Де хаза дара, аьхкенаан юьхьан шатайпа аьхналла а, хIаваэхь цIеначу а, токхечу а соьналлин архь а йолуш.

Соблжа-ГIаларчу Зезагийн бешахь, хIокху хенахь гуттар а ма-хиллара, дуккха а нах бара садоIуш. Зезагаша кхелинчу бешарчу некьашкахула буьйлабелла лелаш, четаршна кIеларчу кафешкахь, гIанташ тIехь хевшина Iаш а хуьлура адам. Кьаьсттина самукьадаьлла, дIасауьдура бераш. Церан самукьадаккха дуккха хIума дара бешахь: кегий машенаш, тайп-тайпана ловзарш, бираьнчигаш, ур-атталла гIудалкхаца йолу говр а. Бер генадаьлча, я цьхана ца оьшучу метте нисделча, наноша мохь а тухий, шайна тIе кхойкхура. Ас тидам бира: оьрсийн магтахь бен ца кхойкхура цара бере. ТIаьхьарчу хенахь билгалдаьлла ду-кх иза: берашца оьрсийн мотт бийцар. И дай-наной оцу шайн берех муьлш бан гIерта те? Я нохчий а, я оьрсий а боцурш хир ма бу царех. Да ватIарг, оццул са ца гатдича а, Iемар бара-кх царна и мотт! Тхан дайшна-наношна иза мегарг бийца а ца хаьара, хIетте а тхуна-м ма Iемира иза, юьртарчу школашкахь дешна доллушехь. ХIинца санна, муьлхха а мотт Iамо аьгто цкьа а хилла бац. Компьютерш, телефонаш, онлайн, леррина йолу программаш – хIокху дуьненчохь мел йолу хIума ю-кх, эшахь, ур-атталла уггар жимачу кьоман – папуасийн – мотт Iамо а.

Делкьанна балхахь мукьа хан хилча, наггахь кху беша воьIу со, волавала а, садаIа а, олий. Иштта дара тахана а. Бешана пурхнехьа йолчу йоккхачу аллейна генадоцуш лаьггачу гIантахь Iара со, цьхьаца ойланаш еш. Суна синтеме хетара кхузахь. Зезагашна а, дитгашна а юккьехь шатайпа синхаамаш хуьлу, цьхана туйранан дуьненахь волуш санна. Гонах тайп-тайпана беснаш а, исбаьхьа лепар а, мерза архь а долу зезагаш ду. ХIун хир ду царал хаза? Ма экам, тайна, аьхна, бIаьрг хьостуш, дагна там беш ду уьш! Цаьрга хьежа кIордор дацара.

Со сайн ойланех юкьахваьккхира бешан коьртачу, шех «безаман аллей» олучу новкьахула схьадогIучу кIантий, йоIий. Иштта буьйлабелла лела кегий нах кхузахь дийнан муьлххачу хенахь а го. Вовшашна дог-ойла йовзуьйтуш, дагарахоуьйтуш, шайн безаман шовкьехь болу кьонанаш бу уьш . Дукха хьолахь царна воьIург, хиьна Iаш верг гуш а ца хуьлу, хIунда аьлча уьш шайн ойланашца генахь бу, царна кхеттарг хала цамгар ю – безам. Ткьа цу лазаран дарба цьхьа ду: везарг, езарг гар, цуьнца кьамел дар, дагарадийцар.

Иштгачарах дара, схьахетарехь, хIара шиь а. Амма хIорш вукхарах кьаьсташ бара, хIунда аьлча кхеран кьамел куьйгаэшарца деш дара. Со леррина хьаьжира цу шинга: «Мотт цахуурш бу... эхI, ма кхоам бара шувшиннан, сел хаза а, тайна а долчу», – иштта

ойла хъавзира сан коьрте. Йола куьйгашца сиха цхъаь дуйцура кланте, шурула клайн цергаш гучуйоуш, ела а кьезаш. Иаьржа бляьрг-цкьоцкьам долчу цуьнан хазачу юьхь тлехь ирс гора. Схъайирзина, юха длайолаелча а, цуьнан елакьажар дла ца долура. ЙоI йоккхаера таханлерчу дийнах, гонахарчу Иаламах, шен кьоналлек, ша ирсе хиларх...

Клант а, вела а кьезаш, куьйгашца цунна дуьхьал ишарш еш вара. Лекхачу деглахь, дайчу боларехь тайна клант вара иза. Шен кисанара телефон схъа а эцна, йоIе куьйгаэшара цхъаь хьаьтира цо. ЙоIа корга таIийра. Схъахетарехь, хьан сурт даккхий ша, бохура кланта. ЙоI товш яра, коьртахь, хьалхара цхъажимма месаш бен ца гуш, тлехьа дихкина хазачу басахь йовлакх долуш.

Гобаьккхина охъакхозучу зезагашлахь Иаламат товш яра хIара тайна йоI, ша жовхIар санна. Цуьнан самукьадалар а, дуьненах йоккхаер а кьаьсттина цхъаьнадогIура аьхкенаан исбаьхьчу денца а, дог хьостуш, бляьрг белош, синхаамаш карзахбохучу гонахарчу Иаламца а. Аьхке, Иалам, жималла, безам – шеца болу дахаран ирсе мукьам бара бекаш! И муха бекар бац кегийрхойн кьоначу, дегнашкахь, безамах дуьзна уьш хилча?!

Шен телефонаца клант суьрташ дохуш вара. ЙоI, дехъа-сехъа а йолуш, забаре кеп хIиттош яра, ела а кьезаш. Цлехъана беана, боккха кьорза полла хъавзира йоблан коьрта тлехула. Кхуьнан коьртарчу йовлакхна тлехула хьийзара иза. Кланта йоIе бляьца йира, сурт даккха шен телефон хьала а ойуш. ЙоI, Iадийча санна лаьтгара, хилларг хIун ду ца хууш. Цуьнан йохар а гина, кланата куьйга эшара цхъаь элира. Схъахетарехь, меттах ма яла бохург хир дара иза. Ши бляьрг коьртехъа хьала а хьежош, лаьтгара йоI, меттах а ца йолуш, ша хIун дан деза а ца хууш. «ХIара хIун ду-те?» – бохуш санна. Цо сагтийна бат, коьрта тлехь дерг хIун ду ца хууш, хьалахьежо бляьргаш, цецъялар беламе хетара. Цлехъана схъабеаначу поллано сел шовкье ди клентан, йоблан сурташдахар, иштта а самукьадаьлла хIара шиь доллушехь. Эххар а полла, шен даккхий кьорза тIемаш а ластийна, хьалагIаьттира йоблан коьрта тIера. Бета тIе куьг а диллина, цуьнга цецъяларца хьобжура иза. Юха кланте цхъаь дуйцура цо, сиха куьйгаш а лелош. Вукхо а дуьхьал «кьамел дора» куьйгаэшарехь. Цу хIуманыхь цецдаьлла долчух тера дара и шиь.

Ирсе долчу кху шингара шена кхерам хир боцийла хууш санна, йобаний, клантаний тIебеанера и боккха полла. Сагалматашна а, дийнаташна а хаалучух тера бу-кх адамийн синхаамаш. Церан сирла, цIена ойланаш евзачух тера ду, царна уллехь шаьш нисделча.

«Ма тамашийна ду хьо, дуьне! Ма хаза, аьхна кхоьллина хьо Дала. Хьох марзо эцийта, хьан чам бовзийта, хьо хасто адмна кхетам а, хьекьал а делла Цо», – иштта ойланаш хьийзара гIантахь дIатаьIна Iаш волчу сан коьртехь.

Цлехъана гIалин юккьерачу доккхачу маьждигехь молла кхайкха волавелира. Шаьшшиннан «кьамел» а сацийна, ладобгIуш лаьтгара кланттий, йобIий. Мелла а хIума хезачух тера дара царна. Юха, вовшашка ишарш а йина, дIадоладелира и шиь.

Суна ца хаьа, и шиь мила а, мичара деана а, муьлхачу кьомах а дара. Тлехъаьжна-м нохчех тера дара и шиь. Юьхьанца царах кьахетта, дог Iаьвжира сан, амма жимма хан яьлча, церан самукьане а, ирсе а хилар гича, сан дог паргIатделира: и шиь-м дац кхечарах кьаьсташ, цхъаннал а оьшуш, кьона ду, хаза ду, безамо хьаьстина, ирсо дузийна ду. Бийца мотт царна цахаарх, деган мотт ма бу цу шингахь! Мел дика кхета и шиь вовшех!

Вехха цушинна тIаьхъа хьобжуш а Iийна, белхан меттиге дIавахара со...

ИЦЛАЕВ Иабдул

Ицлаев Иабдул НР-хь вевзина ца Иаш, РФ-хь а дика вевзаш журналист ву. 1978-чу шарахь Коломински хьехархойн институт чекхъяьккхинчул тIаьхьа шен дахар журналистикица доьзначу Иабдулас беркате болх бина Хьалха-Мартанан кIоштан «Маршо» газетан, «Даймохк» газетан редакцешкахь ткъа иштта Москва гIалин цхьамогIа газетийн редакцийн собкор., НР-н къоман политикин, арахарчу зIенийн, зорбанан, хаамийн министр волуш а. Цуьнан хаамаш, статьяш, очеркаш, дийцарш къаьста шайн теманашица, ойла кIорга хиларца, тешаллийн бух тIехь язйина хиларца, меттан говзаллица а.

Кхораш хуьлу хан

Адам Кхорийн ара оьху хан яра – гуьйре, кхораш хуьлу хан. Кхорийн аре шина юьртана юккъехь Гуьллучу меттигах олур. Къена дитташ лаьтгара цигахь, стом латош. Хичубоьллина кхор, ца бууш биснарг, Iаьнах болура. Адам Iедална дуьхьалдоху аьлла, лаца хьовзийча, кара ца ваха, Кхорийн арахь аькхе яьккхира Iашин дас, кхуо дедда юкъя юург тIе а кхобхьуш.

Юха, кхидIа а ведда лела ца лиьна, ша тIевахара кIантаца цхьаьна. Ший а Сибреха хьажийра. Пхеа шарахь цаьргара цхьана а тайпа хаам ца беара. Вешин кIант-м вара Iашис лелаш, цуьнан нана, де-буьйса даккха денцIа гIур яра, аьлла, яхана, юха ца йогIуш йисчахьана. Шен ши кIант а вара кхуо кхиош, тIехь да воцуш.

Берийн да лаца, кхеран уьйгIа баьхкинчу НКВД-н белхалойх цхьамма: «Суна цхьаннах тера хета хь», – элира кхуьнга. Кхунна вевзара иза. Iашин да а, ваша а лацийтинарг вара иза – луларчу юьртара айкх. Кхуьнан къена марда, цамгаро лаьцна, меттахь висарна, ца лоцуш, витира. Майра дIавигира. Шозза кхуо тIаьхьа яхьна юург дIайицира гIаларчу набахтехь. КхозлагIа яхча, шайгахь вац ахь цIе йоху «кулак» аьлла, юхахьажийра...

...Хийла ойла керчира Iашин, Гуьйрана зударша шайн-шайн керташкахь деш долу гуллакхаш цхьалхадохуш хIара хьийзачу юкъяна. Юха, дерриг дина яьлча, доккха са а даьккхина, мардена хьалха хIоьттира:

- Дада, кхораш лахьо гIур ма яра со, хIара кхо кIант а эцна.
- ГIуо. Хьиэн ма лолаш. Шу гуш ца хилча, сабIарзло сан...

Кхорийн арахь, баргол тоьхна, говр дIа а хецна, шен вокксахволу кIант тIевийхира Iашис:

– Со юьрта яхана йогIу, тхешан ков-керта бIаьрг тоьхна. МаьркIаж-хан хилале схьа ца ягIахь, соьга а ца хьобхьуш, цIа гIолаш...

Берашна гойла доцчу кхачча, некъ битина, ГIой чу йоьссира. Дехьа, сехьа юьйлуш, ехха хина дуьхьал яхара, цхьана лекчачу берда кIел кхаччалц. Юха, бердах даьхначу Гуьргех – лекьбардигийн баннех бIаьрг бетташ а лаьттина, царах цхьаь баьстира, буьхьара а хIуьттуш. ТIаккха, озийна, бIегIиг схьаяьккхира, цунна юкъя хьарчийначу хIуманца цхьаьна. БIегIиг схьаяржийча, дошлойн йоца топ гучуелира. Iашина девзи-

ра дас лелийна герз. Ша лацале, цо йийцинера ша топ д'айиллина меттиг – шорбеш, к'ларгбина лечк'ардиган бен-Гуьрг, сазз-лаьттан поппар тоьхна, д'акъевлина.

Топ карахь, хин йистехула коканийн колл лаьтгачу басах х'алаяьлла, ша лаьтгачу кхурана к'ел сецира. Кхузара д'а воьГург-воьдург ларван атта ду шена, олура кхуьнан дас, Iаши юург йохуш т'аьх'акх'аьчча. Кхузара д'а ма-дарра гуш дара хинан гечо а, цунна т'ебог'у некъ а. Кхузахула бен мотт эцна воьдийла дацара айкхан а. Хи чу буссу-чу новк'ахь воьжна Гуьллучу цуьнан сурт хийла х'оьттинера Iашин б'аьргашна х'алха. «Т'ахана ваг'ах'ара иза кхузахула», – бохуш, екк'а ц'х'а ойла х'ерчара сих.

Малх чубуза боьлча, ши бере велира гучу, т'аьх'ий-х'алхий. Т'аьх'а воьГург вев-зира кхунна, юха – х'алха воьГург а. «К'илло, х'айн бераш х'алхатийса яьлла х'о. Х'у хедийла х'ан а, х'о санна болчеран а!» – элира кхуо, ша-шена бен ша хезаш йоцийла а хууш.

Шо х'алха х'окху новк'ахь к'ело а йина, ц'хамма вийнера айкхан вокк'ах'волу к'ант. Х'инца х'алха воьГург – жимахверг, кхунна ма-варра гуш, х'инц-х'инца маж-мекх дала волавелла...

Цк'а ц'ханна, т'акк'а – вукхунна т'е х'оьджура тоьпан юьх'ийг. Эххар а к'антана т'ехь сецира. «Стаг т'аьх'е йоцуш витар бу-кх бекхам», – хезира кийрара с'х'а. Кхуо лаг озийра...

...Юха, х'орш шайн уьйт'а а кх'аьчна, кх'аа к'анта лах'ийна кхораш ворданна т'ера ох'аэца бевлча, чуьра с'х'а мохь туйхира мардас:

- Шу ма х'едели, Iаши. Ц'х'аь хилла-м ца Iий шу?
- Ц'х'а вуон х'ума ца хилла, Дада. Са ма гатде...

Йоьлан к'ант

Бохь хадийна лам санна, лаьтта гу. Бохь хиллачохь – т'улган эк'а, ц'х'ана йистехь гуш жима ц'а ду дех'о – даьхни керг, лах'ахь, берда бухахь – луьста колл. Даьхни кер-тахь х'ийза масех стаг. Шиь, уьстаг' тилийна а ваьлла, жижиг дох'ош ву, кх'оалг'аниг – гуьйриг т'е а биллина, б'останех'а диг детгаш, уьстаг'ан корта бох'ош...

– Таллархо волчух тера ду и, – олу кхарах ц'хамма, – Цара до иштта – дийначу эк-ханан корта, боха а бой, ж'аьлешна ло.

Ши ж'аьла а Гуьллу уьйт'ахь. Ц'х'аь – когаш д'а а хецна, ц'ийлахь, важа – керта-хула х'ийза адамаш тергалдеш, наггахь «Г'алх-г'илх» деш, уьстаг'ан корта отуш вол-лучуьнга ла а доьГуш. И-м к'амк'арг екош ву, ши балда ваьштадуьллуш а доцуш. Дуйцург кхарна ца хеза, ж'аьла х'оьстуш хилар-м хаьа. Эххар, аьтта ваьлла, ж'аьлина д'ало уьстаг'ан корта, ша цунна х'алха ох'а а лахлуш. Даьк'ош деш, хедийна жижиг эцна, чув'оьду важа шиь а.

- ЙоI-м яц гуш, – олу кхарах ц'хамма.
- Чохь хила мега. Собар дийр ду вай, – олий, жоп ло кхечо.

Iумхина девза и аз. Бауддин ду иза, обаргийн баьччин. Иза лехира Iумхас, к'ант вен а вуьйш, йоI салтийн карахь а юьсуш, ша царах ведда ваьлча. Бауддис аллалц, кхунна ца хаьара нохчий ц'ера баьхнийла а, бухабиснарш л'охуш, каравеанарг лоцуш, вуьйш лелаш эскарш дуйла а.

Iумха ломахь Iаш вара, ярташна генахь. Дий шо х'алха х'усамнана елла, шина бера-ца висча а, ца лиира кхунна дай баьхна ков-керт дита. Шен саб'арзделча я ялта, кхийо-

лу хIума кхачийча, вьодура охьа, кIант, йоI говра а хаадой, ша юьхь лоций. Юха кхуьё а гIаш догIура, таьлсаш дуьззина кира дохьуш йогIучу говрана ницкъ ца бан.

Стомара, стенна ду а ца хууш, са а кIамделла, хIара охьавахана ван веза ша аьлла, кечам беш а волуш, ломаца хьалагIерта салтий байра кхунна. Хинццалц кхаьчна бацара уьш кху метте. ХIара царна дуьхьал волавелира. Кхунах церан бIаьрг кхетташехь, топ елира. Цкъа а, шозза а...

Бердах дIа а таьIна, юхяхьаьжначу кхунна шаьлта а яьккхина, арахьаьдда шен кIант вайра, юха – иза вужуш а. Салтий кхуьнан ков-кертахула дIасахьаьлхира. Чуьра ара-яьккхина йоI пенаца дIахIоттийра, тоьпан юьхьиг а Iуьттуш. КIентан дакъа, такхийна даьхьна, бердах чуластийра. . .

Тпаккха дагадеара кхунна Баудди лаха. Цкъа гинера иза Iумхина, буса неIаре веьча, говр оьшура шена, чов хилла накьост дIавига, аьлла. Кхуо говр а елира цуьнга, нехча, ахьар, даьтта а делира.

Хинца хIара ший ул-уллехь Iуьллу, басара охьа кхуьнан ков-керта а хьобжуш. Бауддис елла тапча ю кхуьнгахь, цуьнгахь – пхьобазайолу топ, шаьлта, турмал. . . Дехьо, тоьпаш карахь тархаш юккьехь, дIатарвелла кхин ялх стаг ву, ялхе а – обарг. Царах цхьаь ву кест-кестта вистхуьлушверг. Сиха адам долчух тера ду иза. Я кьамелана тIера.

ЖIаьла уьстагIан корта биьна долу. РагIун бIогIамах тоьхначу хьостам тIехь кхозу аса схьаобций, салтичо жIаьлин логах хьарчайо цхьа юьхьиг. Важа карахь а йолуш, дIаволало. ЖIаьла, цкъа юха а гIуртий, тIаьхьа долало. «Зуд, хьо ма-дарра зуд», – олу Iумхас, ша лелийначу жIаьлин стешхалло дог Iовжадой.

– ЙоI-м яц гуш. Дийна мукьане а юй-те иза? – хотту Бауддис я ша-шаге, я йоьIан дега. Iумха вист ца хуьлу.

Басах чувуссий, шовданан коьртехь соцу салти, аса мел ю лела жIаьла а дуьтуш.

– Герз тухуш хилахь, иза вен виэза массарал хьалха. Иччархо волчух тера ду иза, – олу Бауддис.

– КIантана топ тоьхнарг ву, мьотту суна, иза. Сьбга лохьа хьайгара топ, цкъа йожор яра-кх, – олу Iумхас.

– Кхуьур ву хьо. ЙоIаца дерг кьаьстича. . .

Эххар гучуйолу йоI а. Чуьра арайолий, уьйтIахула дIасахьаьвза, кьевллина дихкина ши куьг бете а кхьохьуш. Бауддис, цIе а йоккхий, шен ши накьост тIевоьху.

– Ашшимма, хьой, вайгара кхо верта дIогарчу берда кIеларчу коьллашна тIе таса. Ткъа ахь, Iумха, кхара и болх бича, йоIе мохь тоха, топ яларца бердах чуьккха, алий, вертанашна тIе.

Юха топ схьакховдае кхуьнга:

– ЙоIе мохь тоьхначул тIаьхьа бен, ма озаделахь лаг, – олий.

Верганаш коьллашна тIе дуьжу. Кхуо, йоIе мохь а тухий, топ йолуьйту. Салтий вужу. Асанна тIехь дIаьккха тохало жIаьла. Кхуо шолгIа а йолуьйту топ.

Кхь-виь стаг кхуьу чуьра араьккха. Вужу. . .

– Юхадовла! – олий, мохь туху Бауддис.

– Биснарш а байийта вайга, – олу кхуо.

– Иттех вийна. Биснарш арабахалур бац вайга. Я тIулгийн пенаш а дохалур дац. Орца кхочий а ца хаьа царна.

Бода боллалц некъ бо кхара. Юха, цIе а латийна, хIорш дIасатарбелча, пхьарс а лоций, юьстахвоккху хIара Бауддис:

– Ахь, Дела дубъха, аьлла, дехча, тхайга далуш дерг дина оха. Хъан йоI хьобца ю. Тхобца мел ю, маьрша хир яц иза а, хьо а. Са ма даьржжинехь, дIайига хъайн йоI. Генаяккха...

ХIара тIаккха цуьнан бIаьра хьожу:

– Зуда оьшуш стаг вац шуьца?

Баудди дехъа волу. Цъха хан яьлча, цуьнан цъха накъост тIевогIу кхунна:

– Махбан пурба лой ахь суна?

– Ло.

ХIара са а даржале дIавоьду. КхоалгIачу дийнахь цъхана нахах дIакхета. Шина шарахь лела цаьрца, цъхана а дега йоI хатта ца хIуттуш. Юха хIара а, уьш а Iедална тIебоьлху. ХIорш Сибреха буьгу. Цигахь хетта волало хIара нохчашка: обарг Баудди вуьйцуш хезний шуна, цунах хилларг хайий шуна, бохуш. Эххар цъхамма олу: «Цкъа цъхана хъехахь тхобца буьйса яьккхира цуо. Цуьнца цуьнан зуда а, хIин-хIинца кога-вахана кIант а вара».

ЙоI я нуц дийна хир ду бохург дага а ца догIу кхунна. КIант хуьлу дагара ца волург: «Дас, нанас со лаха ца аьлла-те цуьнга?..»

Со воккхахила де

Иуьйранна шина корехула малх хьобжу чу. Цкъацкъа кIайчу кисан асанех тера хета суна цуьнан зIаьнарш. Уьш сан юьхь тIе юьйшу. Суна уьш бIаьранегIарш тIехь хаало, тIаккха аса, мегарг набарха валале, шинна а куьйга бIаьргаш хьакхабо. Юха, коре воьду, денана шен меттехь Iаш ю-яц хъажа. Хъайбанан IиндагIехь Ia иза даиман а, даьстинчу йовлакхан ши тIам басмин куча тIехула охъа а хьотий. Цъхаь уьйтIа вогIуш, шад а бой, и ши тIам вовшахтосу, юха, веанарг дIавахча, шад дIа а босту.

Кест-кестта лулара зударий хIуьтту уьйтIа, кхуьнга хьал-де хатта, бистхуьлуш Iен. Цаьрца бераш а догIу, сан хенара я сол жима. Царах вилхинчунна Бизас, кучан киснара схъайоккхий, цъхаь я шиь кампет ло. Юха, и цIийзабийкарш дIабахча, суна а ло кампет, хIуьу хилла латтахь а, хьо ма велхалахь, кIант воьлхуш товш вац хьуна, олий.

Кора кIелахь суьлхъа а хьовзош, дайн балдаш а хьедеш, Iачу Бизех бIаьрг кхетча, со ара тасало. Уча хъаькхна боршам якъаелла яланза а хуьлий, вухаволий, кор дIадоьллу. ТIаккха Бизин аз догIу лере:

– ХIума йиьний ахь? – олий.

Нанас стоьла тIехь, кIайчу гатанна кIелахь юьту юург, дукха хьолахь – тIоберам, хьокхам я сискал, кхехкийна хIоа, гIалмакх-чай... Караеьнарг чу а тотгий, корях араэккха, Бизин елакьежар а, цуо сайга схъакхийдадо куьг а гуш. Со цунна хьалха охьа-лахло.

– Ас хьо сама ца ваккхийтира хъан нене. Иза балха яхана тахана а. Са-м гатдийр дац ахь?..

Со бакьдерг ала ца хIутту. Доцург дийца а ца ваьхъа. Де суьйренга лестича, нана йогIуш ю я яц хъажа вохуьйту со Бизас. Бежнаш керта ца хьийзийта, кевнна доьхкинчу гIуркхашна юккъехула урам-новкъа волу. Вехха лаьтта, генна дIа, урам мел бу бIаьрг а бетташ, я утарме хьобжуш. «Утармин Иуьргахула долиьла аьшпаш буттучун са», – олу Бизас кест-кестта. Ас хIора дийнахь ехха ойлайо,

цхьаболу гIуркх а чу ца боьдуш долчу Iуьргахула адам муха долу-те, бохуш. Со даррехь кхоьру, аьшпаш боьттина аьлла, цхьамма со оцу Iуьрга такхаварна.

Сарахь цIа йогIу нана. ЙогIушшехь, уьйтIахула йолало, бацалахь Iуьллу нех, котаман мас, кхийолу хIума схьаоьцуш. Учухула хьовьза. Юха куьг-ког дила хуу. Со гуонаха ххийза, цунна айса лелочух гIо хуьлу а моьттуш, иза елаелча, цунах кхаь а хуьлуш. Биза а хуьлу, уйтIара схьа мохь бетташ, цхьацца хоьттуш. И йистхуьлуш хезча, хичаш йо соьга нанас, ладогIа йита ша, новкъа ма гIерта, олий.

Юха, етт бежара цIа беъча, нана иза оза йоьду. Со цунна тIаьхьа хIутту, наштаран куршка а оьций. «Чкъарт-чкъарт» бохуш, ведар чу еттаяла йолало шура. Жимма хан яьлча, яйло и гIовIа, къарло. «Чопано дIакхоллу иза», – олу нанас. Чопа берте кхаччалц хьалаеъча, соьгара куршка дIаоьцу нанас. Шурах юьззина схьало. Ас, «гарт-гарт» олий, дIамолу. «Шурех вина, кIайн кIант ву сан!» – олу нанас буса, со лийчош. ХIетале, нанас чIепалгаш дой, уьш дуу оха. Биза шен чуйоьду дIайижа. Нанас со а воккху метта. Цуо букь тIе куьг а хьокхуш, паднар тIехь бертал Iуьллу со, дерриг дегI бодлой, бIаьргаш шашь дIа а кхийлалуш. Сайн гIора мел ду духьалойо ас набарна, цуьнга суо эшавайтар эхь ду а моьттуш. Юха, хьалахьаьжча, ненан ши бIаьрг къевлина а гой, дийнахь сарралц сайн са диънарг хотту:

– Дадина тIаьхьа маца гIур ду вай?

Дада лаьцна ву, чохь воллуш. Цунна тIаьхьайоьдуш, нанас шеца вуьгу со. Садаьргаш новкъа довлу, маркIажехь – цIа кхочу.

Автобус чохь набкхета суна, нанас машен ца лов. «Некъ хьахар хала хIума ду», – олу цуо. ГIалахь, трамвай чохь, «ГIам-ГIим» до цхьаболчара, амма нанас доцца дубьцу царца. Цхьа-ши дош олий, дIалакъаво милла а. «Хьажахьа, – олу тIаккха соьга, – хIорш болчохь сайн кIантаца а кхеран мотт бийца безаш хилла-кх ас! Хила йиш йоцург ма ду иза, кхеран ворхI велча а».

Цкъа, сой, наний шена тIаьхьакхьаьчча, дас цхьа хаза кечдина гIутакахь схьакховдийра. НеI санна, схьаделлалуш негIар а, тухуш жима догIа а дара цуьнан. ЦIахь цуьнга хьожуш Iаш, набкхетта хиллера суна. Юьхь тIе догIанан тIадамаш оьгуш а хетта, со самаваьлча, суна тIе охьа а таьIна, йоьлхуш Iара нана. Со, бIаьргаш хьаббой, вехха Iуьллу, цуьнан а, сайн а беснеш тIера бIаьрхиш дIадаха ца хIуттуш, нанас дечу къурдашка ладоьгIуш. Юха, муха эшаво а ца хууш, набаро эшаво. Цул тIаьхьа, бIаьранегIаршна тIе юха а маьлхан зIаьнарш оьгу. Амма, даима санна, хьалаэккха ца лаьа суна. Мелхуо, Iилла лаьа, сайн сих хьерчачу ойланахь кхета лаьа, хIетталц хилла йоцучу...

Кхета...

Суна суо оцу цхьана буса воккхихилла хетало. Духьне духуш латтахь а, сайн нана ца елхо айса чIагIо йинийла а хаьа. И нигат айса маца, муха дина ца хаахь а. ХIун бен ду иза, набарха я самах...

Бизас кхойкху соьга:

– Тахана ма дукха Iуьллу хьо? – бохуш.

Со корак арахьожу. Кора кIелахь Iа Биза, йовлакхан ши тIам дIаса а тосий, чухта хьаж тIе а ийзош...

«Хьо а йоьлхур яра-кх, сан нана санна, хьайн кIант – сан да цIа веача», – олу ас цуьнга, айса-сайга санна.

Оцу дийнахь, нана балхара цIа яле, сайн дахарехь духьхьара пеш латайой, хи дохдо ас.

Юха, нана цIа еача, цуьнан когашка тас хIоттадо, довха хих юьзна гIумIа а...

ХАБАЕВ Исмаил

Ирсан къайле

Сингаттаман эшарийн тулгѐнаш дагах етталуш, гѐйгѐнанан когаша дог хъаьшна, хъайга цхъа бала а кхъачна, и бала базбелла Іаш хила мега хьо тховса. Хъайх Дела дѐавирзина, хъуо Дала дѐатесна, Далла хъуо ца веза аьлла моьттуш хила а мега хъуна. Вуочу ойланаша охъаоллийна болу хъайн корта хъалаайбе, бакъ дац хъуна моьттург! Ца вицвелла хьо Далла мѐаьргонна а. Хъан лазам Далла хъуначул дика хууш бу.

Беана бала а хуьлу, бехна балийна – ша шена базбина – бала а хуьлу. Ахь базбинчул бен беза бац хъуна цхъа а бала. Хьо Шена хъаставалар, хьо Шега верзар, ахь Шега дехар дезаш, Дала совгѐтна а ло бала. Хъоьгара дуьйлучу кѐиношна дуьненахь бекхам а бина, эхартан халонах хьо хъалхавита. Делан гергарчу наха шайна Деле боьхуш хилла, олуш ду, бала, цунна собаре хиларехь, сатохарехь йолу еза ял езаш.

Хъайн сингаттам, хъайн хъашто, хъайн гѐйгѐа, хъайн бала Деле бен бийца а ма бийца, Цуьнга бен балха а ма бе. И бен вац хъуна и хъоьгара дѐаайбан. Цуьнга бен хъайн дагара а ма дийца. Дукхах болу нах хаза хетий, хъох дог кхардий бен бац. Ткъа дерриг хууш, гуш Волу Дела собаре болчаьрца ву.

Дала хьо кѐиноьх цѐанван лушболчу балина гонаха шайтѐано сингаттаман бѐарлагѐаш, гѐаларташ хѐиттош, хъоьца гѐйгѐанаш карзах а йохуш, и хъуна Дала хьо ца везаш белла бу моттуьйту. Моттар бен дац и. Кѐеззиг дерг доккха гойтуш, доккха дерг кѐеззиг гойтуш, хьо гѐйгѐане хилча, сакъералуш, адамийн билггал мостагѐа долу шайтѐа ду и хъоьца ловзуш. Цо дагатуьйсусуш ю адмна кѐелла а. Хъан даге моттарш туьйсусу цо, юха оцу моттарех хъан даг чохь цхъа а бух боцу кхерамаш кхоллало. Хьо кхера волало тѐаккха, стенах кхоьру а цахууш, кхера цхъа а бахъана ца гуш.

Синан шен кхача бу, дегѐан шен кхача бу. И хаа деза уггар хъалха. Дегѐанна кхача хѐиттийнера аьлла са дузур дац хъан. Садуьзча бен сица паргѐат хир вац хьо. Сица паргѐат ца хилча, хъоьгара гѐйгѐа а, сингаттам а дѐа а бер бац цкъа а.

Синан кхача – Дела вовзарехь, Дела хъехорехь, Деле верзарехь, Далла хъаставаларехь, Деле гечдар дехарехь бу. Кхин бан а бац, цигахь бен.

Делан кхолламан а, хѐара долу Іалам латтош волчу Делан ницкъ кхачаран а ойла а еш, шен деган маттаца а, коьртан маттаца а даим Дела хъехочунна, Шега дехначунна жоп луш, шена гергахь караво Дела. Ткъа Дела Шен кѐинхетамца гергахь волчу меттехь шайтѐано дагатуьйсусу болу сингаттам, гѐйгѐа а хила йиш яц, хѐунда аьлча цигахь шайтѐа хуьлуш дац. Дела хъехош болчу нахана гонаха цѐеран пардо ду шайтѐанна, и герга гѐоьртича, дага а деш. Адаман багара юьйлу Дела хъехоран Іаь – цѐе ю шайтѐанна. Нехан хъогѐан бѐаьрганна, бозбуанчаллина, саьхъараллина тѐедан некъ ца хуьлу даим Дела хъехош волчу стагана. Цундела хьо Дела хъахо вицвалиьтар ю шайтѐанан ерриг Іалашо. Дела хъахо хьо вицвалар – шайтѐанан толам бу. И шайтѐа тоьллачу меттехь гучуболуш а бу кхерам, сингаттам. И ду и Делан гергарчу нахана тѐехь кхерам хир бац, гѐйгѐане а хир бац уьш бохург. Уьш даим деган маттаца а, коьртан маттаца а Дела хъехош, ойла а, дог а Делах хоттаделла болу дела. Царна шайна гушдерг гучу хенахь и шайна гушдерг ца гуш, и гушдерг кхоьллина,

кхуллуш волу Дела го, хуьлушдерг хуьлуьйтушверг, кхуллушверг И бен цахилар, Цунна гергахь массо а хIума делла, гIорасиз хилар, вуочух дIахьовзор, дикачунна тIеврзор Цуьнгахь бен цахилар, Цуьнан Лаамца, Цуьнан Ницкъаца бен хIумма а хуьлуш цахилар бIаьрганегIар тухучу юкъана а диц ца деш.

Мел долчу хIумангахь «Ла илахIа иллаллохI» – «кхин Дела ма вац АллохI воцург» го царна.

И бен ма вац хIокху доллучу Iаламехь хуьлуш мел долу хIума хуьлуьйтушверг, хуьлуш мел доцург ца хуьлаьйтушверг. Тийнадерг тийна ма дац, хуьйшдерг хуьйш ма дац, цхьа а дегI меттахдолуш ма дац Цуьнан пурбанца бен. Цхьа а хIума кхоллар, хилийтар Цуьнгахь бен ма дац. Шена Ибадат дан хьакьдолуш кхин Дела а ма вац, И воцург. Шега болх дIабала а, дегайовхонца Шега товжо а хьакьдолуш, хьан деган лаамаш, сатийсамаш кхочушбан, деха а, дехча дала а цхьа а ма вац, И воцург. Хьуна пайда бан а, зен дан а ма вац, И воцург. Цунна гергахь доллу хIума а гIорасиз ма ду. Цунна ца лаахь хир ма дац хьуна хила мел луушдерг.

Тпаккха оцу Дела цхьаь хиларехь, оцу Дела цхьаь варехь, нисдан ма-дезза шайн дахар, ойла а, тешар а нисдина, и хьал шайца латточу Делан гергарчу эвлаяшкахь а, церан некъашца, церан лорах боьлхучаьргахь а хIун кхерам хир бу, хIун сингаттам хир бу, Делан кьинхетам, Делан орца, Делан гIо даим царна гергахь хилча? Хьайна а иштга, оцу хьолехь хила лаахь, даим Дела хьехош хила хьо, оцу белхан ойла а еш. Хьайна дуьненахь, эхартахь ирс долуш хила лаахь, ирс каро лууш хьо велахь, даим Дела хьехош хила хьо, цигахь бен карор дац хьуна и. Ахь леха-м лобхур ду, хьуна кара-м дийр дац. Хьо мел дукха дуьненан даьхни долуш велахь а, синтем хьобгахь бацахь, хьо дагца паргIат а вацахь, хьуна хьайгахь дерг ирс хетар дац. Цо чIагIдо ирс дуьненан хIуманехь цахилар. Дуьненан хIума тахана хуьлу, кхана ца хуьлу. Ткъа Дела хьехор, ахь хьайгахь латтийчахьана, даим хьобгахь хуьлуш ду, хьобца хуьлуш.

Ирс – сица маьрша, сица паргIат хиларехь ду. Сица маьрша хир вац синна шен кхача дIалуш ца хилча. Са а ду, дегI санна, шен кхача а луш, дузо дезаш. Цундела сица маьрша, сица паргIат болу нах, ирс долу нах – уьш даим Дела хьехошберш бу, шайна даим догIанах тIебоьлхуш болчу Делан кьинхетамо уьш хьобстуш болу дела. Царна цхьа а кхерам бац гушдоцчу шайтIанера а, шина кога тIехь лелаш долчу шайтIанера а. Уьш ларбеш бу долу хIума а Шен Урхаллехь, Шен Паччахьаллехь Долчо. Долуш мел долу хIума долуш ду хьуна Цуьнга хьашт долуш. Цунна ца хууш, Цуьнан лаам боцуш, ша-шаха хуьлуш цхьа а хIума а дац хьуна.

Дела цахьахор – сингаттам бу хьуна.

Дела хьахор – синшоралла ю хьуна.

Дела везаран, Дела хьехоран марзонца юста цхьа а марзо а яц хьуна хIокху Iаламехь.

Ирс

Ма дукха хIума ца оьшур-кх адамана ирсе хила. Ма дукха адамаш дIадоьлху-кх, ирс а долуш, шайгахь дерг ирс ца хеташ, оцу ирсе сатуьйсуш.

И ирс гушшехь цагар, карондолчехь и цалахар, ирс ирс цахетар ю-кх адамийн дакъазалла. Адамана шен доцург хета даим ирс. Юха, шегахь хила а хилла дIадаьлларг, шех дIа а къаьстина, дайнарг ирс хета долало адам, ирс и хиллийла а хууш.

Къениг – цхъа хІума хъаштъерг ву. Шен долчух тоамбийриг – къен вац, хІунда аьлча и хІумане хъаште йолуш вац. Цунна, шен ду аьлла, хета. Цуьнан дог токх ду. Цуьнан сица тем бу. И ву ирс долуш.

Долчух тоам а ца беш, кхин а дезашверг ву хъашт. Цунна, шен дац аьлла, хета. Цуьнан дог токх ца хуьлу. Цуьнан сица тем ца хуьлу. И ву къен. Цунна цкъа а карор дац ирс, я карийча хаа а лур дац.

ЦаІабарх, долчух тоам цабарх олу и сутаралла. Иштта шен сутараллица Іехавокх дуьнено, хъекъал кхола а дой, доцург ду а моттуьйтуш, дерг дац а моттуьйтуш.

Бакъ ду и, адамана хІума хъекъалца го. Цунна тоьшалла ду – бІаьрса дайнарг гІенаха сагуш хилар. Самонна чохъ волчу бІаьрса дайнначул бІарзе ву самонна чохъ воцу сагушверг. Дуьненал яккхий а ю адамын дуьненах йолу ойланаш. Аьлча а, дуьнено, Іеха а веш, шех кхуллуш йолу ойланаш.

Кху харцдуьненахъ шен юьхъсибат дита а ца лаъа шена, аьлла, кхин шен сурт ца доккхуьйтуш, бакъдуьненчу вирзина волчу Артхана билла цхъа а бехк болуш дуьне хІара доций хууш ву со, ша Делах ца теша бохушверг, шег а вуон деъча, Деле кхойкхуш сайна хезначу дийнахъ дуьйна.

Цундела, айса къуьйсучарна къийса дитина долчу кху дуьненах суна кхачам хилла-кх.

Дала, синош кхолла а кхоьллина,
со вац ткъа шун Дела? – аьлла, цаьрга хаттар а дина,
Бакъду-кх и, Хьо ву-кх тхан Дела, аьлла цара жоп а делла,
юха шашъ дуьненчу даьхча, Дала шайгара эцна йолчу оцу ЧІагІонах ца доьхначу синойх сайн са хилар.

Суна кхачаме хилла-кх
Дуьненан кийрахъ Дала чу са мел кхоьллина долу хІума сайн куьйган зуламах маьрша хилар.

Суна кхачаме хилла-кх
дикане догдаха а, диканех дог ца дилла а йолу сан бакъо цхъангге а хъашалург цахилар.

Суна кхачаме хилла-кх
нехан маршо лобруш йолу сайн маршо.

Суна кхачаме хилла-кх
нохчийн ломахъ кхиьна болчу къеначу акхачу кхуран ІиндагІехъ карош йолу синпаргІато а,
нохчийн Іаламо ас шена тІедобгІна хъажар шен исбаьхьаллин куьйгашца къевллина шен марахъарчор а.

Суна кхачаме хилла-кх

корта айббина бийца сайн мохк хилар а, цуьнан цIе Нохчийчоь хилар а.

– Машен яц хьан, хьенех?

– Яц сан машен. Амма кху дуьненчохь мел йолу машенах а, ас хуьйцур боцу ши ког-м бу сан. Цул дезаниг а ду – цунна Далла хастамбар.

Бакъдолуш, ма дукха хIума ца оьшу-кх

адамана ирсе хила: и ирсе ган бIаьргашший, Далла хастам беш, оцу ирсах вок-кхавеван, кийрахь сема доггий хилчахьана. Ма дукха адамаш дIадоьлху-кх, ирсе а долуш, ирсе са а туьйсуш.

Шахидан воI Дауд-хьаьжа кхалхарна

Делан дика лай а, Делан гергара а муха хила веза хьехарна хьайн сирла дахар а дитина,

тхан иэсехь даха Делах кхерарх долчу нуьрах догу хьайн юьхь-сибат а дитина,

кху хьешан цIа долчу дуьненахь хьайн хьошаллах ца вухуш,
цхьаьнцца а баьрче кьевсина, дог айделла, васхала ца вуьйлуш,

хьайн деган дикалла ца кхоош, даим хьайгара цхьа бехк божарна кхоьруш, ий-залуш, хьан меттан эшарх доьжначо цатам бина да а воцуш,

эзарзза хезнарг а, ахь дуьйцуш, даим керла а хуьлуш, гIамаро дIахуду хи санна, хьайн беркате Iаь нехан дегнаш чу а юьжуш, кху дахарх оьзда дIа чехх а ваьлла,

тхан дагадийларца тоьвжу меттиг еса а юьсуш,

хьо волуш даккхийдедина тхан дегнаш, хьан тхох кьастарна, лаьттах кхетта ан-галин пхьегIа санна, ата а луш, хьо вайча серладийлина тхан бIаьргаш, догIанан марха санна, кхола а кхулуш,

цIархазмана а, лерхазмана а доцу, шайгахь цхьа а шалхо а йоцу
нехан деза-доккха тоьшаллин дош хьайх даха а дуьтуш,

хьуо цавевзинарш а тIехь холчу а хIиттош,

айхьа цкьа а ца лехна долу хIара дуьне а дитина,

хьо хьайна тIехдукха везна волчу хьайн Делан дикане воьрзучу дийнахь,
Дауд-Хьаьжа,

тхуна Дала хайитир-кх Ша дIавуьгушверг Шен гергара стаг вуйла.

Карара хан

ХIара мIаьргонаш, хIара денош, хIара шераш,
хIокху дахарехь мел нислуш болу лазамаш,
гIайгIанаш, Iовжамаш, цатемаш, халахетарш,
сингаттамаш шеца а эцна дIаяхана,
яйна, дIаяьллачу хене вуха а хьобжуш,
цхьана сарахь, малх бузуш,
кетIарчу диттан IиндагIе а хиьна,
ловзучу берийн аьзнашка ла а доьгIуш, Iаш,
ма чIогIа хьаьгар ву-кх
хIинцца карахь йолчу хIокху хена чу вухаверза,
лан мел дезнарг юха лайна а...

ДиьгIур ю хан, хIора шен мIаьргонца вай кьан а деш, безарш-бевзарш вайх кье-
ста а беш.

Диадер ду дерриг, цхьа дагахьбалламаш бен буха хIума а ца дуьсуш. Дидаьлча
бен хаа а ца хаьа адамана хIуманан мах.

Шаьш беркьа лелла а вай кечдеш лелла болу,
шаьш меца Iийна а вай дузош лелла болу,
даим вай вуонах,
зенах-зуламах,
некьан хьовзамах,
юьхьIаьржонах лардар,
массо а хIуманна тIехь вайн аьтто а, кхиам а хилийтар,
вай могуш-маьрша лелор Деле а доьхуш, Далла хьесталуш баьхна болу вайн
дика дай-наной дIабахана хир бу, Дала уггар сиха жоп луш долу шайн доIанаш
эцна, хьан хIусамаш марзонех яьсса а йитина.

Я ахь хийла вас йина долу адам а хир дац дийна, тIевахана, кьинтIерадаккха.
Оцу дагахьбалламел доккха Iазап а хир дац-кх хьуна кьонахчуйнга дан.

ТIаккха ойла сема йолчунна,
дог дийна долчунна,
хан хаалучунна,
йобдучу хенан мах хуучунна
мел хаза ю
кхана шен марзонашца,
шен дагахьбалламашца карлаюьйлур йолу,
хIинцца карахь йолу хIара хан.
Кхана хьо шех хьегар волчу ирсан да ву-кх хьо тахана.

Мел еза ю,
вайга ойла еш хила аьлла волчу Дала шех дуй бууш йолу хан!

Къонахийн собар

Шена динарг декха бекхамна сихвалар, сихха и дIа ца декхча, шена тIе эхь догIу, ша къонах ца хуьлу моттар – къонахаллин кхетам цабовзар ду.

Къонахийн кхетам иштта бац, я цкъа а хилла а бац иштта. Къонахашкахь собар хилла даим, шашь къонахий болу дела. Собар кхачийча а собар карош хир ву, баьхна, къонах.

Вай ца боху: зулам мел дечунна къинтIера а волуш, и, шен зуламаш дойтущ, Iаддавита веза, бекхам хила а ца беза. И – кхин агIо ю.

Мел дукха хьуьнарна тоьлла, доьналлин дай баьхна дуьненахь, динарг ца дуьтуш, бекхам оьцуш. Амма наха бIешерашкахь биц ца беш, къонахийн масалшкахь бахка а беш, шайн дийцарша хийла вайн бIаьргех хи а доккхуш, нехан изсехь биснарш – шайгахь бекхамна доьналла доллушехь, къинтIерабийлинарш, чIираш йитинарш, вуонна дуьхьала дика динарш бу. Цундела аьлла къинтIеравалар – де долчу, доьналла долчу стеган амалех ду.

Лата санна ца лата а доьналла оьшуш меттиг йогIу. Мел хала ду шен оьгIазло саца а йина, шен оьгIазлонал хьекьал толо. И хала долу дела ма ву шен оьгIзло сацалушверг чIогIа а. Хала дерг дича бен чIогIа а ма ца хуьлу стаг. Аттадерг-м хьаьнгга а дало. Цундела, баттара шалта яьккхича, цIийн тIадам ца боккхуш, чуйилла мегар дац, олуш, схьадеана ду вайн къоман. И мичча-миччахь а атта ца яккхийта, герза тIе кховда къонах сих ца валийта, и тоха а ца оьшуш гIуллакх дерзахь, юха батта чу йилла езар долу дела.

Сихалла – къонахийн амал яц.

Куц буьрса хиларо,
меженаш ондда хиларо,
адамийн догIмаш тIехь толамаш бахаро,
латарна кайолуш хиларо къонах вина цхьа а къонах ца веза вайна.

Вайна буйцущ мел хезна болу къонахий догдика нах, адамаллех дуьзна адамаш хилла, сихалла хьекьалал хьалха ца эькхийтал кхетам болуш.

Оцу доллuchунна къеггина тоьшалла вайна карадо шел воккха къонах хилла а, я хир а воцчу вайн Пайхамарехь, Делера салам-маршалла хуьйла цунна, цуьнца нислуш, цуьнан лорах схьабаьхкинчаьргахь. Хьехар дезаш веанчунна кхузза хьехар дина вайн Пайхамара, Делера салам-маршалла хуьйла цунна, «ОьгIаза ма эха», – аьлла, кхузза а олуш.

«ОьгIазлоно лаьцнарг шайтIано шена вехна», – олуш ду. ШайтIано ловзош хила йиш яц къонах. Къонах – шен мостагI кьарлушверг ву. И мостагI – цуьнан дегI ду, цуьнан дегIан лаамаш, дегIан сакхташ. Шен дегIал воккха мостагI хир вац къонахчунна. Шен дегI цакьарлучуьнга цхьа а кьарлур ву бохург бакь дац.

Цундела аьлла вайн Пайхамара: «ЧоґIа вац нах кьарбешверг. ЧоґIа ву – оьґIаз вахча, шен оьґIазло шегахь сацо ницкъ кхочушверг».

Цундела оьшуш бу массо а хIуманах нийса кхетам. Кхетам нийса ца хилча, ша дешдерг цхьа чоґIа сийлахь хIума ду а моьттуш, Iеха а лой, цхьа галдаьлларг, цхьа осала хIума до цхьаволчо. Юа цунах хьовзам болу.

Цхьа а дов дац маслаIатца бен доьрзуш. Я цхьа а тIом а бац, шина а агIор болчу наха вовшахкхетий, цхьа бартбой бен, боьрзуш.

ТIаккха, мацца дахна а маслаIата тIе и даха дезаш хилча, маслаIатечу кьамело дерзор долуш делахь, гена а ца доккхуш, цунах цIийнан Iовраш ца еш, дола ма делла, дерзийта деза муьлхха а дов. Дов дика хIума яц. Доьвно толош хIума а дац. «Хьо тоьлла долчу доьвнал гIолехь ду хьуна хьо эшна долу маслаIат», – баьхна хьекьалан дайша. Дов дезна а, дов лехна а бац кьонахий. Кьонахий даим девнах идда.

«Нах боцчу нахаца долчу гергарлонал нах болчу нахаца долу дов тоьлу», – олуш ду. Нах болу нах кхетам болуш хуьлу, цундела цаьрца долу дов гена ца долу бохург ду и. Цундела оьшуш ду хьекьална сема хилар.

Кьонахий – сема нах бу!

Синмаршо

Со Нохчийчохь вина нанас дена,
кьуйсучарна кьийса,
лоьхучарна леха
ас дитинчу кху дуьненал кьена.

Синмаршонал доккха
хьал доцийла хууш,
цуьнца нийса нисдан
дарж доцийла хууш,
кху сайн махке болу
маьрша безам хестош,
реза ву со лела,
деса куйгаш лесто...

лаам бу сан иштта,
суо ма-варра виси,
чаргаш дечу пхьеро
лаам кьобалби сан.

Дог туглах къаьстачохь

Ас хастадо –
лам ломана горбахна аьлча,
я охьадобду хи хьаладирзина аьлча
суо тешахь а,
лазам боццохь безам карор бу бохучух сайн цатешар.

Ас хастайо –
дуьхьала хIара доллу дуьне схьаделча а, айса дIалурйоцу сайн синмаршо.

Ас хастадо –
шайна тIекховьдича, къовзош болчу нитташкахь долу доьналла а.

Ас хастадо –
Нохчийчоь езаш сайх мел кхетгачу цамгарна айса цкъа а лохур доцу дарба.

Ас хастабо –
ша мила ву ца хаахь а,
ша мила вац хаьал
обздачу стеган кхетам.

Ас хастадо –
ахчанах дохкалуш,
амма ахчанца эцалуш доцу сий.

Ас хастайо –
шен кучан вета баьстина а паргIат ца волуш, къонахчо ларйина нохчийн обздан-
галлин лаккхара кеп.

Ас хастабо –
лаьттан бIаьра а яхана,
диттан га а лаьцна
лаьтгачу йоIа ечу ойланехь хила лааро кхуллуш болу сайн синхьагам.

Ас хастадо –
ас адамана кхоччуш адам доьвзур ду аьлча, со харцлуйьш ву бохучун бакьлер.

Ас хастадо –
сан дегайовхо мел йолчу шеконех цIаньеш долу, карахь кхокхий дузочу сте-
ган куьйгаш.

Ас хастадо –
«ДегI дац, кIант, бедарша дохдешдерг. ДегI хиллера – бедарш йохьешдерг», –
аьлла, цхьана къаночо довзийтина долу дахарах шена зиэделларг.

Ас хастадо –
ловзаро кIаддина,
ша долччоь дIакхетта Iуьллучу берана набаро оьхьучу гIенашкахь сайн самавала лаар.

Ас хастадо –
йитаза а ца ваьлла, ша йитина Нохчийчоь гIенех гина, хийрачу махкахь набархаваьллачун бIаьргаш чоьхь кьегина хиш.

Ас хастайо –
дадас туьйра дийцинчу,
бабас куьйра лийсинчу
сан бераллин Нохчийчоьхь йисина марзонаш.

Ас хастадо –
«Чуьрк елахь а, хьуо везаш тIегIертарг цкъа а дIа ма татталахь», – аьлла, цхьана воккхачу стага сайна дина хьехар.

Сайн дог тIулгах кьаьстгачохь кхолладелла долу хIара сайн могIанаш а хестадо ас.

Сан дола

Хьайн хьалхе а, чаккхе а йоцуш волу Дела!
Есалла, бода, серло, хан, меттиг, агIо, Iарш, стигланаш, латтанаш, хIара доллу Iалам кхоьллина волу Дела!

Оцу цхьана а хIумане хьашт воцуш,
оцу цхьана а хIуманех возуш воцуш, уьш Хьайга хьашт долуш латтош волу Дела!

Хьайн волуш хиларехь,
Хьайн сибаташкахь,
Хьайн белхашкахь цхьаь волу Дела!

Айхьа мел кхоьллина долчу хIуманна шен-шен куц, башхалла, барам, доза, шен-шен билгало елла волу Дела!

Меттигах, агIонах, меженех, коьрте догIучу куьцех, дозанах, барамах цIена волу Дела!
Хьайх тера хIума а доцуш, Хьуо цхьана а хIуманех тера воцуш волу Дела!

Ахь хьалхе а елла,
оцу шайн хьалхе йолуш Ахь мел кхоьллина долчу хIуманех
Хьайн хьалхе йоцуш волу Хьо тар ца веш,
оцу Айхьа кхоьллинчу хIуманийн билгалонех Хьо цIанвеш,
тхуна Хьуо нийса вовзар,

Хъайх нийса тешар,
Хъуо нийса цхъаъвар делла волу Дела!

Хъайн Хазарх,
Хъайн Гарх,
Хъайн Хаарх хIумма а къайла гIур доцуш волу Дела.

Малх, бутт, седарчий шайн-шайн некъахъ, хоршахъ нисдина волу Дела!

Олхазарийн тIемашна хIаваъ муьтIахъ а дина,
уьш стигланийн есаллехъ, паргIатонехъ гIовттош волу Дела.

Хъуьйш мел долчу хIуманехъ
хъер кхуллуш волу Дела!
Тийна мел долчу хIуманехъ
тер кхуллуш волу Дела!

Маьлхан зIаьнаршца ловза а ловзуш, охъаюьйшуш йолчу ченех цхъа буьртиг
Ахъ билгалбинчу некъаца бен охъа а ца богIуш, и хIора буьртиг лаьттахъ Айхъа
билгалийнчу метте бижош волу Дела!

Мацвелларг вузош волу Дела,
хъагвелларг хих Iабош волу Дела!

Хъажочу бIаьргана гойтуш волу Дела!
ДобгIначу лергана хазош волу Дела!
Карчочу маттах аз, эшар юьйлуьйтуш волу Дела!
Кховдийначу куьйге лоцуьйтуш волу Дела!
Баьккхина ког ловзуьйтуш волу Дела!

Хъайн хиларе хъашт долуш,
Хъо хиларна лаьтташ долу хIара Iалам,
бIаьрган негIар кхетале, цкъа а ца хилча санна, цахиларе дерзийна, дIадаккха
ницкъ болуш волу Дела.

Ахъ хIунда дахкадо аьлла Хъайга хатта а, Хъайга ца дахкадайта а да а воцуш,
Хъайна лиьча Тхо дерриш, цкъа а ца сецаш, даим лаьттар долчу цIеран Iазапехъ
дахко йиш йолуш волу Дела!

Хъайн къинхетамо массо а хIума чулоцуш волу Дела!

БIаьрго ца лоцуш йолчу кегийчу сагалматашна, садолчу хIуманашна шайн
дегIан дIахIоттар делла,
царна бийца мотт белла,
царна меженаш елла,
царан хуттургашкахъ,
тIамаршкахъ долу хъал хууш,
царан деган ойланаш хууш волу Дела!

Иаьржачу буйсанан боданехь Иаьржачу тIулга тIехула доьдучу Иаьржачу зингата-
тан коган лар хууш волу Дела!

Хьо ца хьахийча,
мурйоблла, цIергахь кIур туьйсучу дечиган хьесапе доьрзу тхан дегнаш, Хьюо
хьахийча, йокъа лаьттинчохь догIано маргIалш санна, дендеш волу Дела!

Хьюо хьехо мотт биталахь, Везан Дела, бохуш, Хьайна хьеставелла волчу Аюб
пайхамаран дуьхьа,
Хьюо хьехоран марзонан чам бицбай, дахаран чам ма къахьбелахь тхуна!

Саьхьарчу адамийн дуьне ца девзачу
хьан ирсах хьагаро дуьзначу сан дагна
дуьхьала цхьаь долуш,
тIаьхьашха кхин долчу нехан
хастамел, тамехь ду самаьрша хьан декар, аьлла,
ас муха кхетор ду дитта тIехь дека и олхазар...

ас муха кхетор ву,
ша кийрахь къуьйлучу дIаьвшах
дош дан бен, кхин говза воцу
сайн декъаза довхо,
хьагI – иза мел дукха етгаро схьайобллур йоцу
синтеман неI къовлуш дIатоьхна догIа ду аьлла...

шех дуьне кхетале дуьненах кхеттачо
еш йолчу дуьненал яккхийчу ойланех
ас муха кхетор ву,
са хилча, веллал бен воцушверг,
зизн хилча, велххал бен воцушверг,
сискална вацар бен,
сискалах вузар бен,
кхин цхьа а Iалашо йоцушверг...

со винчу шахьарахь
къовлалуш маьркIажан бода,
ког лаьттах ца кхеташ,
баьргана гена мел юьйлу,
гуьйренан дахкарлахь
йовшйолчу йоIана
тIаьхьа а хIобттина,
дIайоьдуш йолу сайн оила
ас муха тешор ю
сайх дуьне дуьсур ду бохучух...

Къонах хила – онда хила веза,
эвляяъ хила – Тюмаволуш хила веза,
хъекъале хила – дешна хила веза,
Гиллакхе хила – охъатеІаш хила веза,
ирсе хила – хъалдолуш хила веза,
стаг хила – шога хила веза,
Ювдал хила – маІаш йолуш хила веза, –
моъттуш болчу нахана юккъехъ ваха
собар долуш хила-м веза...

Хъо Іадйитча,
хъох йолу ойланаш ца йиталуш,

хъох йолу ойланаш Іадйитча а,
хъох долу Генаш ца диталуш,

хъо йист ца хуьлчу хенахъ
хъан къамел стимал а къахълуш волчу ас

сайна хъо карлайохуш йолчу хІокху гуьйренах
сайн дог цаІабаран цІарах
декъалио хъо,

хъайн йист цахиларехъ
ахъ ТІулгера баьккхинчу толамца!

Со вайча,
шен юбхъ тІехъ къаьста хазахетар лачкъо
шегахъ доцчу хІилланца
со Іехийнарг,

ас, малх сарахъ дабузарна,
цкъа а малхаца цаюьстинарг,

ша яцахъара
соьгахъ хинболу сингаттам
ша йолуш
сан воккхавеварал базбинарг

хъайна ган лаахъ,
куьзгана хъажалахъ.

Нохчийчоь

Орцанна жоп доцуш дисинчу маьхьарех эхь хетар дара суна,
Бекхамна ка йоьхна, вашас лайначу гIелонах эхь хетар дара суна,
Аганахь хинболу турпала кьонахий техкийначу наноша
йиначу семачу набарах эхь хетар дара суна,
Кошаза вайначу кIанте ладоьгIучу ненан сатийсамах эхь хетар дара суна,
ВорхI вешин йишин гIамо дохийначу дозаллах эхь хетар дара суна,
Тхайна кху дуьненчохь корта айббина дIалела бакьо йоккхуш эгначу вежаршна
доьгIначу хIолламах эхь хетар дара суна,
ТIулгийн магтахь бен
ясталурйоцчу хьан лазаман кьайленах эхь хетар дара суна,
Нохчийчоь,

Хьан доь даьа гIиртинчу мостагIчунна кьинтIера а ваьлла,
хьох кхидIа воккхавеван а,
хьан лаьтта гIехь коше догдаха а,
хьан ломахь карочу синтемах ирсъэца а,
суо хьан цIеначу хIух ву баха а...

Нохчийчохь вахарал деза ду суна –
Нохчийчоь сайна чохь яхар.

ДЖУНАИДОВ Аюб

Кхо доттагI

*Говрел баиша, дIасакаъаьстича а ца мегаш,
я, цхъаьнакхетча, вовшашца а ца тарлуш.
Халкъан алар.*

БIаьстенан юьххьехь дара иза. Дитгаша заза а даккхаза, арахь дикка шийла а йолуш, март бутт чекхболу хан яра. Iаьно чохь сецийна долу адамаш, йолучу бIаьстенах там хилла, дукха хьолахь, арахь соьцура. Латта хIинца а шийла дара, цундела, лаьтта охьа ца хуьйшуш, гунаш тIехь а, лекхачу меттигашкахь а динчу гIанташ тIехь а хуьйшуш, мукъачу хенахь арахь гуллой Iара тIехь-Ирзера нах а. Дедда доьддушехь, муьлххачу бера а дора иштта гIант: боца ши хьокха лаьтта а тухий, цу тIе цхъа уьнан коржам латайора.

Цхъана суьйранна, йовхачу тужарканех а хьаьрчина, Мусин гутIерачу гIанта тIехь хиьна Iара Iунка а, Лонка а (цIерш ца йоху ас). Дийнахь а, буса а – даима а цхъаьна болу уьш, кхин башха дийца хIума доцуш, бIаьста данза ца довлу цхъацца дан дезарш а хьехош, Iара. Оцу муьргехь шайн кертара араваьллачу Iанкх бIаьрг кхийтира церан. Цхъа бIе гIулч хиллал бен юкь яцара царна юккьехь. Кхуьй а цхъаьнакхетча дIабоалора церан бакъболчу «синкьераман бал». Синкьераман бал аьлча а, церан вовшашца долу «кIарс-кIирс».

– ХIей, «ЛикIбез»! Схъавола, кхузахь ду тхо! – аьлла, мохь туьйхира Лонкас шайн накъосте.

– Ладарна кIел биллина кад санна, даима а, дера, ду шу-м цигахь... – дуьхьал вистхилира Iанка.

– Схъавола, тхойшинца охьахаа, тхойшиннах хьакхало цкъа мукъане а: дика мел дерг хир ду хьуна тIаккха!..

– Шуьшинна юххе хиьча бен, хуьлуш дацахь, и дика мел дерг кхечу кепара хилийта хьожур ву со, – аьлла, цаьршинна дезарг хуучу Iанкас дуьхьал мохь туьйхира.

Аганара биссичахьана, буса набаро дIатебаллалц вовшех ца къаьсташ, цхъаьна бара уьш. Ишколехь а цхъана классехь нисбелира; ловзуш, садоIуш, гIуллакхехь-балхахь даима а цхъаьна вара и кхоь. «Шуьшиь армех волчу шина шарахь бен сан чомахь дахар хилла а дац. Айса даьккхина дегI а оцу шина шарахь, шуьшиь а ца гуш, даьккхина ас», – олура Iанкас.

Шен шина накъосте, даима а ша деш ма-хиллара, бур-бур а деш, шен ма-хуьллу, ирхонах хьалатасавелла вогура иза. И шиь армех вахара, ткъа Iанка Соьлжа-ГIала университетете деша вахара. Цунах хьехархо хилира, ткъа ши накъост меттигерчу колхозе тарахтарш тIе балха нисвелира. Бакъду, суьйранна, я буйсанна, вовший кара а бина, сарралц шаьш вовшашна «юьйлинарг» тIетIакхьоссина бен, чу ца боьрзура уьш... Массо а хилла-кх жима а, сонта а...

– Хьо ма сетти-и?! – аьлла, дуьхьал кхоьссира цхьамма... – Такхий валахьа... уьнтIапхьидо санна, ма болар такхий ахь?! – вукхо а элира.

Ирхонах, гIоьртгина, воьгучу Iанкега хIумма ала ца делира, делахь а:

– Ялсамане йоьдучу ворданна тIаьхьависарна кхоьруш-м вац шуьшиь?! – ала ларийра иза.

Xинца ша хьала ма-кхеччи, цо шаьшшинна цхьаь кхуссур дуйла хууш вола ши накьост цунна дуьхьал цхьа хIума кечдан сихвелира. Лонкина шен тужаркин киханахь цIаза-пIелггал беа хьостам карийра. Кхин ойла еш, хан ца йойуш, Iункера жIоммагIа схьа а эцна, уьнна бухара хьала и хьостам туьйхира цо. ПIелган маIарал уьнах арабелира хьостам. Уьн тIе юьйдина хьардаш дIаса а хьаькхна, хьостам дIа а хьулбина, тIевогIу Iанка цу тIе хайита, и меттиг кечийра цаьршимма. Ткьа Iунка, накьост шек ца хилийта, цунна дуьхьала цхьацца кьамелаш кхуйьсуш, шарвелира:

– Схьаволахьа чехкка, хьо воцуш, эрна дIайоьду тхойшиннан хIара хан... Йоккху хан, мел яккхяхь а, хьуна юххехь яккха лабара тхойшинна.

– Эвлаяшна юххе шуьшиь хийшахь а, эрна ю-кх, хьуна, ашшимма йоккху хан ериге а.

– Иштта ма ала... кхана Iуьйрре ургIал такхо хьуьнах вола аьлла, тхойшиннан керта ван а эхь хетар дац-кх хьуна?!

– Суо велча, упханна наж а шуьшинга ма байита аьлла, весет дина Iаш ву со-м.

– Xинца эрна хабар а дитий, схьаволий валахьа!.. Хаза, божарех салам а лой, тхойшиннан юххе охьахаахьа. Хьоьга хатта дезаш цхьацца хIума а дара тхан: «ликIбез» ма ву хьо. Наггахь хьекьале дерг а ма олура ахь, – лиевеш, накьост тIевоьхура Iункас.

– Пхьидан цIогганал бен, кхин хьекьал доцуш волчу шуьшинна ас аьлла дош муьлхха а хIорддал хьекьале ду-кх, хьуна.

– XIан!.. И мегар ду... «Пять» ду хьуна, охьахаа... Юхаалахьа, ахь хIун бохура кхуьнга-а? – шаьш дан леринарг дина ваьлла Лонка юкьавуьйлира.

– Шаьшшиннан багара мотт охьаоллабаллалц тарахтаран пускачан муш ийзо пхьаьрсаш хилчахьана, хьекьалх ашшимма дан хIума дац, бохура-кх, – кьар ца луш, дуьхьалкхуьссира Iанкас а.

– Молодец!.. XIокху Iунке шен меттахь хIума ала говза-м ву-кхий хьо!.. Шен хеннахь якккхина хилла ахь ликIбез (университет), – шен «гура» тIе иза вало лууш, цунна там берг дуьйцуш, мекарлонаш лело хIоьйтира Лонка юха а.

– ЛикIбез хилар тоьлу, шуьшиь санна, «безликI» хуьлчул, – тIетуьйхира Iанкас.

Ши сахьт а ца даьллера уьш вовшахьаьстина. Башха бертахь а ца кьаьстинера.

– Вало ший а, чудоьлху вай. Шаьшшиннан шира мацалла а йожийна, дIагIор шуьшиь, – аьллера Iанкас. TIаккха Лонкас цхьа гIам-гIим дира, вукху шинна дика ца кьаьсташ.

– XIун боху цо? – Iунке хьаьйтира Iанкас.

– Шуьга а веана, мацалла валла Iачул, цIа а вахана, велла дIаваьлча, гIолехь ду, боху, шена, – Лонкас ца аьллашехь, шеггара элира Iункас.

– Марша-АллахI!.. Ма нийса бах!.. Xинца «пять» хьуна а догIу-кх.

Иштта дIасакьаьстина бара уьш делккьехь.

Ши-кхо гІулч йисинера Іанка тІекхача. Шашшимма леринарг галдаларна кхобруш, кхин кІоршама дерг ца олуш, соьцура хІара шиь.

– Салам-калам ма яц хьан, доттагІ?! – элира шиннах цхьамма.

– Дийнахь цкъа делча, тоьуш хуьлу иза нехан, – олуш, царна тІехІоьттинчохь сацавелира Іанка.

– Схьахилахьа жимма, охьахайтахьа иза, – элира Іункас, шена гергахь хиьна Іачу Лонке.

– Ас-м хоуьйту...иза ца хуу-кх. Цуьнгахь-м «хІорддал доккха гІиллакх» дай, – хьалхо цо шашшинна аьлларг цунна дагадоуьйтуш, Іанка кІамван хІоьттира Лонка.

– Ду, хьаха, соьгахь-м... Оцу гІиллакхал а доккха собар а цхьаьна-м... шуьшиь ловш волу.

Цунах гІуллакх ца хила герга дара: охьахууш вацара Іанка.

Юха а иза кІамван дагахь:

– Хьо кхуьнан муьлха гІиллакх дуьйцуш воллу... со ма ца кхета цунах? – мекарлонца хаьттира Іункас Лонке.

– ХІей! ГІаккхар! Самавала!.. Вай долчохь иза маца хиьна охьа: вайн нуц вац иза?! (Царах гІеххьа невцаллин агІо хьакхалуш вара Іанка).

Бакьдерг аьлча, хІинца шен метта туьйхира.

– Ас лелорах, гІиллакхах кхета долу ши тип дац шуьшиь, – аьлла, Іанка, вахана, охьахиира. Мацах цкъа цхьогало маккхална хьовзийначу кепара, корта хьовзийна, левира царьшимма доттагІ.

... Охьахуьшухь, токо вагийча санна, хьалаиккхира Іанка.

– ХІе-хІе-е-й!.. Еллаяла шуьшиь! Ши стешха!..

ГІаьрташ тІе ши куьг а таІийна хьийзарг тергал ца вора вукху шимма: царьшинан самукьадаьллера шаш динчух.

– Цунна хІун хили-и?! – элира шиннах цхьамма.

– Ю туьйхи цунна-а?! Цхьа а зІуга а ма яц гуш-хезаш, – догъиэтІадора вукхо.

– Уьнан гара Іоттадели, моьтту суна... ХІара-м, шен хьал ца хаахь а, хих цІе яллал декъаза стаг вай!.. Воттанца шардиначу уьнах гара Іотталур дуй, декъаза ца хилча?! – воьлура ший а.

– «Пять» даьккхи ашшимма!.. Вало, хІинца дІа а гІой, шайн хІусамнаношна хьалха хьестало, шашшимма баьккхина толам а буьйцуш... Шашшиннан «гуро» цІоькьалом лаьцна, ала... Эхь дац иза?! Кхин цхьана хІуманан ойла елаш: шашшимма «два» доккху долчу дийнан терго елаш.

Ша-ша бехке вац бохуш, хьийзара ший а.

– Шуьшиь ший а цхьаьнатоьхча а вац цхьаннан метта: бехк ца буьллу ас шуьшинна, – аьлла, ши накьост шашшиь волччохь а витина, Іанка дІавахара...

Ша цІа ма-кхеччи, чевнна тІе йод Іоьттира Іанкас: башха йоккха чов а яцара хилларг.

ШолгІачу дийнахь сарахь юха а Мусин гу тІехь цхьаьнакхийтира кхо накьост. Хьал-де хоттуш, тІекарабевлира. Іанка ирахь лаьттара.

– Хьо пешком лаьтташ ма ву, гІаш-салт санна?.. Схьавола, охьахаа. ДІавоьдуш, гІаьттина гІор хьо, – бохуш, юха а Іанка хьийзо волавелира и шиь. Ткъа важа-м, селхана дуьйна шен дагахь, царьшинна «кІел ор даккха» гІайгІа беш, ойланехь вара.

– Буйса муха яккхира ахь? «Скорый помощь» кхайкхирий ахь? – шолгІаниг а вара тІелеташ.

– Со веллехь – валийта воллура-кх шуьша. Ас сатухур ду, шуна... варийлаш, ашшимма а тохалаш са, ас шаьшшинна и саннарг дича. ЦІийза ма цІийзалаш тІаккха, – кхерамаш туйсура Іанкас.

– И дитахьа!.. Цул а, тхойшинна кьинтІера а валий, схьакхетахьа, цхьаьна бертахь Іийр ду вай. Хьеший а хилла, цхьаьна дехар ду вай, – доІна тІе тухьа туйсура Лонкас.

– Цхьаьна хІун дехар дара вай?.. Шуьшинца берта вахача, обарг Зеламха санна, гуттаренна а хьуьнах вола веза-кх, цкъа а цІа а ца вогІуш, – ши накъост кегавора Іанкас.

– Хьуьнах воеду-у-ш хилча, кетІахь даго дечиг хуьлу: чІурамаш санна, нийса, деха ханнаш, ирахь дакъаделла можа ургІалш гиний хьуна тхойшиннан кетІахь? Массо тайпана аннаш?.. Тарахтарца хьуьнах а вахна, ца деача, ца хуьлу уш.

– Шун хир ду. Суна а, со санначунна а аш мотт тоьхчахьана, хьуьнхочо шуна ло. Цундела шуна хуьлу, – кьийзавора Іанкас ши доттагІ.

– Аш кьола ма де-кхи царна... цундела дІаолу-кх оха.

– Кьу-нах багочу жобжахатенна бухарчу жобжахатехь хир бу бохуш, хезна суна, моттбеттарш, – дика тасавелла, дуьхьалонаш еш воллура Іанка.

– Ахь хІун боху-м хаац суна, оха бетташ болу мотт кьуьнна бетташ бу: иза Дела резаволуш гІуллакх ду, боху, моллас.

– Дела резакхирволуш кхин цхьа хІума а дара ашшимма данза дисина.

– И хІун дара-а-а?!

– Шуьшиь вала а велла, хІара дуьне ашшимма суна маьрша дитар дара-кх.

– Хьан чорпеш ца юуш, дІаваха йиш яц тхойшиннан... И дитахьа, хьастагІа вай шуьгахь биьна берам чІогІа чомехь бара. Кхин хир барий вайна ишттаниг? Берам баа хьо волчу гІо вай!

– Берам-м Іана а бахана бара. Вуьшта, шуна баййча, и сагІа хир бу ала-м, ца хаь суна.

– Бераш дохкуьйтур дара, ахь и лург хилча? – элира Лонкас, цхьа хІума дага-деана.

– СагІа деха марзвелла, виси шуьшиь-м, – хьийзавора Іанкас ши накъост.

– ЧІогІа чомехь бара шун берам, баккъалла а, – тІетуьйхира Іункас а. – И етт дикачу хІух болчух тера ду. Цуьнан морзанца хьакхийна хьокхамаш а хуьлу цхьа шатайпа. Морза мукъане а дайтахьа – бераш дохкуьйтур дара.

– Сан дог ма этІадел хІинца шиммо а. Шуьшиь санна, суьйлийн хІух бац етт... Тоьур ду... ДІаваха воллу со, сийсара наб ца йина ас: наб йогІуш ву со, – аьлла, тохавелира Іанка.

– Ой, дІагІо тІаккха. Хьо хьан сецаво?! Чов лозуш яра хьан? – Иттаршйора Іункас.

– Чов чІогІа йоккха а хилла, ийгІина сан: бага а Іоьтина, тоьхна хилла ахь и хьостам – дІовшдаьллучух тера ду. ХІинца а, дагар долуш, хала Іаш ву со кхузахь. Шуьшинца самукьадолуш, Іехавелла Іара со, – хІинца, хІокху муьргехь, шена дагадеанчу хІуманна кечам беш, шех къахетийта санна, къамел долиьра Іанкас.

– Сесана гІохьа: Элашбис, хаза а хеташ, этІор ю, хьуна, чов-м, – дІаволалуш воллучу Іанке элира Лонкас.

– Элашби ца оьшу, шуьшиь хилчахъана. Шуьшинна санна, пах батIo хуур дац Элашбина...

– Хьюо больнице чувивавахъ, хайталахъ: цийеш, кхаьрзина ши котам а йохуш, тхойшиь тIаьхъавогIур ву хуна, – дехъо ваьлла, воьдчу Iанкина тIаьхъа вистхилира Iунка а.

– Оццул дукха котамаш цхъанаметта ца оьшу цигахъ... – аьлла, цаьршинна кхоссар а йина, Iанка дIавахара.

Цо аьллачун ойла еш, вист ца хуьлуш, дIатийра ши накъост. Амма, ма-дарра кхеттачул тIаьхъа, дарвелира ший а. «Хи муьста ду хъан!» – тIаьхъа мохъ тоьхна, элира цхъамма. Ткъа вукхо тIегуйхира: «Бехк бац цуьнан: вайшиь а ву дукха тIех – лан даккха санна, хьийзаво вайша иза».

Доцца аьлча, вовшашна тIе «тIулг» кхуссу-у-уш бара накъостий.

Шаш дIаса ма-къаьстти, цкъачунна дицлора доттагIашна шайна юкъара «дов». Бакъду, Iанка вара йоккхачу ойланехъ: чов-чардо йоцуш, деккъа цхъана дащца шина накъостана бекхам бан лаам бара цуьнан...

Iуйрана ша балха воьдуш, хIусамнене бераш хьовсадайтира Iанкас, ЛонкаIарна а, IункаIарна а бод хъакхо, морза хуш.

Сарахъ ши доттагI аравалале аьлла, царал хьалха Мусин гу тIе а вахана, дахIоьттира Iанка. Мерз багийча санна, веана, ши накъост а схьахIоьттира. Шашшиь тIе ма-кхоччура, Iункас, салам а делла, элира:

– Сту белла таркхо санна, хьо ма гийла лаятта?! ХIун хилла хуна?.. Чов лозуш ю хъан?..

– Чов-м, лазахъ а, хъан ца лозура... Хьюна хIун хуьлу сан чов лазарх? – дегабааме элира Iанкас.

– Ой-й!.. Иштта ма ала: хьох къа ма хета тхойщинна, – тIетайра Лонка а.

– Тера дац... Къахеташ хиллехъ, цкъа мукъане а керта вогIур вара шуьшиь, соьгахъ хIун хьал ду хъажа. Чов хIинца вуно чIогIа дика ю сан...

– Тхойшиь-м чIогIа ван гиртира, хуна, хьо волчу. Лара ца вира-кх. Берам а бууш, ван лууш вара тхойшиь, – юкъайра Iунка а.

– Iанка, и морза дохьуш, бераш дахкийтина ма гIуллакх динера ахъ, баккъалла а... Цхъана кIиранна тоьал дара иза-м!.. ЭхI, цхъа мерза хьокхамаш хилира, цуьнца хьакхийна, ирахъбакъабеллачу можачу ургIалан дечигца деттина. Кхаьрзина йоьхъ а дитина, беккъа биира-кх ас и хьокхам, – хьесталора Лонка.

– Мелла а хъена долчуьра аьлла, дика ма-дарра доьттина, даийтина ма дара ас шуьшинна иза, – кхочушшила герга дара Iанкас леринарг.

– Цундела «Пять» дуьллу-кх оха хуна!.. – накъосто аьлларг тIетодира Лонкас.

– Бакъду-кх, хуна, иза... Буй беттарх а, вер вацара и хьокхамаш дуучуьра: оццул мерза хуьлу оцу шун морзанца бина хьокхам. Дала сагIа де хъан и!.. И еттхан дуьхъа кхобуш бу-кх ахъ... Хьо кьинтIера а воккхуш, хуна цхъацца дарба а хьобхуш, тховса вогIур ву тхойшиь, – сихвелла, хьесталора Iунка а.

– Ца оьшу суна хIинца шуьшиь вар. Кхин са ма гатде шиммо а: сийсара хецаелла сан чов, – аьлла, кхидIа цара хотту долчуьнга ладоьгIна, Iанка сецира.

– ЭхI!.. Боккъал боху ахъ?! Ой-й!.. Ахъ хIун дарба лелийна, си-бесса?! – ша-ша бен ца хотту моьттуш, сихвелла, шиммо а хаьттира.

ХЮкху кхаа дийнахь Іанкас ларїина минот хІинца тІехІоъттира: оцу даш тІе и шиъ валo гІерташ, хІинццалц ладийгІинера цо.

– Сих-сиха дох а деш, сийсара сахиллалц морзан чохъ латтийра ас сайн чов... мажарїоллалц: цу чохъ дІахецаелла карийра суна иза, – олуш, гІаъттина Іанка, ши доттагІ шаъш волччохъ а витина, ваьлла дІавахара.

– ?!

– ?!

Декха-м дийкхира!.. Хаза нехан санна!..

Кхечу накъосташка (Султане, Якъубе...) и гІуллакх ца дуьйцург Іанкина дика болх бан тІелецира шина доттагІчо.

– Мах ца боккхуш, ишттане а, кхуз-кхузза хъуьнахара дечиг да суна... ас аьл-аьлчачу хенахь, тІаккха дуьйцур дац ас, – резахилира Іанка.

– ХІаъ!.. Дера вац хьо а Іовдал!.. Маьхза кхо рейс-м ас хъуьнхочунна а йийр яц, – аьлла, дуьхьалвелира цхъаъ.

– Хъайна хуур ду хуьна... Ахъ хьостам тІе хайнарг хъуьнхо ма вац... Оцу морзанца деттина хьокхамаш диънарг а вац хъуьнхо.

Иштта доттагІий бара ТІехъа-Ирзехъ.

МАГОМАЕВА Марьям

Телефон

Де суьйренга лестинера. Шен сирла зӀаьнарш хебош, чуййзош, кхерабелча санна, чубуза сихбелира малх. Шийла яра. Ӏаьнан суьйре цӀевзина еанера. Хасавюьртарчу авто-станцин кертахь лаьтгара тхан сабӀарзделла тоба. ДӀасахьаьжча, гуш цхьа а машин яцара. Тхо схьаяре хьобжуш йолу «Газель», хетарехь, схьакхача дагахь а яцара.

Когаш шелбелла, цхьана меттехь латта ца луш, сих-сиха тхайн йийбаре бӀаьрг а тухуш, кертахула хьалха-тӀаьхьа дуьйлабора тхо. Мацца а цкъа, тхан догӀмаш шелделла а ца Ӏаш, дегнех ша хила боьллачу хенахь, схьакхечира оха шега чогӀа сатийсина, можачу басахь йолу «Газель». Тхоьгарчу хьолаца бала боцчу, йовхонах а Ӏаьбна, цу тӀе сегӀаз Ӏуьйшуш волчу шопаро, ша а хьаьхна, куьзга санна шерачу некъа тӀехь лар а юьтуш, тхуна хьалха, куро хьовзош, сацийра машин. Ша-ша хьалхавала гӀерташ, цунна тӀедедда, вовшашна резастоцуш, ма-хуьллу уллераниг дӀаса а тоьттуш, неӀарна тӀедийшира тхо. Ткъа шофер сиха вацара. Массо хӀуманан тидам а беш, машинна чухьобжучу тхуна гира, цо багара сегӀаз схьа а даьккхина, пӀелгашца ловза а дина, юха а бага кхуссуш. ТӀаккха, куьзгана а хьаьжна, ши мекх тодина, схьайиллира неӀ. Дукха неӀаре гӀоьртина, жӀуга а хилла, тхайн даккхийчу тӀоьрмагаша кхин тӀе а новкьарло а еш, неӀарх чохьха ца довлалуш дисира тхо. Цкъа а дӀатуьйрйоцуш санна, гӀовгӀа елира. Дерриге а хийцаделира, тхуна юккьехула а яьлла, цхьа жима зуда хьалхача иккхича. Ламин лахарчу терхи тӀе а хӀоьттина, куьйгашца хьалаволу меттиг дӀа а кьовлуш юхайирзина, сецира иза.

– ХӀей! Ахь хӀун до? – аьлла, хезира цхьана резавоцун аз.

Шена резавоццо аьлларг шена ца хезаш санна, йистехьо лаьтгачу цхьана лекхачу дегӀахь волучу жимачу стаге, тхуна тӀеххула дӀа, мохь туьйхира цо:

– Схьаволий вала! Хьо хӀун деш лаьтта?! – аьлла.

Оха гӀовгӀанца тхайн резатацар хаййтира, делахь а шен доккха куьг дӀа а кховдийна, кетаран пхьош а лаьцна, хьалатакхийра цо шен накьост. Бехкаладахана цициг санна, корта белшашна юккье чуозийна, лаьтта хьобжучуьра бӀаьргаш хьала ца ойуш, хьакхавелла, хьалавелира жима стаг. ГӀеххьачул аьтто баьлла тхо а, сихонца хьаладевлла, меттигаш дӀалаьцна, охьахевшира.

Хьалха санна, хӀуманна а сиха воцуш, куро охьавоьссина шофер, ши минот ялале сихонца, цхьаь шена тӀаьхьаведда вогӀуш санна, юхакхечира. Мало ца еш, шен метте охьа а хиьна, куьйгаш вовшаххьекхо волавелира и, тхоьга сих-сиха бӀаьрг а тухуш.

Суний, соьца йолчу сан накьостаний пурхалла йолу меттигаш кхачьнера. Уггар а дика, кора йистера меттиг, шен накьостана дӀа а елла, тхан оьгӀазаллах

иза ларвеш санна, ша йисте хиъна Іара и каде жима зуда. Ткъа со цу шинна дуйхъал нисъеллера. Шелъелла меженаш жим-жима йохъяла йоьлча, хилла цатам бийца баьккхира тхуна юккъехъ. Массеран а баьргаш къоначу зудчунний, цуьнан накъостанний тІехъ соьцура. Меллаша деш долу шабарш чагІделира.

- Жима елахъ а, эхъ доцуш-м ю...
- Да муха хІоьттинера, гирий хъуна...
- Ишттанаш дуккха а бу...
- Ва! Мел дукха бу хаьий хъуна, ма тера ю сан несах...
- Эхъ доцу хІума...
- Дадовлийша! Охъахаа меттиг хилчхъана, хІумма а дац...
- Ларам хила ца беза...
- Ткъа важа! ХІумма а йоцург ю...
- Хъалакхоеьссича – охъавогІур вац...
- Эхъ доцу хІума...

Оха еш йолу кхиэл а хезна, «Чечня» аьлла тІеяздина болчу шен Іаьржачу спортивни куйна чохъ боллу жима корта шуьйрачу, ирачу, кетарна тІехула а хаалуш йолчу белшашна юккъехула, хъалха санна, чуозийра жимачу стага. Баькьду, хІинца циги дацара иза. Гулвелла, хъаьрчина, шена хетарехъ, тхуна къайлавала дагахъ, шен болатан кхаркхарни чу лечкъачу уьнтІапхьидах тарвелла, гутгар а лахвелла, гІанташна юккъехула чухилла, дІатийра иза. Со кхийтира: и шиъ – зудий, цІийнадай хиларх а, церан къоначу доьзалехъ коьрта меттиг дІалоцург зуда хиларх а. ГІийла корак арахъоьжущ Іара хІусамда. Ца Іара, шелона тІамарш юьйцинчу корехула хІума а гуш-м, тхан агІор схъа ца верза, Іара-кх..

Шен деха ши куьг когашна юккъехула, лаьтта кхаччалц бохург санна, охъадахийтинера цо. Иштта, бежа ши ког а, бахъа меттиг йоцуш, саттийна, голаш юьхъ тІе кхаччалц хъала а озийна, хъалхарчу гІантах дІагІортинера. ХІоьттинчу хъолана резайоцчу зудчо юха а ша юйла хаййтира тхуна.

– Ахъ хІун до? Хъо ма дІатийна? Мотт сецна хъан? – цхъаннах оза а ца луш, дира цо хаттарш. – Ва! Эхъ доссахъара хъоьга, цхъа а хан йоцуш! ДІавалахъа! Даима а эхъ хетта вер вуй хъо.

Зудчух сихха баьрг а тоьхна, дІавирзира хІусамда. Жимма Іийна, аз а лах-деш, элира.

- Цкъацкъа юьхъІаьржа ма хІоттаво ахъ со?!..
- Цуьнан дешнаш ца тайна зуда, улле а тІе а таьІна, йистхилира.
- Ас хІоттаво боху ахъ?.

Стага жоп ца делира. Корак ара а хъоьжущ Іара иза, хъалха санна.

– Хаза-м дера ду! Ас хІун дина, юьхъІаьржа хІиттаво хъо? Со ца хиллехъара, дера хир вара хъо, хІинца а цу арахъ лаьтташ, мерах ша а оллабелла. Вита везаш ма хиллера ас хъо цигахъ...

- Ма е гІовгІа! Вайшиъ массарна а хезаш ду!

Зуда хъаланисъелира. Белшаш тойина, елакъежира.

– Хъежийтахъа, шайна ма-тов. ХІун ду церан вайшинна ала? Дан хІума доцуш, мукъа бу-кх уьш. Шийлачу арара сайн цІийнада йовхачу метте

охлахайра-кх ас. Дика ца дира ас иза? – елакъежира зуда. – Вохвеллий хьо, хьомениг? Схьакховдаде хьайн ши куьг! Ас дохде хьан уьш.

Стеган куьйгех сиха катуьйхира цо.

– Даяла, ца оьшу! – юха а, ийзалуш, элира стага. – Массо а схьахьобжуш ву. Зуда тхобга массаьрга а лерина хьаьжира.

– Давалахьа! Мила ву хьобга хьобжуш? Иаьржа ю кху чохь, гуш хIумма а дац.

Геххьа Иаьржа ян а яра тхан «Газель» чохь. Делахь а, ас хьалха ма-аллара, цу шинна дуьхьал нисьяларна, сан чIогIа аьтто баьллера церан тидам бан. Сайн ма-хуьллу дIа ца хьажа гIоьртича а, церан кьамел ца хезаш диса йиш яцара.

Ганташна буха а теттина, когашна юккьехь лаьтта тIоьрмагаш кего йолаелира зуда. Ханна йоккха яцара иза. Ткьа шерал жимма совьяьлলেখь а, кхин хан хир яцара. Делахь а, дегIана зоьртала яра: лекха дегI а, шуьйра юьхь-сибат а, дакхий куьйгаш а долуш. Цул дукха воккха хир вацара цуьнан цIийнда а. Иза лекхачу дегIахь велахь а, юткьа ворта а, жима, бехо корта а болуш вара. Амалш-ца а кьаьсташ хеталора и шиь. Стаг тийна вара, эхь хеташ, тхох а кьехкаш, ткьа зуда – гIовгIане, каде, эхь ца хеташ, шена йогIург а, цайогIург а йоккхур йолуш.

ТIоьрмигаш кегош дикка хан яьлча, шашь эцна цхьацца хIуманаш схьаяха йолаелира. Чохь Иаьржа хиларна, бIаьрго хIумма а схьа ца лоцура, делахь а цу шиннан кьамелехь хезира: «Нанна, вешина, хьомечунна, суна, доттагIчунна... марнанна», – олуш. И цIе йоккхушехь, зудчун карара цхьацца хIума охьаюьй-жира. ОхьатаьIна, куьйгаш дIасахьаькхира цо, амма хIума кара ца еара. Юх-юха а, Иаьржа йоллушехь, Ганташна буха хьобжура иза. Сайн когех а хьакхалуш охьайоьжна лекха бертигаш йолу йоккха ши кало, ас охьакхевдина схьа-эцна, сайн лулахочуьнга дIакховдийра. Иштта гучуделира суна марнанна эцна долу совгIат.

– ГIоза ма хуьйла шу! – аьлла, соьгара, катоьхна, ши кало схьа а эцна, тIоьрмиг чу таIийра цо.

Кхин а цхьа хан яхьйира зудчо, шен хIуманаш нисьеш, цаьрга хьобжуш, цIийндена гойтуш. Эххар а, ша яьлча, тIоьрмигаш шена новкьара дIа а даьхна, тхан когаш юккье дIанисдина, паргIатъяьлла, шен цIийндегахьа а йоьрзуш, елакъежира иза.

– Вохвеллий хьо? – аьлла, юха а цуьнан куьг схьалецира.

– Вохвелла. ДIаялахьа! – аьлла, куьйгаш сихха шен голаш юккье лачкьийра вукхо..

– ХIинца ас хьо кхин а чIогIа вохвийр ву, собарде ахь! – олуш, сан лулахочо шен тIоьрмигех цхьаь юха а шена тIеозийра.

Оззийна кисанара жима гата схьа а даьккхина, голаш тIе охьа а диллина, тIоьрмиг чуьра хIуманаш кего йолаелира и. Мацделла Iачу тхуна дукха сиха схьакхийтира чоме хьожа.

– Мацвеллий хьо? – хаттар дира зудчо.

– ХIан-хIа! – сихха вистхилира важа.

– ХIаь, ца велла дера! Мац муха ца ло?! ХIинцца ас хьо вуза-м, хьаха, вийр ву, – чIегIардиг хилла, екара зуда. – Ас вайшинна самса ма эцна. Йиь. Шиь – хьуна, шиь – сайна. ХIара-м хIинца а шел ца елла.

– Ца еза суна, – корак арахьобжучуьра схьа а ца воьрзуш, доцца элира стага.
– Муха ца еза? – цецйолуш, оьгIазъяхара зуда – И хIун къамел ду?! Ас яор ю хьуна. ДIакхаллал.

– ДIаяла, ца еза суна.

– ДIакхаллал, хьайга аьлча.

– ДIаяла, массо а вайга хьобжуш ву кху тIехь! – меллаша ала гIерташ, элира цIийнадас.

– Мила ву-техьа хьобга хьобжуш? Кху тIехь Iаьржа ма ю, бIаьрга Iоьттина пIелг а гур боцуш. Сан бала-м бац цаьрца. ДIакхаллал.

Мацвелла хиллехь а, я нахалавала ца лиьнехь а, стага шега бохург а дина, самса дIакхаьллира. Цкъа, шозза, кхузза. ТIаккха, жимма ийзавалар дIа а даьлла, шен зудчун карара «пхьор» даа волавелира. Тхуна юккъехь юха а гIовгIа елира. Резабоцурш дукха бара. Церан кортош юха а зуда йолчу агIор дирзира. Цу гIовгIано там бира зудчунна. Ела а къежна, ша голаш тIе диллина хилла жима гата схьа а эцна, стеган бетак хьакхира цо. ГIовгIа марсаелира.

– Ва-а! Ма эхь ду и...

– Эхь доцу хIума...

– Ишттанаш бу-кх вайна юккъехь...

– Дика-м ду, сан чохь хьийзаш йоцуш...

– Вай! Бертахь хилча, дика дац?..

– Ларам хила ца беза.

– Ткъа важа! ХIумма а йоцург ю...

– Хьалакхоьссича – охьавогIур вац...

– Эхь доцу хIуманаш...

ГIовгIанаша цIийнаден юучух гIеххьачул чам баьккхира. Шишанна чуьра хи а мелла, юхаваьлла, дIатийра иза..

– Вуьзний хьо? – чIогIо хьаттира цуьнга зудчо.

Хетарехь, корта таIийнера цо. Вистхуьлуш, делла жоп тхуна ца хезира.

Йиьна а, мелла а даьлла, шайна тIаьхьара дIа а яьккхина, паргIатдаьлла, вошашна тIетIа а хилла, охьахира и шиь. Машен чохь Iаьржа елахь а, коьрта-ра куй схьа а баьккхина, йоцца хьалаевлла месаш куьйгаца кегош, дIасатухуш, цIийнада хьосту кеп хIоттош гира суна. Къамеле а ваьлла, ша хIинццалц хабийна латторна, кIадьелла еха ши ност дIахеца дага а деара цунна. Цунна хьалхарчу меттехь Iаш йолу зуда, ца кхеташ, гIеххьа кхера а елира, шен гIантан бухахула, мичара болу ца хууш, боьршачу стеган бежа когаш гучубевлча. Цу гIуллакхна тIаьхьакхиьначу вукхо, сихха юхаозийна, хьалха санна, голаш юьхь тIе кхаччалц хьалабахийтира уьш. Ца хеддаш къамелаш дора къоначу шимма шайн безамах, жималлах, ойланех, дахарх. Зудчун зевне, юкь-кара ирсе елар декара. Меца делахь а, дохделла, бодделла, гIийла наб тIе а гIоьртина дIатийначу тхуна новкъарло ца йора церан къамелаша. Дукха хан ялале, вошашна тIетIа а хилла, дIатийра и шиь а.

ЦIеххьана, чIогIа екачу телефоно тхо самадехира. Хиллачул ца кхеташ, дIасахьаьжира со а, сан накьост а. Екнарг шен телефон юйла а хиьна, меттахьайра къона цIийнада. Оцу минотехь, наб а яйна, сакхьаьллера зуда. Муьлхачу кисанакхь ю ца хууш, цкъа кетаран, тIаккха хечин кисанашкахь лехира стага ека-

чуъра ца соцу телефон. Ца карош, юха а кетаран кисанаш кегийра, тІаьххъара а чухуларчу кисаныхъ карийна, хъалаяьккхира. Къегина, серлаяьллачу экрана тІехъ йогура лобмар. Цунах шен бІаьрг ма кхийтти, стага сихха дІа а яйина, чухуларчу кисаныхъ къайлаяьккхира иза. Амма гІовгІа, тхо Іадо гІерташ санна, юха а елира. Стаг, телефон схъа ца оьцуш, коре дІа а вирзина, вогура.

– ХІей, ахъ хІун до?! – ца кхийтира зуда. – Телефон ма ю хъан екаш.

– Хеза суна, – цергашна юккъехула даьккхира стага, схъа а ца воьрзуш.

– Хазахъ, схъаэца.

Юха а телефона тІе пІелг таІийна, дІа а яйина, кисана таІийра цо. Цуьнан леларх цецъяьлла, тІаккха, шекъяьлла, дІатийра зуда. Амма гІовгІа саца дагахъ а яцара.

– Мила ву иза? – хаьттира цо..

Стаг вист ца хилира.

– Ас хьобга ца хьотту, мила вара иза.

– Ца хаьа, – доцца хадийра стага.

Эццахъ юха а йийкира телефон. Мича яхана ца хууш, едда, яйра тхуна тІегІоьртина наб. Мел гинарг а, мел хилларг а дицделла, тап-аьлла Іара массо а. Хетарехъ, гІеххъа воьхна, хъацар тоьхна волчух тера дара иза..

– Ахъ и телефон схъаоьцу я ца оьцу? – цхъана а кепара харжам ца буьтуш, хаьттира зудчо.

Цунна тІейирзинчуъра дІа ца йолура иза, бІаьрга тІера бІаьрг ца боккхуш. Кхин дан хІумма а доцуш висинчу стага телефон схъаоьцу, вистхуьлу.

– Алло!..

ТІаккха, жимма собар а дой, тІетуху.

– ХІумма а. Дика ду. Ас юха дІатухур ю хъуна...

Цо шен жима корта юха а озачу белшашна юккъе чуузуш хетаделира суна. Шех бІо ца булуш, юхъІаьржахІоьттинчу меттехъ цо и деш хиларх хІинца тийшира со. Цунна хетарехъ, иштта къайлаволюш а, дІалечкъаш а вара иза. ГІийла дегочу куьйгашца куй коьрта а тиллина, иза бІаьргашна тІекхаччалц цо охъатеттича, сан цу хьокъехъ мел йолу шеко а дІаелира. Амма цуьнан зуда кІеззиг а холчу ца хІоьттинера. Аз хийцаделлера, куьйгаш а гІийла дего дуьйладеллера.

– Мила вара иза? – хаьттира цо.

– Цхъа накъост вара-кх...

Кхин сов иза вистхила кхиале, юха а йийкира телефон..

– Схъалол цкъа соьга и телефон! – кхиэл кхайкхош санна, хаддош, чІоггІа элира зудчо.

Стаг меттах ца волура. Къора адам санна дІатийна, стигларчу седарчех тер-ра Гуьмсе гІала серлаяьккхина йогучу панарашка хьобжура иза..

– Схъало соьга телефон.

– Ца ло! – элира стага, шен боллу ницкъ а, майралла а гуļина.

Цу шиннан даьхна а ца Іаш, тхан массеран а синош, екачуъра ца соцуш, карзахдаьхнера телефоно.

– Мила ю иза?

– Мила? – ца кхета кеп йира стага.

– Мила ю хьобга телефон етарг, алалой хьобга? – гІеххъа мохъ белира зудчуьнга.

– Ас хьобга аьлла-кх, сан накъост ву.

– Со Ювдал ю моьтту хьуна? Моьттий? Ян а ю со Ювдал! Ахь бох-боххург деш, хьо хьеста а хьобстуш, Іаш йолу... – аз дегийра цуьнан. – Хьайх теша а тешна, сайн цІерачара аьлларг ца дина, еана йолу дела, иштта нийса-м дера ву хьо соьца..

– ХІун дина ас? ХІун боху ахь? – мохь хьакха а дагахь вистхилира стаг. – ДІасаца.

Телефон етгара.

– Ахь схьаобций и жІаьлеша яарг? – мохь белира зудчун.

– Ца оьцу! – дуьхьал мохь хьаькхира вукхо. – Хьо дІасоций? Нах бу вайга ладобгІуш.

ХІинца-м, хетарехь, цхьа а хІума бен ца хетара дог даьттІачу зудчунна. Хилла вас а ца лаелла, бІаьрхиш девдира юхь тІехула охьа.

– ЛадогІийтахьа! Хазийтахьа! Суна бен дІа-м ца хета я эхь ца хета. Хьо ма ву даима а эхь хеташ верг. Вистхила эхь хета, ваха а эхь хета, ван а эхь хета, хьайн гІуллакхе ваха а эхь хета, болх бан а, со кхаба а эхь хета, хьуна массарах а эхь хета. Со хьалха яккха эхь ца хета хьуна. Вижина Иилла а, ас дечиг док-кхушехь, эхь дац. ХІинца, кху чохь вайга ладобгІча, эхь ду? ХІунда? ХІунда ду эхь? Я кхоьру хьо?

Схьаэца и гІоза ма хиларг! Ахь ца эцахь, ас схьаоьцу хьуна и.

Тоха кхин са доцуш, мохь тоьхнна йилхира иза. Метгах а ца довлуш Іара тхо а.

– Пекьар... – элира цхьамма.

– ХІети, хІети... – элира кхин а цхьамма..

– Карара хІума яош, лело а веза хьуна хІара...

– ВаллахІи, БиллахІи яор яцар-кха....

– Миска яІ-кх, хьо!..

– ХІей! Собар дейша! ХІинца а и еттарг мила ву а ма ца хаьа...

– Деллахь, хаьа суна м...

– Ткьа важа! ХІумма а йоцург ю...

– Хьалакхоьссича – охьавогІур вац...

– Эхь доцу хІума...

– Ахь схьаоьцу и я ца оьцу? – чІоггІа хььтира цо.

– Ца оьцу! – болатал а чІагІвелира стаг а.

– Дика ду! ТІаккха, ас оьцур ю иза м.

Оцу дешнашца сихха шен куьг стеган кетаран кисана дахийтира цо. Шен ма-хуьллу дуьхьало еш, иза юхаяккха вуьйлира важа. Вовшашка дош аьлла дист ца хуьлуш, тасаделира и шиь. ХІун хила доллу ца хууш, доьІуш долу са а сацийна, Іара тхо. Шоферна юххера меттигаш дІалаьцна Іаш волу ши стаг а вирзира юха. Шоферна а кестта хиира хІоьттина хьал. Некь ца гуш, шена хьалха кхозучу куьзгана чухула, тІехьа хуьлчун тидам бан гІерташ, кьахьоь-гуш вогІура иза. Тийналла хІоьттинера. Машено еш йолу гІовгІа а новкьайо-луш, лерса а, бІаьрса а ирдина, Іара тхо. ХІора а, шен-шен меттера айавелла, хьобжура зудчун а, стеган а юкьаметтиган чаккхе муха хуьлу. Хьалха Іачарах цхьамма машен чуьра чиркх латор а хьахийра.

Эццахь телефон зудчун каракхечира. Цуьнан цийнда, доккха са а даьккхина, шен гуллакх Делан кара да а делла, гулвелла, шен амалехь корта белшашна юккье а озийна, кор долчу агор вирзира. Тхуна юккьерчу зударийн геххья самукъаделира, и гуллакх зудчун толамца чекхдаьлча. Ткъа божарий, резабоцуш, шабаршка бевлира.

– Алло! – аз ойуш, чоггга йистхилира зуда. – Хьо мила ю? Ахь хун оьшуш етгара телефон.

Жимма ла а доьгйна, юха а оьгазе аз дегош, элира.

– Со бохий ахь? Со цуьнан зуда ю-кх! Хьо мила ю алал?..

Кхида тоха са а ца хилла, текхетта, озийна цуьнгара схаяьккхина телефон, да а яйина, шен кисана йиллира цийнадас.

Некъан бохалла и шиь дист ца хуьлура, я вовшашка хьажа а ца хьожура. Цхьаь, шен юьхь юьззина оьху баьрхиш сеца а деш, шен даккхийчу, мало а ца еш, кьахьоьгучу куьйгашка хьожура, ткъа важа, хьалха санна, ара баьргаш боьгйна, серло кьегачу юьртарчу ценойн корашка а хьожуш, вогура. Цхьа а вист ца хуьлура. Дистхила дог а дацара. Тайп-тайпана ойланаш-м хьийзара коьрте, делахь а дешнаш кхачийнера..

Доккха Ин хьоттира цу шинна юккье..

Некъахь тахана сайна гиначун оила йора ас. Суна кьахийтира оцу зудчух. Иза зуда яра. Гийла, го доцуш, экама..

Сольжа-Гала кхачале охьадоьссира и шиь. Шен мел долу даккхий а, кегий а тьормигаш гулдина, уьш шина а куьйга схьаэцна, оха го а деш, дукха хала, хьалха охьайоьссира зуда.

Лекха дег шалха а диллина, охьатаьйна, шен деха куьйгаш кетаран кисанашка а доьхкина, охьаиккхира жима стаг а. Дасаоьхучу машенийн серлонаша йоьлхучу зудчун юьхь кьагийра. Гийла лаьтгара иза, когаш бухара латта а «лесташ», балано кийра а буьзна, шена хиллачух а ца кхеташ, тхан машенна таьхьа а хьожуш. Со цунна гуш йолуш санна, жимма хьалаайина, куьг ластийра ас цуьнга, ела а кьежира, амма таьржачу буьйсанах даийра цуьнан аматаш.

Дуьне ду-кх...

Тхьузйоьлла, цийелла йогучу бесни те куьг а лобцуш, иза нахана цагайтархьама, юха а суо-сайца къамеле юьйлуш, лаьтта со, йобттина яьлла, длайолаяла езачу маршрут-ки чохь. Хара тара-м дуьххьара кхеташ дацара. Тахана доглуш кхетта хила а мега. Суо маца бакъ ю ца къастало соьга хинца. Адамийн маттах ца кхетачу адамца Iен воьлча, хьуо а жаьлех тарлуш хиллера. Уггар а халаниг амалх йохар хиллера. Къонахаллин цхьа хьаса а шеца боцчо шена луьург дийцар лан хала хиллера, юьхь-дуьхьал цуьнга и стаг цахилар дла а ца хоуьйтуш...

Цийелла юьхь, хетарехь, жим-жима шен базе юхайоьрзуш ю, делахь а хинца а йогуш хаало. Кхунна-м хун ден дара, лазабаьлла корта сокур бац-кх дийнахь сарралц. Иза лозуш бу даима. Масийтта шо а ду коьртаца цхьа лазар гучудаьлла, цунна дарба дан рагI ца кхочуш лела. Коьртах хума кхетча, карзахдолу и лазар. Ойла йича, иза а дац-кх иштта хала, даг чохь дерг санна. Ткъа даг чохь бIе эзар ойла кхерста, дуьненах чам буьйлу, дахаре йолу шовкъ йов. И шовкъ йожош, ницкъ эшош ерш дешнаша ен чевнаш ю, цара садукьдо, хIаваь ца тоьу, дахаран марзо ца хаало. Дог, Iовжадой, эзар дакъа хуьлий, декъало, массо ойла а яьржа цуьнца цхьаьна, кхидIа хун дан деза, муха яха еза ца хууш, холчухIутту со кхин цкъа а. Лаьтта тIехь ялсамани хила езачу сайн цийнах дуьненан жобжахати а тарлой, ураме арахьоду хIоразза а... Таккха цигара, оцу урамера, хIокху маршрут-ки тIе кхаччалц хан хуьлу айса-сайга сайн бала балхо а, сайн сатедан а. Пхеа минотехь баллал болчу оцу некъа тIехь бен бIаьрхишна паргIато лойла а дац. Цхьадика, Iуьйренца урамехь нах кIезиг хуьлу, бакъду, сан бIаьрхиш а ду шатайпа – цкъацкъа гийлачу доганан тIадамашца леда уьш, цкъацкъа, йистйоцу хIорд хуьлий, Iена. Юха цIеххьана, нахана тIекхочуш, совцо деза уьш. КхидIа ойланаша хьийзайо со.

Маршрутка длайолало. Лозучу коьрта чу ов детташ, айса-сайх бехкаш доху, айса-сайна кхизл йо ас. Сийсара дIайижале сайн доIанехь, гуттар а санна, доьзалера хьал нисдар, цхьабарт бар доьхуш хиллехь а, кху маршрут-ки тIе кхаччалц болу некъ-м оцу сица ца догIучу адамах дIакъастор, и дукъ сайн кочарадаккхар дийхи ас юх-юха а. Харцонца цхьамма дог Iовжийначуьнан доIанна ша жоп лур ду ма аьлла Дала... Иштта ца хилча а, сан гийлачу иймане хьаьжна а доцуш, Дала даима а ло ас дехначунна жоп. Иза кьинхетаме ма ву. ХIокху доIанан а хир ю шен хан... Массо халонна тIаьхьа аьтто хуьлу аьлла Дала шен Сийлахьчу Йозанехь. Цундела, Делан диканых дог ца дуьллу, цо кхидIа яха ницкъ а ло. Хинца маршрут-ки социьле дIакхочур ю, таккха со кхин цкъа а, хIумма а ца хилча санна, белхан метте чугIур ю. Цигахь кхин дуьне, кхин дахар долало – цIера Iазап а дицло, дахаре юха марзо кхоллало. Бакъду, сиха чекх-м долу хIара де. БархI сахьт, цхьаь санна, дIадолу. Ца яха ца сихло со – кхузахь дан дезарш а, дан луурш а дукха ду. Делахь а, массо хIуманан шен хан юйла а, низам дуйла а хаьа – белхан хан чекх ма-яьлла, арайолу со, белхан меттиган неI дIаелларца цхьаьна юха а декъазчу ойланаша корта дIа а

лоцуш. Юха а социйле кхаччалц хан ю сан – суйренан хлаваъ чууйзу ас, сиха, болар а ца лагдеш, йоьду, дахар ирсе хиларх дог а тешош. Хlor а де дуьллу ас хlара дахар хийца – хlorазза а ницкъ эшна юьсу.

Бакъдерг аьлча, дерриг хийца а ма гlирти хийлазза... Гуллакх-м ца хили. Нехан-м хуьлу. Дlаса а къаьста, цкъа а вовшийн ца девзича санна, даха а деха ада-маш. Ткъа сан гуллакх гуттар а хала хуьлуш ду. Хlара хlor а дийнан lазап соьга сацалуш дац. Кхунах кlелхъараяла гlоьртича а ца юьту. Схъабаьхкинчу баккхийчу наха, доьзал lалашбан ца лууш ю бохуш, бехк сан бо. «Хlумма а дац, вайн наноша а ма лайна, кхечара а ма лов», – олу зударша а... «Моз дууш lаш цхъа а ма вац, маренаш хlинца цхъанхъа а ма дац», – кхечара олу... Иштта кхидlа а яхло нахана хетачийн, дехнадоцчу хъехарийн и зlе. Юха а оцу lазапe со юхаерзайо...

Хlинца-м со хlумма а хийца ца гlерга. Ас кхин нахе сайн бала а ца буьйцу, кхунах кlелхъараяла бахъанаш а ца лелaдо. Деле-м доьху ас... И ву-кх муьлхха а хlума хийца ницкъ берг, де эшначохъ шен лай цавуьтург. Цхъана хазачу дийнахъ Дала сан доlанна жоп лур ду. Суна хаьа и, со теша цунах. Оцу тешамо сан дагна дарба а до. Ткъа хlинца... сан урам чекхболуш лаьтта... «Хlумма а дац, вайн наноша а ма лайна», – олий, Далла тlе болх а буьллий, неl дlа а йоьллуш, кхин цкъа а хlокху къемате юхайоьрзу со...

Тlаьхъадисна кост

Хьо иштта гергара стенна хета-те олий, ойла йора ас даима. Хетарехъ, сан синкхетамо цкъа а тlедитна дацара хьоьца ирс кхоллар. Хьоьца хила са а теснерий-те сан даго олий, ойла а йора ас хийла. Ойланаш а, хеттарш а дукха хуьлура, бакъдерг аьлча. Хьо вевзичахъана а яра вайн юкъаметтиг бес-бесарчу хеттарех кхолладелла доккха цхъа хаттар. Цхъана агlор дерриге а кхеташ дара – дешнаш а ца оьшу безам. Безам алар а кхачаме ца хеттал вовшашна гергара хилар. Дуьххъара ган ма-гинна , цунах кхета а кхеттера вайшиь ший а. Амма вукху агlор – цхъана а кепара кхане, тlаьхъе цагар. И агlо яра и эзар хаттар коьртехъ кхуллург. Иза дара вайн дахаран некъех цхъаь хирг хиларх сан дог теша цадуьтург. Наггахъ цхъа гlийла ойланаш коьрте яьхкича а, говро корта ластийча, кхеса тlера дlасакхуьсу хин тlадамаш санна генайохура ас уьш.

Дагца къийса мел хала хиллехъ а, сийса безаман алу сецо гlертара со. Вайшинан ирсечу кханене сатийса а ца хlуттура. Теша лаа-м лаьара, амма дахаро цкъа Ювжийначу суна дика бевзара ирсан мах. Сайн хьал а дика девзара. Со хlуттур яцара lадато вайна юккъе тоьхна доза хадо... И дукъ тlелаццал майра яцара со... Аьттехъа а. И доза ахъ муххале а хадор доций хаьара, хьан амал а дика евзара. Хlетте а, ахъ соьга безаман шабарш дора, гуш кхане йоцу некъ а кхийдабора. «Хlан-хlа», – аьлла, цкъа а и некъ юхатеттина яцахъ а, къастам бан хан тlекхаьчча, дерриге а хийцалур дуй хаьара суна. Цундела, и хийцам цагархъама, ахъ цкъа кхиниг – «lадато маггориг» – ялийча, гонахара нах-м хьовх, суо сайн дагах кхардарна кхоьруш, «сайх терачуьнца» ирс лаха новкъаелира со, ахъ кхечунна йиллина хан гергакхачале... Хьоьга ца хадаята, ас хадийра вайшинна юккъера зlе. Оцу хьолехъ туьйли со...

«Харцсапан» лай

Чубузучу малхе а хьобжуш, ойланашка а ваьлла, лаятгара Аслан. Шатайпа хаза, исбаьхьа яра тахана суьйре. Малх а бара, эхь хетачу стеган юьхь санна, цийбелла, богуш. Тахана санна, Иаламан терго йина вацара иза хюкху тлаьхьарчу масийтта шарахь. Ватсап юкьяяьлчахьана, ерриге а хан цунна длаелла, Iаш вара иза. Нанас кIантах «харцсапан лай», – олура. Аслан нанас аьллагунна кхин башха оьгIаз ца вьодура. Цуьнан, оьгIазвахана, Iен а хан яцара, иштта а, ватсап чохь массарна а жьопаш дала кхуьуш вацара иза.

Шайна жоп ца делча, ватсап чурьа нах реза ца хуьлура кхунна, цара бехк боккхура: «Хьо тхьотца гергарло дезаш вац?» – олий.

Олхазарийн эшарша мукьаваьккхира Аслан ойланийн йийсарера.

Тахана цкъа а ца хиллачу кепара сахьийзаш, даьхни дайна бежлу санна, дIасауьдуш лелара иза. Интернетан зIе дIаяларх боккха сингаттам хиллера цунна.

Аслан дас-нанас, бераллехь дуьйна цхьа а хIума ца оьшуьйтуш, кхиййна вара. Тилпо юкьяяьлча, уггар хьалха иза а ийцира цара цунна. Тилпо эцча дуьйна, нисса бIостанехьа хийцаделира цуьнан дахар. Де а, буьйса а ца лоруш тилпо тIе пIелг хьобкхуш хуьлура кIант. Тилпо бен цунна гуш хIума дацара. Хан йоццучу хенахь арахь кхерсташ ца лелчахьана, дас-нанас хIума ца олура кIанте.

Аслан хIинцалерчу дахаран стаг вара.

Буьйса юккье яхча, схьаеара интернетан зIе. Цунах чIогIа самукьадаьллера цуьнан, хIунда аьлча, цо сахиллалц бан безаш «болх» бара. Ватсап чохь шега мел дайтинчу хаттарна жоп дала дезара цуьнан. Кхуьнан накьостий дукха бара, хIара санна, керлачу заманан нах.

Ватсап чохь орца даьккхинера Асланан накьосташа, кхунна хIун хилла ца хууш, шайн сагатдаларна. «Жоп хIунда ца ло ахь? Тхьогара хIун даьлла?..» – бохуш, хьоттура цара массара а.

– Суна хIумма а ца хилла, са ма гатде, – бохуш, цхьа а ца къастош, жьопаш делира Аслана шен накьосташна. Кхуьнан жоп шайга дIакхаьчний хоуьйтуш, хIорамма а, хазахетар гойтуш йолу «смайликаш» яхкийтира. Уьш орцахбовлар Асланна тайнера. «Со-м оьшуш хилла, со-м оьшуш хилла!» – бохуш, ша ца хезаш цхьаь висарна кхьоруш санна, мохь бетгара цо... набаро ша лаццалц.

Аслана цкъацкъа нанна ватсапан дика аIонаш юьйцура: хьаьнцца а къамел дан йиш ю, суьргаш дIадахьийта йиш ю... Нана шега ладуглуш йоций хьича, гIеххьа оьгIаз а вьодий, юха а шен «болх» бан волалора иза.

КIентан тилпоца долчу гергарлонна ша резайоций хоуьйтуш, ЗабиIата олура: «ЗIе дIаяьлла виса хьо!». Цул тIаьхьа ша а елалора, керла сардам Iамийна ас, – олий. Нанас дуьйцург Аслана, коьртан хье ойла ян болабалале, дицдора. Шен бехкенна, коьртан хьега къахьобьгуьйтур долуш вацара иза.

Забилат, дахаро озабезам бина яцахь а, халонаша кIел ца йитира. Хаьал хилчахьана, къахьега Iамийна яра иза. Жимчохь дуьйна кIантана дахаран халонаш ца

йовзийтарна, ша бехке хетара цунна. Цхъаъ бен цахиларна, белхан чам ца бовзуый-туш, кхийнера цо иза. Амма тахана тӀаьхъа дара кӀентан амал хийца...

ЧогӀа бертахъ доьзал бара кхеран. Амма, цхъаьнан бӀаьрг хилча санна, цаьххъана гучуяьллачу цамгаро бакъдуйненчу дӀавигира ЗабиӀатан хӀусамда. Алхаст кхелхичахъана, цамгаро лаьцна яра иза. Амма, чохъ а, араьх а дан дезачунна бӀо-м ца къажабора цо, могошалла хьалха санна яцахъ а.

Гуьйрана шаьшшинна юург а кечийна, кӀант самаваларе хьобжуш, кхачанах ца кхеташ, Ӏаш яра ЗабиӀат. Сахиллалц наб ян йиш ца хилла Аслан, делкъехъ бен набаран йийсарера ца велира. Кхачанах кхета волалучу кӀанта элира:

– Нана, дадин маьхчин зуда дӀаяьлла.

– Хьуна мичара хаьа иза? – хаьттира ЗабиӀата, кӀанта аьллагучу цецъаьлла... Иштта забарш ян жима а ву хьо! – аьлла, аз хийцира цо. Шек а воцуш, ненан дешнаш ца хезаш санна, чай молуш Ӏаш вара Аслан. Юха а хаьттира ЗабиӀата:

– Хьо набарха валанза ву, ва кӀант, айхъа дуьйцучуьнан ойла йой ахъа?

Чай чохъ долу куршка кхин дӀа ца хобцуш, нанна резавоцуш, Аслана жоп делира:

– Вайн гергарчеран ватсап чохъ тоба ю тхан, массо а кадам беш вара, со а дӀа вистхилла.

КӀентан дешнаша дегӀера гӀора дӀа а даьккхина, Ӏадийча санна, лаьтгара ЗабиӀат. Жимма ша метгаеача:

– Дала гечдойла цунна, ма дика адам дара иза! – элира, бӀаьргех даьлла хи дӀа а доккхуш, ЗабиӀата.

Цул тӀаьхъа:

– Тезета муха гӀур яра-техъа, могошалла а яц гена некъ бан, хӀун дийр дара-техъа? – бохуш, ша-шега хаттарш дан елира иза...

– Нана, – элира, тилпо кегош волчу кӀанта.

– Ас санна, ватсап чохъ кадам бан ца мега ахъ?

– Хьо дӀа а гуш, къамел дан йиш ю хьуна ватсап чохъ.

– Хаза а хир яра со, тилпо чохъ кадам беш! – элира ЗабиӀата, бӀаьргех Ӏена хиш дӀа а дохуш.

– ЭхӀ, маржа яӀ! Ма хийцаелла зама, ма яйна тӀаьхъе ю-кха хӀинца ерг, – аьлла, елхаран къурдаш дира цо.

ЗабиӀат ехха Ӏийра, ша-шега хаттарш деш, кӀанта аьллагучунна жоп ца луш. Эххар а, кхин шен дан хӀума ца хилча, резахилира иза. Кадам а бина, шена тӀера бехк дӀабаларна йоккхаечу ЗабиӀата элира:

– «Харцсап-м» дика хӀума хилла.

– Ас дуьйцучунга ахъ лан-м ца дугӀура, – бохуш, тилпо чохъ цхъаъ язъеш волура Аслан.

Тилпо чохъ кадам дуьххъара бинера ЗабиӀата, цунна хала дара тезетан Ӏадат хийца. Кегийчеран хӀун бехк бу, со а иштта хилча?! – аьлла, басана хийцаелира иза. Нахана дӀахезча а эхъ ма ду хӀара-м. Машенахъ йигийта ца мегара ас со? Ас динарг!.. И хаттарш, хӀора элп къастош, юх-юха дора цо ша-шега. Ша динчо, деана вуон а дицдинера цунна.

«Иштта, бехказлонаш а лобхуш, дайдо-кх вай деана вуон, хийрадоккху гергарло. Тилпоний буй-те бехк? Я адам Ӏесадаьлла-те?» – бохуш, ойланаша хьийзош, ехха Ӏийра иза, луларчу Маржана маьхьарца шен ойланаш къахкаьллалц.

2019-чу шарахь Нохчийн Республикин дешаран Министертвохь дIаяьхьира нохчийн меттан а, литературин а хьехархошна юккьехь тоьлла дийцар яздаран конкурс. Цу кьовсадаларехь хьалхара меттиг яьккхира Сольжа-Галин кIоштан Iалхан-ГIалара 2-чу юккьерчу школан хьехархочо Алиева Маккас.

Алиева Макка йина 1979-чу шеран бекарг беттан 19-чу дийнахь вай лакхахь цIеяьккхинчу юьртахь. Сольжа-ГIалара хьехархойн колледж чекх а яьккхина, шен кьинхьегаман некъ йоIа дIаболийра ша яьхначу юьртахь. 2005 – 2008-чу шерашкахь юьхьаьнцарчу классийн хьехархо яра иза. 2009 – 2015-чу шерашкахь Маккас чекхьяьккхира Нохчийн Пачхьалкхан университетан филологин факультет а. Иза тахана а болх беш ю оцу школахь. Дешархоша а, белхан коллективо а боккха лерам бо Алиева Маккин иза шен корматалла езаш а, кьинхьегаман новкъахь даима а лехамехь хиларна а.

Алиева Маккас конкурсе даийтина шен дийцар чулацаман кIоргаллица а, меттан баишхаллаица а кхечарна юкьахь лакхарчу тIегIанехь хиларна, жюрин цхьабарт хилира цу кьовсамехь хьалхара меттиг цунна яла.

Макка, оха даггара декъалию хьо кхоллараллехь ахь дуьххьара баьккхинчу толламца. ПейогIучу хенахь а дикачу кхиамашка кхочийла хьо!

Суна дагадогIу

...Суна дагадогIу дуккха а хIумнаш. Нанас: «ДогIийла дац, хьо жима яра», – олура. ХIетахь диь шо хилла сан, суна дан-м догIу дага...

- Мама, хIара чохь ма хьийзаш ю?!
- Хьуна бIагор хьийза хир бу, – элира нанас.
- Ткьа сан куьг ма мажар доьлла, мама. Хьо а... ма кьанъелла.
- Кьанъелла-кх со а, – гIийла йистхилира нана.

Бехк бацара ненан, дуьззинчу шина шарахь лотьрашка ца кьасталора йобIан цамгарх дерг. ХIинца а яра и, наркозах ясталуш, харцлуйш. ШолгIа а таллам бан, екхоь яьккхинера йобIан логох. Схьахетарехь, диканиг ала ца бохкура лотьраш, оцу шеконо хеназа кьанйинера и.

Когайоьдучу хенахь, хаза бер дара олура суна массара а: «Хьийзина кIужалш, юьхь-чкьор кIайн, боккха Iаьржа ши бIаьрг а болуш. Ши бIаьрг-м хIинца а бара, кхин а боккха хиллий-ге, эр долуш. Амма хазалла-м яцара аьттехьа а. Лазаран халона дагийнера дилха, бIаьрган кIелонаш Iаржьеллера. Суна-м ца хаьа, иштта дукха хууш со хIунда яра а, аьлча а, хаьа суна, со сайн нийсархошца йоцуш, (цаьрца лела а, ловза а сан де а дацара, когашкахь са а дацара) ненан карахь-марахь хиларна, ткьа цо баккхийчаьрга далхош дерг дIалоцура сан коьрто. Цхьана а агIор товш дацара лотьрийн дарба, харцахьа долура и, кхин лазарш гучу а дохуш: даI, йовхарш, дагар, кхин а масане дара уьш. Доллучул

а холчухЮоттайора нана юучуьнгахь сан боцчу безамо. Даго тГе ца оьцура цхьа а хГума, саццаза благор хьийзара. Больницехь яра берийн чохь, юьззина чохь ловзоргаш а йолуш. Цамгарца делахь а, самукъане ловзура цу чохь бераш, амма суна новкъа хуьлура церан гЮовГІа. Шен марахь шозза а нанас йигира со цу чу. Кхин со ма йигахьара аьлла, дийхира ас нене.

– Малика, мама лолда хьан, цкъа кхаллахьа, хГара мел мерза ю хаьий хьуна, – олий, цо дехарца олучу оцу дешнаша легашка гЮьртина сайн дог къардойтура соьга. Ца лаьара, и кхаьллича сайна хирг хаахь а, нанна халахетийта, амма кхин а чЮгІа сан ненан дог а дохош, кхаьллинарг саца-м ца соцура чохь.

Массо а тайпа стоьмаш тІаьхьабохьура дадас. Царна юккъера сайна лобраша баа ца магийна цІазам безара суна. Дестар хир ду аьллера, и баахь. Ас и ца буура, цунах хьегна а тояла, сихха цІа яха, сайн йишица а, вежаршца а ловза лууш. Уьш мел хаза Іаш хир бу, олий, дагатосура суна, лечкъаргах, тахьтаргех, тІаьхьаидарх, тІамах ловзуш. Шайца цара ца ловзийтахь а, со жима ю бохуш, цаьрга хьобжуш а самукъадолура сан. Сол воккхаволчу вашас шеца тахьтаргех ловзуьйтура со, сан ницкъ ца тоьара, цо санна, поппар лаьттах тоьхна, эькхийта. Кедан кепехь то а бина, бертал тоьхча, даьллачу Іуьрга тГе хьайгара поппар билла безара. Тхойшиннан ловзарехь сан поппар сиха кхачалора. Со йоьлхура юьхьаьнца, тІаккха, цо кхин шеца ловзуьйтур яц аьлча, кхин ца елха чІагІо йира, делахь а сайгара ловзаран гІирс чекхбаьлча, холчахІуттура, кертахь, божална аьлла, деана цхьа машен можа латта доллушехь.

Ишттачу ойланашца берийн маьнги тІехь Іуьллера со, тхоевне а хьобжуш. Дада а вара мамица къамел деш:

– ХГара хГумнаш хГунда еана ахь хЮккхул, – элира мамас дега, – цо хГумма а кхоллуш а ма яц.

– Цунна тІера сагІина лохьа уьш чурчаьрна а, лобрашна а, – вистхилира дада.

– ХІинца оцу анализан жоп маца хуур долуш ду-те? – елхаран къурдаш дора мамас.

– Иза Нальчике яхьийтина ю, лобре вистхир ву со, жоп схьадан суо маца ваха веза хоттуш. Схьахетарехь, и анализ а, кхул хьалхарниг санна, цхьана баттахь бен кийча хир яц, – элира дадас. Суна ца хазийта меллаша:

– ХГара-м йоІ хуьлчуьра яьллера, – аьлла, гІийла елха йолаелира мама. Бакьдерг аьлча, и хГун бохург ду ца хаьара суна, амма мамин елхаро дагна диканиг ца хьобхура. Дада амална буьрсо стаг вара, коча хГумнаш ца дезаш. Делахь а, шен буьрсаллица цхьаьна догкІеда а вара. И ца кхеташ вацара мамех, ша а вара и холчохь.

– Иштта ма ала. Хьуна хГун хаьа, Дала хГун боху? Гур ду-кх хьуна цунна дикка гЮли хуьлуш. Хьалха яьккхинарг шеко йолуш хиларна, ма яьккхина цара и екхоь шолгІа – аьлла, кІеда вистхилира дада.

– Хаац, гЮли хиларе са-м туьйсу – аьлла, сатийра мамин а. Иза тешара дадас аьллачух. Лаьар-кх теша. Со а тешара дадас бохучух. Дадина дика ма хаьа массо а хГума. Цо мел дукха книгаш ешна. Тхан лулара нах а богІура, дадега цхьацца хГума хатта. Бераш Іамош школехь балхахь а ма ву и, хьехархо. «Дадина дика хаьа» – айса-сайга а аьлла, сатедира ас. Мама ю-кх массо а хГумнах кхобруш. Нийсса-м олу хьох дадас наггахь «пхьагал», аьлла гІийла елаелира со.

Суна гинера мультфильмашкахъ кхоьруш йолу пхьагал. Мама махах а, догІанах а кхоьрура. Ас, елалуш, «хьинкъ» аьлча, со йоблху моьттуш, суна тІе хьабдира ший а. Сан елар дІадайра, и шиъ схьахьабдча.

– Хьо йоблхуш-м яцара? – хьаттира соьга дадас.

– Яцара, – элира ас.

– Дада хІинца дІаваха веза, Малика, хьуна юхавоьгуш хІун я ас? – аьлла, хьаттира дас. Со шена йоблхуш ца карийча, дадас еана хІумнаш сагІина екьа хІобьтира мама. Цхьа а хІума суна ца еза дукха хан елахъ а, дадас хьаттича, ойлане елира со, ас еза аьлларг сихонца цо сайна йохьур юй а хууш. Цкьа мамица больницин паркехъ йолуш, цхьана йобІехъ тамашийна тайниг яйра суна. Цкьа а гина яцара суна и тайпа тайниг. Охьайижийча, юханехъа ша ма-хиллара дІахІуттура и, цунах «не-валяшка» олура. Ас хьаттира нене: «Цунах дукха ахча доьхий?» – аьлла. «Доху», – аьлла, жоп делира мамас. Цхьадика, мама шек а ца елира, тайниг ас сайна хазьелла аьлча. Хьара суна и сихха кІордор ярий, цундела и дукха ахча доьху тайниг эцийта ца лиира суна, мел и дезаделлехъ а. Юха, больницерчу зударша сих-сиха нене олуш хезара: «Ма бос бац оцу йоІанна тІехъ, ма кІайн ду цуьнан ши балда!», мамас чІогІа хала ловра цара иштта аьлча. Ас ойла йора: «Хилча хІун ду балдаш кІайн, децас санна басар хьокхур ду-кх» – бохуш. Деца кечлуш хазаетара суна: басар хьала а хьовзадой, дайн бесни тІе а Іуттий, даржадора децас, цул тІабхьа цхьа хаза бос оьцура беснеша. Балдашна а бора иштта бос. Шега лерина хьобьжучу суна а хьокхий, тІоьрмиг чу и дІа а дуьллий, тІоьрмиг белшах а тосий, тупленаш а юхий, арайолура деца, университетете яха. Суна йоккхачилча, дечех тера хила лаьара. И санна кечъяла луучу суна, бен а дацара, сайн ши балда кІайн хилча а. Мамина хетара-кх хала. ЦІабхьана и дагатесначу ас, мамина а ца хозуьйтуш, сайна басар деза элира дадега. Иштта хІумнаш ца дезачу дадин юьхьа тІехъ мелла а оьгІазаллин ІиндагІ тесира. Сан дагахьа-м, мамина ца хууш деана басар а хьокхуш, сайна гІоли хилла мотгийтар, басар дезар а дара.

ДІаохура денош, чукхобьхура мехий, молханаш, капельницаш. Доьлхура бераш чохъ а гІаттайой. Чикъ ца боккхура ас. Я со лаза а ца йора, къабсттина медийшас Салитас. Мел дукхаезара суна и! Салита юккъерчу дегІехъ, Іаьржа еха чІаба а йолуш, даима елаелла, елаелча бесни тІе ши кІаг а хІуттуш, хаза йоІ яра. Цо маха пхенах бохуьйтуш, леррина хьажа лаьара суна, мамас ма хьежа аьлча а. «Со лор хир йолуш ю, суна Іама лаьа», – аьлла, сацам бира ас. Салитин дикалло, эсалалло а безабалийтира суна лобрийн болх.

Жимма гІоли яра суна. ХьалагІаьттина, йола а лора. Сени чухула йолалой, медийжарий болчу гІертара со дукха хьолахъ. Суна хазаетара цаьрца доьзна долу массо а хІума: кІайн халат, молханех дузу мехий, дархошна хІотто кечъеш йолу капельницаш, ур-атталла цхьанна а ца еза молханийн хьожа а езара суна. И хуучу цара со шайца «процедурни» чу юьгура. Нана нагахъ со лобхуш а хуьлура. Юучуьнца а жимма гергарло тасаделира сан, амма цІазам баа йиш яцара. (ТІабхьаохьучара бохьура и, суна бехкаме буй ца хууш), со-м и болчу агІор дІа а ца хьожура, сайна ца безаш санна, мамина хала ца хетийта.

Тхойшинна тІабхьаеара тхобца цхьаьна палати чохъ шен йобІаца Іиллина зуда. ЧІогІа вон амал яра оцу йобІан, баккхийчу зударшка кІоршаме йистхуьлура и, вон дешнаш а дуьйцуш. Сан хеннара хила мегаш йоІ яра иза, амма сан цуьн-

ца гергарло ца тасаделира. «Баккхийчарна дуьхьал йистхилча, эхь ду», – олура мамас даима а, цундела и эхь доцуш йоI хетара суна. Паркехь дара тхо, и зуда тIейоIуш. Цхьацца хеттарш дина яьлча, мамас йоIан хьал-де хаьттира цуьнга:

– ЙоI хIунда ца ялий ахь, гIолехь ярий и?

– Яла ма елла сан йоI, – аьлла, бIаьргех хиш хьаьвдира оцу зудчунна. Суна цкъа а хезна дацара «валар» боху дош, я и хIун ду а ца хаьара. Мама а елха йолаелча, цхьа тамашена йовхо хьаьдира сан дегIе. Со меллаша, цаьршинна гонаха хьийзачуьра, нанна улле охьахиира. ЙоI елла, дог доьхначу ненан гIайгIа-бала байбан гIерташ, тIегулбелира зударий. Суна чоIоIа вон дара. Суо а ца кхета ойланаш хьийзара сан коьрте. Уьш иштта хьийзаро со кхетайора, цхьа хила цадезарг хилла хиларх.

Нанас со ма-дарра кхетийра, хьул а ца деш, «елла» бохучу дашах. Вай дерриге а Дала дала кхоьल्लीна хиларх а. «Муха? Массо а кхин юхавогIурвоцуш дуьненчуьра дIавер ву? Сан дада? Сан вежарий? Сан йиша? Ткъа мама?!?! Мама а йоцуш муха хир дара? ХIан-хIа! Хила йиш яц! Муха хир дара хIара дуьне, и йоцуш?!» Цхьа тамашеначу ойланаша йиш йохийра сан. ЦIаьххьана ненан ма-рахьаьрчира, цуьнан логакх куьйгаш тесира ас, чоIогIа и тIе а къуьйлуш. Суна бIагор беара, даг чу тесначу кхерамо когаш чуьра са гIелдира.

ДIаюьжуш а дуьхьалтуьйсура и жима йоI:

– Мама, и йоI вон йолу дела елла? – хеттарш долиьра ас нене.

– Ца елла, и хIунда яра вон? – элира мамас.

– Цо баккхийчу зударшка вон хIумнаш ма дуьйцура.

– Шен лазарна дера ма яра и, – элира мамас, суна оцу дешан маьIна хууш санна.

– «Дера» яра бохург хIун ду? – хаьттира ас, йоI яларан бахьана хаа лаарна.

– Са ца тохалуш, лазар совдалар ду-кх, – жоп делира нанас.

ЧоIоIа Iаьвжира и дешнаш, суна суо сайна ца езара, суна суо хетара хIинца вон, массарел а вон... Хьажахь, ойла йора, баккхийчарна дуьхьал вон хIумнаш дийцал са ца тохалу, цхьаь лозуш хилла-кх цуьнан, ас ма ца дуьйцура, тIаккха сан, цуьнан санна, ма ца лезна хIумма а. Ас хIунда ца тесира цуьнца гергарло? Со хIунда ца йоьдура цунна тIе? Ас айса хIунда ца лора цунна, маме а ца йо-луьйтуш, дадас еанарг? – бохуш, дуккха а хеттарш хIуьттура хьалха. И цкъа а юхайогIур йоцуш дIаяхарх кхетча, дог Iийжара, сайна бехказло а ца карош. Дуьххьара иштта бевзина суна адаман мах... Дерригенах а кхетаза, хадо мегар ца хиллера адаман мах, дохкояларо къахьонца хьо хьийзо ца лаахь.

Со масех дийнахь Иллира, хьалха санна, лазар тIе а таьIна, маьнги тIехь, тхоьвне а хьоьжуш. Йоьхна хьийзара нана а. Дада больнице веара. Шаьш-шиннан цхьацца балхамаш а бина, юха а суна тIе хIоьттира дада, хIун я ша хьуна, аьлла. Янне а дагахь хилла а йоцург, берашкахь ловзош гина а йоцург, вуьшта, дуьненчохь юйла-м хаьара, пийл-ловзарг сайна яхьара аьлла, дадега дехар дира ас. Суна чоIоIа пийл дагадуьйгIира. ХIетахь нохчийн маттахь цунах хIун олу а ца хаьара суна, цундела сайна «слон» деза, элира. «Дика ду, и-м халадоцург дара», – аьлла, дIавахара да. Яхьеллера, пийл схьа ца кхочуш, хан. Дада ца вогIуш, ши де а дIаделира. Ненан лерера долуш дацара хаттар: «Мама, дада ма хьевелла?» – боху. Юууш хIума яцара, дагар хьаладуьйлуш дара, пийл дара гIан-набаршкахь а дуьхьалтуьйсуш. Дада вогIуш вацара. Ца

езара цхъа а хІума, еха кІайн кІажарш йолу тайниг а, «неваяшка» а, хІара дерриге дуьне хьалха дуьллу аьлча а, езарг пийла яра суна. Ненан са дуура, мичахь ву дада бохуш. Суна бен дацара и мухха хилча а: жима я доккха, дийна я ловзорган сурт-кепехь, тиша я киша. Суна пийл езара. Иштта сайн сатий-самца масех дийнахь ца йиначу набарна кІелйисна, дагаро еттина гІелйинчу суна цу буьйсанна набкхеттера. Дукха Іуьйре а доцуш, самаяьлча, палати чохь мамица кьамел деш дада гира суна, цуьнца соьца тахьтаргех ловзуш волу сан ваша Саламбек а, йиша Мадина а деанера. Ха хорцуш, со меттахьхьайча, суна тІехьадира и шиь:

– ХІан, хьажал, оха хьуна хІун еьна! – олуш. Соьга схьакховдийра пийл. Со меллаша охьахира, цу деношкахь охьахиьна а йоцу. Іаламат чІогІа самукьадаьллера сан. И туьканашкахь ца карош, хьевелла хиллера дада. Делахь а, цхьамма ловзийна, баса а даьлла долу и шена карийча, Іуьйре араваьлла, больнице схьавеанера и. Суна-м и мегаш дара, пийл хилчахьана, цуьнан меран буьхьиг баабелла белахь а.

Мама чІогІа йохна хьийзара оцу Іуьйранна, ткъа со пийлаца ловзуш, самукьадаьлла яра. Палати чуьра зударий а шайн берашца хІаваэ парке арабев-ллера, тхойшиь ца яхара цаьрца, цхъа сингаттам бара ненан коьрте хьийзаш. Синтем боцуш, чухула дІасалелара и, наггахь хІуманаш а нисъеш. Со сайн пий-лах самукьадаьлла Іара.

Шуьйрра дІайиллинчу палатин неІсагІехь гучувелира дада. Дада самукьане вара. Мама, гІорийча санна, цуьнга а хьожуш, сацаелира. Чохь цхъа а ца гича:

– Цкъа а ца хиллачу кепара ирсе ву-кх со тахана! – элира дадас. Цаьршингге а хьаьжира со, сайн ловзар а сацийна. Елар, елхар а цхьаьнайина мама маьнги тІе охьалахьелира.

«Я вас поздравляю, нет у неё этой болезни, скажите своим врачам, чтобы они не мучали ваше дитя!» – эли-кх соьга оцу профессоро. ХІинца хІунда йобл-ху хь? Сацадехьа хьайн белхар! – аьлла, мелла а кІеда вистхилира дада мамега. «Профессор», «поздравляю», «чтобы не мучали дитя», – дешнех ца кхетахь а, «нет болезни», дешнех кхийтира со. Лор хІири яра. Цо суна дарба дечу, ши шо гергга йолчу хена чохь со мелла а кхета йобллера оьрсийн маттах. Мамас а доккха садаьккхира. Иштта тхо кхоь палати чохь а долуш, чубаькхира лобраш.

– Нуу... даже не знаю, что и сказать, – элира лобро, юх-юха кехаташ а ке-гош. Цуо а «поздравляю» бохуш, кьамелаш дора мамега. Нет у вашей малышки рака! Нет! Это самое главное, будем дальше обследовать, надо же разобраться в чем дело, – бохура лобро.

Тхойшиь цІа яхийта сиха бацара лобраш, юха а, хьалха санна, пІелгах, пхенах а цІий ийцира медйишас.

Іуьйранна чуеанчу, горгам хьокхучу йоккхачу стага, гуттар а санна, хьал-де хайттира тхоьга:

– Муха Іа шу? Муха ю анализаш? Схьакхьаьчний уьш? бохуш, хеттарш а деш. Цо даима а дора деха кьамелаш, йоблхуш йолу мама, ма елхяхьа, сан йоІ, бо-хуш, букь тІе куьг хьобкхуш, тен а еш, хьеста а хьобстуш. Цуьнан йоІ сан не-наца цхьана классехь дешна хиллера. Цхьана юьртара яра и шиь. Мамас цуьнга дийцира лобраша аьлларг.

– Вай! Ма дика ду и, ма хаза кхаъ бу и! Ас ала ма олура хьобга, дика хир ду дерриге а, Дала мукъалахъ, Дела кьинхетаме ма ву! – бохуш, куьйгаш вовшах а детташ, йоблура йоккха стаг.

– Хаац суна-м, хIара могуш а йолуш-м дац гIуллакх, лобраш а бац тхойшиь цкъачунна дIайохуьйтуш. Да а муха йохуьйту, цIеххъана дагар а хьаладолу.

– Хьажахъа, сан йоI, суна хетарехъ, оцу хъан йоIана бIаьрг хилла-кх, – элира йоккхачу стага. Ма хьийзаяйтахъа и лобрашка, моллина тIе йигахъ и, зен хир дац хьуна, – аьлла, шен горгам шершо-ош, араелира и, мама ойланашка а яхий-тина.

Цу дийнахъ тхойшинна тIаьхъа денана еара. Йоккха-мама лохочу дегIехъ а йолуш, тIахъаьлла стаг яра. И сих-сиха йогIура тхойшинна тIаьхъа. Цкъа-м, со наркозах ястаяла хьеелча, со елла мьоттуш, лобрашца боккха тIом бина хиллера цо, марчо а дохьуш, еана, «одай мой туруп, резит не дам» бохуш, коракх буй а бетташ.

– Со нана яла хъан, Зараъ, жимма а са ца тийна хъан?! Iумара анализ дика ю ма бохура, – аьлла, кIеда-мерза мама хьаьстира йоккха-мамас. Цо и даима а хьостура иштта, мама тIехъ да-нана доцуш кхиьна боу ду бохуш, чIогIа кьинхетаме яра и цуьнца.

– Жимма тийна са-м, мама, са а, вуьшта, кхунна гIоли хуьлуш-м яц. Сийсара а дагар дара. Шаш дуьйцу лазар ца карийча, лобраш а хьийза карзахе, юх-юха а пIелгах, пхенах а цIий оьцуш. ХIокху чу горгам хьокхуш йолчу йоккхачу стага цхъа шеко а теси сан даг чу.

– ХIун шеко?

– БIаьрг-м ца хилла-те кхунна, аьлла.

– Ойн?! – аьлла, цецъелира йоккха-мама, – кьоръанора, вайл хьекъале ма ю и йоккха стаг.

Iаьнан шелонах едда, кIелхъарайолий, бIаьсте схьакхочуш, шен тIаьххъара денош тIейогIучу заманца бертахъ хила лаарна, нисдеш, аьхкене рагI кховдош, и чекхийолуш, гуьйренна караяха ца лаахъ а, Дала нисдина низам дохо ницкъ ца кхочуш, аьхке дIайолуш, заманаш вовшашца кьийсалуш, дIаобхура шераш. Дагна Iаткъам а беш, серий санна догIа доьлху гуьйре яра шен рогIехъ тIееанарг. Балхахъ мукъа денош а нисделла, книга еша охъахира со. Базоркин Идриса язйина «БIешерийн боданера» роман, шеран заманца нисйина, схьаэцна хиллера. Романан турпалхоша ловчу халонашна стигал йоблхуш санна, кхевси-на догIу арахъ догIа. Вайнаха лайначу халонийн а, харцонийн а ойла еш, книгин айса еша йолийначу агIонан лакхара маьIиг чу а саттийна, уллерчу жимачу стоьла тIе охъа а йиллина, айса муха латайо а ца хууш, телевизор хьалалатийра ас. Кхин, хIара ду аьлла, дагахъ хIума а доцуш, пуьлтан кнопканаш тIе а тIеIош, Iара со. «Культура» канала тIехъ хьалхалера кинофильм яра гойтуш. Сан тидам, ойла а чIогIа шена тIеберзийра цу чохъ гойтучу суьрто. ЦецIолуш, дегIе шелонан зуз хьаьдира суна: «Ойн! ХIара-м сох лаьцна ма ю! ХIара хIун ду-у?! Мила ву-те сох лаьцна цхъанга дийцинарг?» – аьлла. Делахъ а, хаьара, цу хенара актераш болуш фильм сох лаьцна хила йиш йоций. И фильм чекхъаьлча, А.И. Ку-

принан «Пийл» дийцаран бух тӀехь яккхина хиларх хаийтира йозано. Со дуьненчу а ялале, яздина дийцар дара и! Сан цецъяларан доза дацара. Жима йолуш ас санна, цомгашчу йоӀа шен дега пийл йобхура цу чохь! ЧӀогӀа сатуьйсуре цо цуьнга. Бакъдерг аьлча, цо йобхург циркере дийна пийл яра, ткъа суна-м цхьа а башхо а яцара, пийл хилчахьана. Бераллехь дуьйна книгаш ешарна тӀера елахь а, суна хьахош а ца хезнера и дийцар. ХӀетахь, со больницехь йолуш, суна деша а ца хаӀара, сан йоза хаа хан йоцу дела. Ткъа цу «Пийл» дийцарерчу йобӀан лаам сан хиларх цецъяллера со.

– Цхьанна а цамойттург хилла, тайна йоӀ хили-кх хьох, Делан кӀинхетам хьалха а баьлла, Хьусайн-моллех бахьана а хилла! – олура йоккха-мамас. ЧӀогӀа каде хьаьвзира и хӀетахь, суна моллане дарбанаш дойтуш.

– Хьо яцахьара, ас хӀун дийр дара, соьга мила хьожур вара, – олий, йоблхура и. Шел хьалха доьзал баьллачу ненан даг тӀера яккхий чевнаш гора цуьнан юьхь тӀехь. Йиь йоӀ, цхьа кӀант а ков-кертара барам тӀехь арабохуш, царна тӀаьхьахьежаро гуьйдура цуьнан дог. Дахар деха хиллехь а, мерза чам кӀезиг эцна, Делан кхиэле йирзира йоккха-мама а...

Суна мел безарш гуьйранна дӀакхелхира. Цундела Ӏаткъам бо цо сан дагна. Къаьсттина догӀа догӀуш. Жималлехь айс сайна деллачу хаттаршна: «Сан дада?», «Сан мама а йоцуш, муха хир дара дуьнен чохь?» – жобпаш а карий суна... Маьлхан къагар а кхолош, цхьа шатайпа, хьуна мел ца эшахь а, хьуна дезане ца дезахь а, жобпаш луш а хиллера дахаро...

ЦӀазам а баа йиш ю сан хӀинца, амма...

ОВХАДОВА Яхита

Овхадова Яхита йина Хьалха-МартантIехь. 1984-чу шарахь чекхъяьккхина НГПУ филологин факультет, къоман отделени. Болх беш ю Хьалха-Мартанан Клоштан «Маршо» газетан редакцехь коьртачу редакторан заместитель. Яхитас говза язйо оьрсийн а, нохчийн меттанашкахь. «Даймохк», «Вести республики», «Маршо» газетийн а, ткъа иштта «Нана» журналан аГюнаш тIехь арайийлина Яхитин говзарш къаьсташ ю баьша йозанан хатI, мотт аьхна хиларца.

И «гар-гарт» дисна-кх дагахь...

Хан йоццучу хенахь самаяллачу ойлано гIаттайо со. Ехха дIасакерча, баьханах ца кхуьуш. ТIаккха дагатосу февраль бутт карабеана хилар. Жимчохь дуьйна сан са карзахдоху февраль. ДIайижарх гIуллакх хирг цахиларо шеко ца юьту. ХIуьтгаренна санна, хIинцалц хуьлуш долу кехат, ручкий дац уллехь. Уьш долчохь йижна хьаша ю. ГIуллакх хир дац, олий, бIаьргаш дIакьовлу. Амма... Меллаша, ког байбай, гIохьа, – хьоху бIарзьеьллачу ойлано, – куьйгаэшара схьаэцахьа. Ма Iехьа – бехкаш доху цо...

Язьян гIирс вовшахтухий, цуьнан лаамна тIаьхьахIутту со...

ХIан-хIа, суна-м ца гина цу «дадин дикалла», со-м уьш цIабирзинчул тIаьхьа бен дуьненчу а ца яьлла. Делахь а, лозу-кх сайн дас-нанас, гергарчара (гергара боцчара а!), лулахоша, махкахоша балхийна лазам.

Церан лазам, царех лазам...

ХIинца-м уьш бац. Дагалецамаш бисна, уьш болуш санна. ХIор шеран февралехь цара далхош хиллачийн дагалецамаш.

Новкъахь шена карийна ялтех хIума йохьуш вогIура тхан да, тIех а ца валалой. «ЭхI, эхI, тхуна гинарг гинехь... оха лелийнарг... Муха ваьхьар ву Делах...?», – бохуш, бIаьргех хи а долиий.

ТIаккха, дуьйцура шаьш Казахстанехь кIен буьртигаш, копастан, картолийн чкъоьрнаш карийча, даккхий а деш, леларх. И дIадаьллера-кх... ма дукха дуьйцу-кх... хIинца шортта, дара-кх и ялта, олий, хетара суна сайн сонтачу бераллехь. «Аьтту куьйга яа хIума!» – бохуш, цо дов дича а ца хуьлура реза. ХIинца-м якъаелла баьпкан юьхк а цхьана садолчу хIуманна кхачо гIерта. ХIинца-м оьрсий болчохь а и аьтту куьг лардо, царна урс-мIарий лело ца хаьа моттарна кхоьррушехь...

Нанас...

Ма дукха дуьйцура цо шаьш цIерадахарх. ХIор февралехь, дуьххьара санна, дегаIийжамца, лазамца.

«ХьажахIотта тхешан децIа яхана яра со карарчу жимачу йоIаца. Цу буса, бала буссу аьлла, мовлад дешийтина, охьадийшинера тхо.

Бала-м буссуш хиллера...

Сатоссуш, кьиза етта йолийра неI. Дера чулилхинчу салташа, маса аратийсина, юьртан майдана лаькхира тхо. Цигахь студебеккерш яра тхо вокзале дIадига кечийна.

...Сихаллехь катоьхна, декъазчу йийбарца тхан нанас машен тIе хьалакхов-дийра йоI... Хинца санна доцуш, эхь-бехк чоIоIа дара. Дай, девежарий, бакхий нах болчохь бер караоьцуш, тергалдеш дацара нанас...

...Салтийн маьхъарий, тхоьга даза деанчу вуоно цецдахаррий, сихделла леларрий – дерриге вовшахьийнера...

...ЙоI йоьлхура. Дагах чекхбуьйлура цуьнан шийла мохь, со йоцчунна цхьанна а хезаш боцу, цхьа а хезачохь воцу шийла мохь.

Массаьрга цхьатерра деанчу вуоно цхьанна а бала ца кхочуьйтура йоьIан...

Къемат дар-кх. Дуьненан къемат...

Массо хьалаваьлла, дIатийча, бодашкахь куьйгаешара, цхьана галешна юкьбара тхан нанас оззийна, яккхира йоI... Сан дагах-м цхьа кийсак яьлла хира яра...

«... Гарт-гарт, гарт-гарт-нехь» – йоьдура шалон. И саца мосазза соцу, хьала а буьйлуш, велла а, вала воллуш а стаг вуй хьовсура салтий. Декъий чукхуьссура.

... ЙоI гIийла яра. Амма цуьнан ялаяллар ца гора. Хетарг, кхоьруг цхьаь дара, цхьана лааме дирзинера – цу декъийн новкъахь ца йисичахьана, боьхачу керстанна караяхана, кьийгийн, жIаьлийн даар ца хилчахьана, са чохь цу Сталинан «дикане» дIакхаьччахьана... Лаьттан кийра ерзо йиш хилчахьана...

Дала кьинхетам бира...

Цигахь цхьана кIанта шен нана дIаюллуш долиьначу кешнашка ерзийра йоI...

Шен да шахте балха лийлира, олура, Iаьржа сеIаз а Iуьйшуш, юург шайна кхоош. Махкалла а дина, шаьш дIадахана исс бутт кхочуш, кхелхира, олура, ша лелорна шена баркалла багахь...

Цхьана фабрикина тIехьа дIакхисина цуьргаш лехьадора шаьш, олура, лехьадайтарх даккхийдеш, царах гоь, гIайба а буза. Хьаша-да веьча, тIе-кIел таса хIума йоцуш, бала токхура, олура... И мотт-гIайбий, хIуманна бамба баьттIачу хенахь а, дукха совнаха лелабора цуо (цуьнан хенарчу массо а зударша), шаьш цу хенахь лелийнарг диц ца луш...

«Вай цIа дохуьйту ца боху?» – и масех дош ду бохура массеран а багахь. Даймакха цIадерза лаам дукха чоIоIа хиларна, цIа дакка бакьо яьлча, цIенош а доьхкина, пхийтта дийнахь-бусий поездан станцехь Iийра шаьш, олура, палаткаш а тоьхна. ЧоIоIа доIанаш доьлхуш, шайн ерриге хIума хи чохь ю, бохура. Шайх кьахетачу цигарчу Iедало, автобусаш схьа а теттина, шаьш дIадохуьйтур дара шу, шун цIахь шу тIелоцуш ца хилча, шайн дан хIума дац, бераш мукъане цу автобусу тIе ховшадахьара аьлча, цхьаь тIе ца гIурту, бохура (кхера Iемина, Iамийна).

Тхан лулахочо дуьйцура, гуттара а елхаран кьурдашца: «ЦIерадохуш со 5 шо долуш яра. Новкъахь, дукха мIараш хьекхна, кIомарш динера суна. И кIомарш доха а деш, цу бухара тхайн денанас садолу хIуманаш яхар цкьа а дицлур дац суна...»...

Хинца уьш бакъдуьнена дIабахана, и легашкара шад бастаза. Диц ца деллера царна, диц ца ло вайна, цаьрга ладийгIинчарна.

– Цхьаболчара-м, шайна хало ца гира олура цигахь, – дуьйцура тхан нанас. – Дера гира-кх... Тховсенна юучунна лол тоьхча, кханенна хIун дер ца хууш, зама а-м еара. Цхьана буса веана хьаша а волуш, цхьа ахьар бен, кхин хIума

яцара тхоьгахь яа. Кхехка доьлча, цунах чIогIа мехкадаьттан хьожа а яьлла, юьхьIаьржахIиттинера тхо хьешана хьалха. Оха лелочух кхеттачу хьешо: «И дуьйцучохь дац вай. Схьаял, схьаял!», – аьлла, йиира цу ахьарх йинарг»...

Тхан ден доттагI, Абу, цхьа воккха миска, цавевзачунна маларх кхетта ву а моьттур долуш, болар техкаш хиларна, цена, хьанал стаг вара. Цигахь, цу мецачу Сибрехахь, цхьана ларекана тIехьа дуккха а ахча чохь а долуш, зударийн каралоцу бохча карийна хиллера цунна. И бохча чета а доьллина, волавелла хIара, гулбелла нах гина, тIегIоьртича, цхьа оьрсийн зуда хиллера холчахIоьттина, шашех каетташ, йоьлхуш, белхалошна дIадала схьаэчна ахча доьжна бохуш. ХIара дукха тIехь беркьа, миска хеташ, халла тIекхачийтинера цунна. Зудчо кхунна I5 туьма деллера. «Ва Абу, дIа хIунда делла ахь и ахча, иза-х меташка яра, хьо кьелла валла ма воллу?», – аьлча, – «Суна цуо делла I5 туьма гIоле ду, хьанал ду», – аьллера Абус.

Цу халачу заманахь, мацалла йиьначу бецо бестийна, нах хилла-кх адамаллах боханза. Дала сийдойла церан! ХIинцалера Iоттабаккхамаш, тIехтохамаш, хьаьгIнаш йоцуш, кьен беллахь а, вовшашца кьинхетаме, догIена хилла-кх нах.

Ков-кертах, чьуьрачу хIуманых, даьхнех бохуш, лаьккина, декьех некь биллина, цу «курортехь» I3 шо даьккхина, цIабирзича, ши мах луш и шайн ценош халла юха а эчна, охьахевшина хиллачу «къоман мостагIашна», царна хиллачу зенан мах хадош, дехкина цхьа итт бIе туьманаш дар-кх. И доккха ахча схьаэца а дацара атта: цкьа хьалха Москвара тоьшалла дан дезара, цул тIаьхьа кхузарчара справкеш яла езара, тIаккха ахча схьаэца гIерта везара. И гIуллакх дахделлера. Элп дIадахнийца дахний, схьакхачнийца кхачний... Ма чIогIа лазаме дара царна и: «Паспортана тIе ма-хьаьжжина гуш дацара-те, махках мила ваьккхина, элпаш ца дийцича а?! Шашь ара-м цхьана дийнахь ма дехира цу Делан мостагIчо, цхьа элп буха ца дуьтуш», – олура.

Цу хенахь Хьалха-МартантIехь озабезамца (я, дийцарехь, ахчанца), кIелдIашхула лелачу гIиллакхе доцчу «гIиллакхашца» «схьалуш» дара и Москвара беттанашкахь схьаихна элпаш, массо кора тIехь «Ма детта!», «Ма детта!», – яздина, цхьа бутка а хIоттийна. Массо а кор, неI диттинера цу тIеман 44-чу шарахь вайн дийнна къоман, цхьа элп буха а ца диттинера.

Шайн озабезамаша цу мисканийн этIийначу дегнех летча санна, цIе а летта (я латийна), егира и «котамийн бун» шен элпашца.

Цхьаберш, и элпаш схьакхачале, дIа а кхелхира. Тхан нанас, йисна Iачу, куьг ца туьйхира цу ахчанах...

Уьш, цу «дадин кьинхетамах» чам баьккхинарш, вайна юкьара денна дIабуьйлуш бу. Амма... чIогIачу хIуманца тегна (юьйцина), цкьа а хедарйоцу уьйр ю-кх вайн цу бакьдуьненахь болчаьрца. Дийцаза дисна, дитна хIумма дацкх, аьлла хетташехь, хьахожа (юха а) дисарна, дитарна кхоьруш санна, лууш санна. Цу кьизаллин бала церан синошкара тенза, битаза. Цу синоша и чIир екхаза, йитаза, ма йита, ма йита, бохуш санна, йитарна кхоьруш санна. Топ кхуссуш, урс тухуш йоькхуш йоцуш, дерриге а къоман синоша цу цхьана сине кховдийна хилла чIир. Цо балехь латтийначу синоьх юха а дуьненчу дуьйлучу синоша а кхийдош лаьттан йолу чIир.

ХІай Сталин!

Муълхачу лахътано тІеэчна-те хъан дегІ,

Муълхачу стиглано..?

Ца теша, ца теша, боьха дегІ

Лажътано тІеэчна аьлча,

Ямарт са стиглано

Кхобур ду аьлча,

ДегІан чарх Іуьллуш го

Къийгаша, жІаьлеша каетташ, це етташ,

Дера са уьдуш го цу некъан бохалла...

Оцу буткин «Ма детта!», «Ма детта!» – бохуш, хилла кор санна, хаддаза детташ, детташ лаьттар ду цу ямартчу синан кор...

...«Цу махках дохучу цІевзинчу дийнахъ шелделла, мацделла, вагонашна тІе хъаладаьхча, шайна набарш кхетта хиллера... Шаьш самадевлча, «гарт-гарт-нехъ» йоьдуш яра шалон», – дуьйцура тхан нанас.

И «гар-гарт» дисна-кх дагахъ, лерсинехъ а уьш Даймахка цІабирзинчул тІаьхъа дуьненчу бевллачийн. Ден-ненан цІийца схьаделла «гар-гарт», церан ойланащца, дийцаршца! Дицдан гІиртича а, дицдала ца туьгу, «йитахъа, йижийтахъа», баьхча а, сан ойла тола а тоьлла, со, кехат, къолам схьаэчна, буйсанан тийналлехъ охъахайна долу «гар-гарт»...

Дас-нанас шайн доьзалшка, цара-шайчаьрга дІа а кховдош, абаде дІахьур бу цу шерийн чам.

Церан лазам. Царах болу лазам.

Безаман тезет

Цхьалла. Цхьалла...

Шелделла, гатделла цІийзачу синан гІелалла, мискалла... Юха а... Цхьалла.

Тезет... Безаман тезет... Бохарах, багарах, лазорах ларбеш, куьйгаш тІехъ лелиначу... Тахана ... баьржинчу, боьхначу... Богучу...

ДІаделлаза кевнаш, гулдаза адам. Доккхачу дуьненахъ – есалла, есалла. Хьо а, хъан къедаьлла, къийделла са а... Кхин хІумма а... Доцуш? Ца гуш. Ца лууш ган. Хьуна хъайнна тІедоьжна, йисна, йитна тезет... Дагца дог эца, белшах белш тоха накъост воцуш. Хьо-хьоу... Хъайн вуонца, хъайн балица, лазамца. Цхъанна ца гойтучу, кхобручу гарна.

Цхъа догІа, хъан Іийжачу деган «вотанца» доггах доьлху, шен «бІаьрхишца» хъан безам лерина лийчош, тІаьххьарчу новкъабаккха кечбеш...

ХІунда? ХІунда-ткъа – массарна юкъара – цхъаь? Цхъа бІаьргаш, сибат? Цкъа а кхин воцуш, хир воцуш санна? ХІун ю и – безам, сих хъаьрчий, мел майра къонах а, исбаьхъа йоІ а доьналлах бохош, синтемах бохуш? Синошна юкъара тІай, Дала тосуш долу? Я?..

Ткъа и тІай-м, дависарг, и тІай-м дахаран «тулгІенаша» техкадой, малдой, тишдой, дІадоккхуш нислойца, уьйр-марзонаш ерш вовшашна тІе а кхачале. Адамийн хъекъал, доьналла, собар гуттар а ца тоьйца цу тІай тІехула вовшаш-

на тIе кхача. Я... цхъаь дIаэхарх... Цхъаь дIаэхарх-м?.. Важа дуйхъалван туй-гуш, лууш, хууш ца хилча...

ХIинца-м... хIинца-м тIаьххъара, тIаьххъара сацам... Къурд... Хъайн дегIал хъалхадуйлуш, цунна дуйхъал иддачу хъайн синна «буржал» тоха. Мерзачу чомехъ шег а хийдийна безаман кад цуо хамаза, хамаза херцорна. Хъайн синан кийсигех ахъ «йоманаш» тихкинчу безамна (бохарна кхоьруш) цуо этIош, бух-бохуш, къиза «тукар тийсарна». «Зарзбеллачохъ» ахъ цу синан пхенашца биттина «лаларш» цуо дера хедорна...

Цхъаь дIаэхарх-м...

Чиp?.. ХIан-хIан... Ца йоьху. Ца лoьху. Ирc доьху Деле, цунна ирс доьху. Декъазчу цунна...

Орца доцу барма лаяцна бесачу новкъа...

Аз доцчу зуйкарца... Макхделла, басадаьлла дуйне...

– И беа мохъ охъабиллича, паргIатдер дай хьo-м, – хьoьсту дог дегIо.

– И беа мохъ мел мерза... хаац-кх хьуна, – доьлху дог...

Яхана зама...

Хан яьллачу хенахъ вайна юкъара дIадовлуш долчу дешнийн бехха могIа теси соьца доьшуш хиллачу йоIа ватсап чу – «шелиг» а, «эппаз» а, «текх» а... Дагалецамаша гIаттий со, ша-ша хъалхабуьйлуш, могIаре хIиттинчу...

Iаьнна шелиг чу йоьхкина сийна помидораш, кхораш, пешан тIехула дакъош кхозу жижиг, дума, пешахъ хьокхамаш доттуш йоллу нана, дечиг-маьнги тIехъ баьрчехъ Iа да, хьокхам ларбеш, гонаха хьийза тхо, гIорийна хъелийн даьттан Iайгаца тIе а кхоллуш, и баа.

Лохачу горгачу стоьлан тIехъ нанас шун дуйззина хъакхийна цун мижаргаш... Маьнги бухахъ дIаIалашийна кертара гIабакхаш. «Чохъ дуй шу?» – бохуш, да волчу богIу баккхий нах...

Барч а бац... Да а... Нана а...

Казахстанера цIадирзича, масийтта чаккхарма генара тхан нанас шен букъ тIехъ коромыслаца хи а кхоьхьуш, тхан дас дечиган пхьола а деш дина цIенoш хIинца а лаятгаш ду. Тхан ненан куьйгийн лараш тIехъ уьнахцIена (вай петoь-хначу) поппаран пенаш, дечиган кораш, неIарш...

Пеш ю хIинца а, газ чуялийча а дIа ца йоккхуш, йитна... Сан бахам... Сан дозалла... ХIинца а церан, уггаре хьомечу адамийн, йовхо луш. И чoь сан বেশин бeраша а къастийна, цу чохъ бен церан са а ца къералуш. Хадаза хир ю-кх зIе, цкъа а хедарйоцу.

ХIинцалера токхо яцара хIетахъ, – эр хир ду цхъаболчара. ... Марзо-м яра, хIуманан хама бора-кх. ХIокху токхоно чамзаяьккхи-теша и марзо?!

Бешара дуйххъара даьккхина наьрсан гижу... Ма чам хуьлура цуьнан! Тхан нанас, со жимахъерг ю олий, и хъалха сайна кховдийча, сихха диьна ца йолуш, жим-жимма це етгара ас цунах. ХIинцалера берийн чкъор-м сох кхетар дац, дешар а... ДIайийннарг хеназа кхиош, дIайиьнарг сихха дIакхачош долу молханаш гучудовлаза дара хIетахъ. ХIинца – схъагар хаза тамехъ, амма молханех

боьттина стоьмаш, хасстоьмаш (уьш биьнарг стигала валарх а бен ца хеташ, сом кисана кхаьччахьана), бахкабала а ца туьгуш, я н!аьна бан а.

Дечиган уьнахц!ена (синна аьхна), беркатечу йовхонна куралла йина, юкь-аяьккхинчу газан йовхо санна, вайн дегнийн йовхо а искусствени ю, буучу кхачанах terra. Хьалхалера вовшийн догьэцар, вовшийн б!аьра хьажар, кьахетар, чукаре х!унда, мича бахьанина шелделла, г!елделла, ширделла? Юьйцина керташ йора х!етахь, дохнна дуьхьало еш. Х!инца – лекха кибарчигийн керташ – вовшех (адам – адамах!) ларлуш. Кевнаш, керташ лакха мел йовлу а, ц!енойн тхевнаш лекха мел ду а лахло г!иллакх, ларар, эшар, дашар?!

Чуьра бепиг я туьха кхачийча, лулахочуьнга деха дола ца хетара. Белхеш бора, ц!енош деш а, т!арг!а кьажбеш а, хьаьжк!аш тилош а. Марзо оьцура вовшех. Марзо, марзо, марзо... Х!инца-м телефонехула деса ши-кхо дош олу, пхи метр дехьа а ваьлла, б!аьра ца хьожуш. Я синкьерамехь, я ловзаргахь йо! хазьелча, т!е хабар дохьуйтура к!анта, я хи йисте, я лула чу ирахь!ен яр доьхуш. Ц!а чуьра д!атоха (стационарни) телефонаш юкьаевлча а эхь хетара йо!ана к!анте телефон тоха. Вевза к!ант!уьйкьана а г!иттош, сахиллалц телефон ца еттара йо!а. Захало кхочушхилча, тийна-таь!пина арайолий, маре йоьдура. Цул т!аьхьа дена, вешина, гергарчу божаршна гучу ца йолуш, эхь-бехк леладора... Суна-м х!инца а казахета и г!иллакхаш, да а, ворх!е да а охьахаавой, дуьненна а кхайкхош, йо! маре лучул. «Д!а-коч, сха-коч» – бохург мел т!ехдаьккхина, совдаьккхина, эрчадаьккхина! Захало кхочушдеш – декхарш хьерчош, захало галдаьлча – не!алташ лехьош.

Ерриге а юург дукха хьолахь туьканара оьцуш ю. Нанас шен ховхачу, аьхначу куьйгашца, Бисмиллица, Везачу Деле дехарца хьакхийначу деман, ахьаран чам ма шатайпа хуьлур-кх... Дависарг, кхин цкьа а... Шен бер цу марзонах муха хадор ткьа, ватсап чу а хиьна, т!е п!елг та!ийча, х!уманаш юьттуш г!ирс хилча, газ, довха а, шийла а хи хилча?!

Эппаз, сом... Эппаз лора берана, ткьа сом делча-м... Дерриге а дуьне тхайн дуьхьа лаьтта моьттура. 1-чу майхь, и сом а оьций, даздаршка доьлхура, цунах лимонад, морожни, кампеташ оьцуш. Хама, хастам, тамаш бора. Кху заманахь бераш цецдаха ма хала ду. Цу хенахь, сан жималлехь, исс кепек мах болу булканаш, цхьа хаза еттина, тоха ез-езарг тухуш, бурула можа, ал басахь чкьуйриг йолуш хуьлура. Мел дукха соьмаш даларх, кхин ца эца ...

Хьаша-да веача, бохуш, наноша гулбина мотт-г!айба цу наношца, хьеша-ден беркатца арабаьлла ... совбаьлла....

Буьйса яккха хьаша варах цецдийларца, хьаьжан юкь гульярца. Сов ц!а чохь хьешан метта компьютерш ховшорца. Текх, мехкдаьттан стогар, стоьлана т!е х!оттадо кхо не! йолу куьзга, самовар, месийн назбарш, йоьзан тас, мовладехь чорпа юттуш лелийна даккхий кедаш...

Кхиерг, кхиерг, кхиерг...

Сан ненан куьг кхетта, цо хьанал гулйина...

Кьахьегна, кьахьегна, кьахьегна...

Со-м ца кьастало царох. Лелош яцахь а, гуш, хьожуш, дагалоцуш да а, нана а, хеназа хаьдда ваша а...

Синна хьаам хуьлуш, лохуш, карош. Сан дас шен куьйга динчу текхахь бод, пешана хьалха хьийзаш нана дуьхьалх!уьтту, лоха г!ант х!оттийна, ламаз оьцуш да а...

Ма зама... Ма дуйне... ма син токхо... йовхо, йовхо, йовхо... Маржа-яI, маржа!..
«Дlахецахьa, дlакхоссахьa, дlаяккхяхьa!» – олу соьга-м. Ца хецаелча, ца
кхоссаелча, ца яккхаелча-ткьa?!

Аьхка дай-наноша шайца цхьaьна бешахь кьахьoьгуйтура берашка.
Хьaьжкlаш, саьрамсекхаш, хохаш, картолаш, кхоьш юьйш, кхиош, асарш деш.
Саьрамсекхийн lарчаша куьйгаш дестийна лелар хlинца а ца дицло. Кьинхьeга-
ман, соьман мах хаьара, хама бора, хастам бора бераша жимчоьх дуйна. Лaьтто
беркат лора. «Шен довзалш, кхин дан хlума ца хилча, цхьанхьa ор доккхуйтий
а, мукьa ца буьту ша», – олура тхан дешичан кlанта. Оцу хенахь берех кьахета-
ра Хlинца кхета: цхьa маьlна долуш хиллера цо дийриг.

Мукьачу хенахь арара чудерза ца туьгура бераш, аьхка тишачу туьппал-
гех, лаьнганах, лечкьаргех ловзуш, lай салазаш хoьхкуш, лaйн мижаргаш деш,
хlума кхалла чудаьхкина хан а дукха хеташ, баьпкан юьхк а карахь арауь-
душ. Хlинца-м, телефон, планшет (кхийолу радиаци кlезиг хеташ) кара а лой,
дlахoьцу бер, делха ца дилхичхьана. Дустал-ткьa: цу заманахь, oхьaдеттаделла,
голаш яьшна, цlен чlишталгаш йoгуш хилла берашший, хlинца компьютершна
хьалха бlаьргийн кlелонаш lаржйна, ахь хаьттинчунна жоп дала виртуальни
дуьненчуьра ара ца довлалуш lа берашший. Башхалла юй?

Урчакхаш йора тхан дас тхан ненан нанний, ненан ненайишиний. Цара тхуна
массарна цlеначу тlергlан пазаташ юцура, шалха кlажош а деш, сиха йоха ца
йохийта. Ког бохбора, са а...

... Дешнийн а шайн зама, шайн дуйне. Шайн дахар. Адам санна, дуьненчу а
довлуш, дуьненчуьра дlа а довлуш... Шайга долу хьашт кхачийча.

«Беллачу нахаца сакьoьруш дара», – олур-кх вайн баккхийчара (Дала декь-
албойла уьш!). Царна а дайна, яхначу заманахь хьoшалгlахь хилла-кх вай.

Сан тешаме тохарлера накъост

– Сепехъат кхелхиний хаъарий хъуна?

– Ца хаъара... Дала гечдойла цунна! Новкъа йоцуш, гийла стаг яра... Марзой вуон ца хилира цуьнан. Добзалан да кхелхина иза йисчахъана, шайниг ахале латта охура, шайначул хьалха мангал хьокхура. Дала шен яларх йоккхасейойла иза. Хьо яхарий кадеме?

– Яхара.

Тийналла хIутту тилпона чохь, дуьненан йистера сан лере кхаччалц. Яхначу хенера хIокху дийне кхаччалц. ТкъоалгIачу бIешарера тезета кхаччалц. Соьга бIаьрхиш ца совцало. Аз дегор хьулдан гIерта со.

Со муха гIур яцара Сепехъат дIаяьллачу кадеме!? Сан тохарлерачу, сан ирсечу дахарера, цхьа дика адам.. Сан тохарлерачу дахаран цхьа уггаре а хаза мур... Сепехъат... Ас дахарехь, суо йоккха хилла моьтгуш, дуьххъара гIулчаш йохуш, сан хилла накъост. Баккхийчарах дуьххъарлера накъост. Тешаме. Сан дахарехь хиллачу адамех уггаре а тешаме... Сан жималлин, хьекьал цахиларан, сан яха Iама гIертаран теш... Некъахо. Сан накъост-некъахо. Ас дукха ма динера цуьнца некъаш, сайн юьртара кхечу юьрта кхаччалца бен боцу и цхьа некъ, бехачу некъашка бирзина... Гихь беза, газеташ, кехаташ чохь долу тIоьрмиг а болуш, цо бина и некъ, сан некъашка бирзина, сан дахарх буцабелла, сан а, хийланнийн а дахаран некъех чекхболуш, хийланнийн дуьххъарлера экам безаман къайленаш хьулъеш, хийланнийн деган кхаьбнаш тIекхачош, сингаттаман, бохаман теш хIуттуш бехачу некъашка бирзина... цуьнан и цхьа некъ... са а, со санна болчеран дуккханне а ирсечу дахарера бежа некъ. Тахана и коша ерзочу дийнахь гатбелла и бежа некъ, готтачу лахьте бирзина, тIаьххъарчу некъан и готта тача... Маржа дуьне! Ма хаза хан яьккхинера Сепехъатца! Цхьа ирсе дахар дара цу хенахь: адамаш вовшашка хьошалгIа оьхуш, кехаташ яздеш, дагарадуьйцуш, безам балхош.

Сепехъат, шен добзалан да кхелхича, йолаелира почта дIа-схьа кхехъа. Чохь йиь йоI йиснера. Царна ваша а, Сепехъатна кIант а ца веллера Дала. Суна хезаш цкъа а цу хьокъехь шен гIайгIа ца юьйцура цо. Почтица йоьзначу мIаьргонаша дика йовзийтира Сепехъат.

Кехаташ тIоьрмиг чу нисдешшехь билгалдохура ша тховссьехь дIалур дерш: набахтера, эскарера, гена балха баханчеран. «Мела хир бу суна, тховса жимма церан са паргIатдаьккхича», – олура. Ша боллу некъ гIаш бан безаш бара... Сепехъатан тIоьрмиг чIогIа беза хуьлура. Цу чохь журналаш, газеташ, дуккха кехаташ хуьлура. Мел чIогIа аларх, цкъа а тIоьрмиг схьа ца лора. Тхойшиь цIа кхачале, садаIа охьахиь-хиьначохь, со газета а, журнал а деша хIутту. Цхьаь

йоьшуш Іачу суна кара дуьллу бепиган дакъа. Юкъ-кара «Даа, даа бепиг, вайшимма бан безаш бежа некъ бу», – бохуш, цо сагатдешшехь, со айса доьшург бен гуш ца хуьлу. Сепехъата соьга олу: «Хезаш, дешал». Цо сайга леррина ладугуш гича, айса дийриг, дош а хеташ, гуттар а чоьга доьшу ас. Суна деша марзделла журнал, ца яьлла, ас шега дІакховдийча, хотту: «Тховса дешна ер юй хьо?» Суна, тІекхетта, и марайолла лаьа. Хазахетий, йист ца хилалуш, ас корта талабо. Тпаккха дийнна цхъана буйсанна журнал соьгахь дуьсу. Нанина хаьа со юьжур йоцийла, журнал дешна яллалц. Кхана Іуьйранна Сепехъат еача, журнал кийча хир ду ша яздайтинчунна дІадахьа. Кхо кІира даьлча, со юха а гІура ю Сепехъатца: иза почта ян, со нанин алапа схъаэца. Нанин алапа кхечу юьртахь схъаэца дезаш дара. Оцу юьртара Сепехъата почта йохьура. Нанас со даима а цуьнца йохуьйтура шен алапа схъаэца. Юьхъанца со башха резаяцара, йоккхакхилла хеташ, суо яха лууш. Тас-тасалуш, сан Сепехъатца гергарло тасаделира.

Туьйранашкара кьайленех буьзча санна бара цуьнан тІоьрмиг. Ма дукха хІуманаш дара цу чохь!

Угар коьртаниш кехаташ дара. Конверташ чохь, тайп-тайпана марканаш а йолуш тІелетийна. Чохь адамийн экам кьайленаш а йолуш. Цхъадоьлу кехаташ... Сепехъата шегга бен дІа ца луш доьлу кехаташ... И дара коьртаниг. Ма чоьга лаьара царна чохь хІун ду хаа! Сайл баккхийчу мехкарша цуьнга маршалла хоттуш, цо кховдийна кехат сихха кьайладоккхуш, ма чоьга сатосура цхъаннан мукъна а кехат дайна, каракхаьчна, деша, кьайле йовза, ган, и безаман кьайленаш классикаша киншкаш тІехь йийцинчех тера ю, яц. Киншкаш тІехь маьздарра бу-техьа и безам, я бац-техьа... Ца доьра церан и кехат. Деша цахуург хилла а царна юкьахь, доьшуьйтур дацар-техьа бохуш а, сатийсира. Хийла лардира, хьаьнга доьгу, ладобьгуш, муха, хІун яздо хаа лууш. Хийлазза тІехьодура: «Ас дІадала мегий?», – олий. Амма Сепехъата цхъа а, цкъа а, кхечуьнга и кехат дІаделла, юьхьІаьржа ца хІоттийра. Шегга бен ца лора кехат. Цхъанна а хьалха а ца лора. ТІаьхьо, нанин алапа тхан юьртахь схъадала долиьра. Со а кхуьуш яра, мелла а кехат-хІума а кхочура.

... Ма чоьга сатосура Сепехъате, и кхачаре, кехат а дохьуш. Юьхъанца соьга деана цхъа-ши кехат Сепехъата дикка лелиьра шеггахь, суна цуьнгара схъаэца эхь хеташ. Тпаккха, цо суна хьехар дира, ша кхечаьргахула уьш сох схъатухур цахилар а хоуьйтуш, кехат кхачар иьхье хІума цахиларх кхетош. Сан тешаме, йоккха накъост Сепехъат.

ТІамо хьаьшна хІаллакдира тхойшиннан гергарло, дахар. Тохарлера ирсе дахар. Кхечу дуьнентІера. Ирсецу дуьнентІера тийна дахар, экамечу кьайленийн цинцашца.

Со муха гІур яцара Сепехъат дІакхелхинчу кадаме?! Сан сирлачу сатийсамийн, дахаро човхоран, кьайллаха эгийначу баьрхийн теш, сан тешаме накъост Сепехъат, Дала гечдойла! Баьрхиша лаьхьта тІуьна латгадо бохург бакъ дуйтехьа?

Со Баьрхиш хьулдан гІерта... Дуьненан йисттера аз юха лере кхочу:

– Дала гечдойла цунна!

– Амин.

Тохарлерачу ирсечу дахаран мур хеди.

Дағалецамаш

ЖАМАЛДАЕВ Шайд

Адамо ша хазйо шен це

Дадуев Абун доьзал суна наха бийцарехь бевзина бац. Тхуна юккъехь довха, мерза гергарло хилла даима а. Тхайн цахьчул алсам рицкъ диьна хир ду ас жима волуш церан хIусамехь. Иштта, сан хIусамехь соьца дукха хилла ву Абун кIант Мохьмад а. Оха Мамед олу цунах.

Сан дас Вахас, шай, Абуй ши шича ву, олура. Цаьршиннан вовшашка болчу лараме хьажча, ван а вара и шиь юххера гергара ши стаг. Ткъа церан гергарло кху кепара нисделлера. Вахин нана дIаяьлча, тхан дендас ялийнарг Абун ненайиша хиллера. Цо кхийна вара Ваха. ЧIоГIа дика адам ду, олура цунна наха. Шен бахьана дара цуьнан а. Дестечун амалш яцара цуьнгахь. Ша дина бер санна, дукхавезара Ваха.

Дай дIабевлча, тхан доьзалийн гергарло шел ца делира. Шина шичин ши маьхча ма ву сой, Абун кIант Мохьмаддий. Ткъа тхан доьзалш, шина вешин болуш санна, вовшашна чу садиллина схьабогIу. Лаа ма ца баьхна вайн дайша: «Ахь лелоре terra хуьлу гергарло».

Дадуев Бух а, цуьнан хIусамненах Рабух а долчу къамелехь, уггаре хьалха, цаьршиннах Iемина эр дара ас тхаьш даха а, доьзалш кхио а, гондIарчу нахаца тардала а, тхайн чохь а, араьх а адамашца юкъаметтигаш йуоза а. «Барт», «без-ам», «тешам», «лерам» – дешнаш кхачамболуш дац цаьршиннан юкъаметтигех ала. Цхьа башха ши адам дара и шиь. Шеко йоцуш, АллахI-Дала Шен лаьтга тIехь вовшийн ирсе дан а, доьзалан барт, гIиллакх-оьздангалла, адамалла бохучу тIехь гондIарчу нахана масал хила а, кхоьल्लीна дара и шиь.

Абун, Рабун балхах а, цаьршимма гулийнчу нохчийн къоман барта кхоллараллин произведенеш гульярх а со резаволччу кепара яздина кхечара. Царех айса муха, хIун пайдаэцна дийца хьожур ву со.

Шайш Сибарех дигале дуьйна а къоман гIиллакх-гIуллакх, оьздангалла, башха ламасташ девзаш, дезаш, лардеш, дIаяздеш кхиьна, товш жима стаг ву олура сан дас, Вахас, Дадуев Абу, ткъе ши шо бен дацахь а, шен дешнаш тIехь даьхна, дIаолуш, наха даггара тIеэцна иллеш а, эшарш а йолуш.

Сибарехахь йоккхучу хенахь дукха нахаца гергарло хилла Абун. Чохь, араьх, лулахь шайл гIийла бохкучаьрга ницкъ кхочучу барамехь куьг а кховдийна. «Яхь йолуш, чIоГIа доьналлица чекхваьлла стаг ву», – олура Абу вевзачара.

Масех меттиг еанера, мацалло вожийначунна цо шен «паек» дІалуш а. Царна лело хІума дезаш а, кьобалдеш а вацара Дадуев Абу.

Хийла теш хилла со, вевзаш варий, вацарий, аьлла доцуш, ехначуьнга цо сагІина хІума кховдош. «Цуьнан Іер-дахарца вайн бала хила ца беза, – олура ишттачохь Абус. – Го оьшуш ду цо кховдийна куьг. Таро елахь – схьалаца, яцахь – ІадІе». Шех хІун хир, я шега хІун кхочур хууш дац, цхьа АллахІ-Дела воцчунна». ДогЦена, кьинхетаме, комаьрша адам дара иза.

Цхьа гІалахь ваьхна интеллигент ша хиларх, хелха мел дика волура аьлча, синкьерамехь, ловзаргахь баккхийчара дехар дой, юх-юха юкьа а воккхуш. Тхан эвлахь вара Масрин Ширвани а дика хелхаволуш. Цуьнан а, Абун а хелхар хазахетара нахана. Дерриг ловзар тІегуллора, и шиь хелха волуш. БисагІеран Ваха а вара хаза хелхаволуш. ХьамидагІеран Ваха олура сан дех. Иза волура дика хелха. Кхузахь Дадуев Абун дика гІиллакх ду олура цуьнца гІалара баьхкинчу культурин говзанчаша – Берсанов Хож-Ахьмада, Юсупов Гиланис, поэта Эдилов Хасмохьмада, фольклорист Джамалханов Зайндис, Эдисултанов ШитІас а, кхечу а баккхийчу говзанчаша. Цкьа шеца яьлладу йоІе болчу ларамна, цхьана синкьерамехь я ловзаргахь и йоцург, кхин йоІ хелха ца йоккхура цо.

Хелхарна юкьавалар, ловзаран гонна йоІ юкьа кхайкхар, и дІаялийтар а шатайпа гІиллакх дара Абун а, вай цІерш яьхначу накьостийн а. ЙоІ йолуьйтуш, бовлура уьш. Цундела, ловзаргахь, синкьерамехь шайн меттиг ларьян а, хелха бовла а, кхидолу гІиллакхаш лело а цаьргара Іемара сан хенара кегийрхой.

Вайгахь я шайгахь нисвелча, ас дехарца синкьераман хьал дуьйцура тхуна Абус. Дайн гІиллакхаш довзуьйтура. Яздархойн кхоллараллех кьамел дора. Туьйранийн эпизодаш ялайора. Пачхьалкхан хІоттам, адамна юкьахь Іердахаран гІиллакхаш а кхетадора.

Дадуев Абус бийцарехь бевзина суна нохчийн гоьбевлла яздархой: Сельмурзаев Мохьмад, Нажаев Ахьмад, Дудаев Іабди, Іарби, Мохьмад МамакаевГар, Хамидов Іабдулла, Эдилов Хас-Мохьмад, Сулаев Мохьмад, Айдамиров Абузар, кхиберш. Даггара езаелла церан кхолларалла а. Абун карара схьаэцна, ешна нохчийн фольклоран хьалхара киншка а.

Абу тхайга юхавале олий, вовшахтухий, цуьнга дала кечдина дуккха а хатарш хуьлура сан. Масала: кьоман турпалхойх Адин Сурхох, Мадин Жаммирзех, Таймин Бийболатех, Зайтан Шихмирзех, Беноной Байсангурах, тхешан Зандакьхойн тайпана безачу нахах ГІеза-Хьаьжех, Шаптукаев Докку-Шейхах, Алдамов Іаьлбек-Хьаьжех а, кхечарех а. Жималлин хенахь кІезиг бара кхетам цхьадолчу Іадатех: воккха-жима, чохь-арахь лело деза гІиллакхаш, кхин дуккха а. «Нохчийн синкьерамехь а, ловзаргахь а мехкарий баьрче, божарий лахахьа ховшоран хІун маьІна ду? Божарийн хьалхе ма ю вайн махкахь доллучунна тІехь а лелаш? Кхузахь хІунда яц?», «Ловзаргахь коьрта ша воллушехь, инарло мехкарийн тхьамдера бакьо хІунда йоккху, цуьнан могІарехь Іачу йоІе вистхуьлуш?», «Ловзаргахь, синкьерамехь цхьаболу нах чоийн пхьуьйшаш хьалакарчийна, вуьш – охьакарчийна, хІунда Іийна?». Дайн кицанаш, аларш, хІетал-металш мел дуккха хуьлура, со шайн чулацанна тІаьхьа ца кхуьуш. Дас суна чІир йоцу барт тохахь а, тосий ца дуьтуш, Абус кхачам боллуш жоп лора царех хІоранна а. Керла-керла произведенеш

йоьший, тхан самукъа а доккхура. Уьш, ерриш бохург санна, дагахь хаъара цунна. И веача, цкъацкъа тхобгахь нисло лулахойн бераш цецдуьйлура, оццул деха иллеш, туйранаш, шира дийцарш цунна дагахь хаарх. Иштта хила дезаш санна: «Цунна муха ца хаъа уьш дагахь, Дадугев Абу ма ву иза?!», – олий, царна хьалха ас даггара дозалла а дора цунах.

Воккхахиллачул тӀаьхьа, тхайга веача, цуьнга деха эхь хетий, цаьрга дӀа воедура со, Абуга сайна керла туйра я фольклоран кхийолу произведени ешийта. Цуьнан шолгӀа кӀант, Нажмудди, сан бажа хиллачул тӀаьхьа, кхин а чӀагӀделла тхан гергарло. Аьлча а, Абу волчу ваха дало бахьанаш алсамдевира. Гергарлонна эшам цкъа а ца хиллера тхан.

«Ма дика ду шун зударий вовшийн юххера болуш, – олуш забарна, со хьовзаво Мохьмада, – кхерам бацара цара вайн гергарло шелдалийта». «Шун нана Рабу санна, диканиш кхаьчна вайна массарна», – дуйхьал забар йо ас а.

Цахуучарна хайита даладо: ЧӀаьнта-Юьртахошца мел доккха гергарло хиллехь а, ДадугевГеран а, тхан дай а сьхабевлла меттиг Нажин-Юьртан кӀоштан Зандакъа хилар. Амма цо адамашца доьзначу гергарлонаша, шинхьа а шайн стаг вора цунах. Тахана оьгӀазгӀур бара Зандакъара а, ЧӀаьнта-Юьртара а нах, ахь Дадугев Абу шайн-шайн вац аьлча. Адамо ша дийна долуш шена кечбина лерам олу цунах.

Ӏаьлбиг-Хьаьжица хиллачу тӀамехь дакъалаьцна нах Ӏедало леца болийначу муьрехь охьабаьхкина бу шайн а, тхан а дай Зандакъара, олура Абус. Тахана дукха бу оцу хенахь охьабаьхкинчийн тӀаьхьенех болу нах Теркан а, Шелковски а кӀошташкахь бехаш: беной, зандакъой, чермой, дишний, чартой...

Дукха хан йоццуш ду и. Цьха накьост волчохь гулделла Ӏаш, цо карладоккху Дадугев Мохьмад ТӀехьа Мартан кӀоштан КПСС-н райкоман шолгӀа секретарь волуш, цигахь цуьнца лелла цьха хӀума. Хьенехан деваша веллачу (цӀе а йокхуш вуьйцу цо) тезета даханера шаьш. Цигахь куьйгалхойх а, шайца баьхкинчу баккхийчу нахах а цьха да (берриш партийни, советски белхажой хилла) доӀина хьалхавала ца хӀоьтгича: «Сайн дас, нанас ловзаргахь, синкьерамехь хелхавала а, тезетахь доӀина ши куьг лаца а Ӏамийна ву со, тӀаьхьахӀитта», – аьлла, тӀевахана, веллачух кадам беш, ша доӀа дина, бохура, Абун кӀанта Мохьмада.

Иштачохь, ахь доӀа дина аьлла, хьо балхах вохо араваьлла да вацахь а, шайна олучух, тоха герга долчу маттах чӀоьгӀа ларлора гӀуллакхехь болу нах.

Даима партийни, советски балхахь а хилла со а, Мохьмад а, тхан гергарлонаш долу дуккха кегийрхой а. Баккхийчара иштта кхиорна хиллехь а, охалийрина я тергалдина хӀумнаш дац уьш. Тхан керташкахь даима ламаз дина, мовлад-сагӀа а даьккхина, диканехь-вонехь наха сьхакховдийча, тхаш доӀа деш меттигаш а яьхкина. Цу тӀехула балхах а ца дохийна.

Абул гергара юй-те аьлла, юххера яра тхуна Рабу а. Цкъа а дицлурдоцуш, дагаеьча, хӀинца а бӀаьргашна хьалха карладолу суна цуьнан башха амат. Сулаев Мохьмад вогӀура, хийла тхо марзо оьцуш Ӏаш, цуьнга шен белхашна зорботохийта. Джамалханов Зайндис, Хатуев Ӏабдулхьамида, Уциев Абус зорбане йовлаза йолу шайн фольклоран произведенеш цунах бен ца тешайора. Веданара дуйна Гацаев СаӀид а-м кхочура, шен куьйгайозанаш дохьуш.

«Машинистка а, корректор а, редактор а ю вайн Рабу, – олура Хатуев Ӏабдулхьамида, накьостий хьовзош. – ХӀара йоза ца хуу нах кхунна тӀебахкаран

коърта бахъана ду – шайн гІалаташ нисда йта говзанча эшар. Дика машинист-каш кхеран редакцешкахъ а ма бу».

Дан а дара и иштта. Суна хууш, оцу яздархойх цхъаь лор вара, важа – инженер, кхоалгІаниг – агроном, вобалгІаниг – летчик... Цундела, цара чевне ца лолура Іабдулхъамидан забар: «Шу санна, филологаш ма дац тхо. Цхъамма ца нисдича, къа дац, шен хенахъ нохчийн грамматика Іамо хъекъал ца тоьъначу тхан», – олий.

Рабус, ела а лой, Іабдулхъамиде олура: «Дерриге хууш, массо хІуманакхеташ волу хьо хІун дан веана суна тІе, хІара хъайн «гІурт» а бохъуш?» І. Хатуевс, забарна, наха язйинчу мел дикачу произведенех а олуш, массарна цуьнгахъ девзина дош дара – «гІурт» бохург.

Іабдулхъамида накъосташка бІаьрг а таІабой, жоп лора: «Массо а нохчийн яздархочун нана ган са а гатделла, веъна-кх. Цул сов, сайн доттагІчуьнца, Мохъмадца, марзо а оьцур аьлла. Ледара делахъ а, кхеран санна, гал ма дац сан йоза». «Гал-м дац, – олура, цо куьйга язйина еана фельетон а гойтуш, Рабус. – ДІаьвше ду-кх»...

Шайца схъайича а, шаьш дІайича а, забар евзаш, дала а, лардан а дош долуш къонахий бара цу хенан нах. Цхъа шатайпа йовха хуьлура хІетахъ адамиин юкъаметтигаш. Гергарло, доттагІалла ца дохош, шайн синош дІа-м лур дара цара. ТІаьххъара бен яцахъ а, вовшашца йоькъура баьпкан юьхк а.

Боккха ницкъ болуш дара цу хенахъ яздархочун, журналистан дош. Иштта, Абу гучуваьлча тоьура тхан кІоштан куьйгаллина. Цхъа урам хир бац тхан Чаьнта-Юьртахъ, цо орцахваьлла, жагІа бохкийтаза. Хи тІедалош а, газ юьллуйтуш а къахъийгира цо. Кхин мел дара юьртахойн Абуна тІедахъар нисло гІуллакхаш: стаг балха вахийтар, балхах вохийначун аьтто бар, цомгашволчунна орцахвалар.

Цундела со цец ца волу, наха ара а бевлла, Іедале диначу дехаран лорах Абуна а, цуьнан доттагІашна а уггаре дукхаезначу оцу меттехъ йолчу юьртан (Набережни) коьртачу урамна Абун а, Рабун а цІе тиллийтича. Циггарчу ишколехъ музей а, библиотека а ю церан цІарах.

Оцу меттехъ Абуца а, цуьнан хъешашца-яздархошца а, журналисташца а юрт йилла дагахъ а доьчу хенахъ дукха нисвелла сан да Ваха а. Терка чуьра чІара а лоцуш, овкъаршлахъ жижиг а доттуш, хийлазза цхъана Іийна уьш, поьзех, къоман фольклорах, Іер-дахаран гІиллакхех, нохчийн сийлахьчу ламастех къамелаш деш. ДоттагІаша забарна шайна юкъахъ «Дабин-юрт» олуш хилла цигарчу тогІех (Рабус а, несарша а Абун цІе кхобуш, «Даби» олура цунах).

Абун кІанта Мамеда дуьйцу: «Нохчийн литературин меттан, фольклоран а боккха бала кхочуш вара сан да. Тхан чохъ гуллора вайн яздархой: Мамакаев Мохъмад, Саидов Билал, Сулаев Мохъмад, Эльмурзаев Сираьжди, Джамалханов Зайнди, кхиберш а. Хийла ладийгІина ас цаьрга. Уьш хІора а шен-шен амал йолуш, шатайпа къонахий бара. Бакъдерг вовшашна юьхъдуьххъал дІаолура, литература юьйцучохъ муххале а. Ткъа церан юкъарниг дара: нохчийн халкъ даггара дезар, цуьнан долушдерг, хиндерг а дика, токхе хила лаар а.

Абус дуьйцуш хезна суна: «Маржа-я! Вайн яздархой а ма бацара кхечу къаьмнийн яздархойл хІумма а тІаьхъабисина шайн похІме хиларца. Іедало

айбинчу цхьаболчу поэтийн стихаш гочъеш Россехь уггаре а тоьлла гочдархой бу: Яков Козловский, Наум Гребнев, кхин а. Нохчийн поэтийн стихаш гочъян уьш санна говзанчаш белхъара, дерриг дуьненахь гIараевр яра Мамакаев Мохьмадан, Гацаев СаьIидан, Сулаев Мохьмадан, кхечеран а стихаш».

Гадаев Мохьмад-Салахъан це сан дас, Абус, йоккхуш хезна суна дуьххъара. Тоьллачу яздархойх лорура цо и.

Нохчийн тукхумех гIалгIай хилар билгал а доккхуш, цхьа къам, цхьа литература ни мотт а хила безара вайн, олура цо, цу темина къамелаш хилча.

Вайн махка беана ши тIом хала лайра Абус а. Гушйолчу харцонаша, ницкъ-баро хорам бора цунна. Цундела, 2000-гIа шерийн юьххъехь, Нохчийчоьнан куьйгалхо хоржуш болам дIаболабелча, иза дукха ярташкаула чекхвелира, Кадыров Ахьмад-Хьаьжин кандидатура къобалъяре адам кхойкхуш – «Цул бегIийла кандидат ца го суна. Юха а вай харцхаржам барна кхоьру-кх со», – олура цо.

Цхьа шатайпа, догцIена юкъаметтигаш яра Дадуев Абун Кьилбаседа Кавказера яздархошций, журналисташций. Царалахь а къаьсттина – гIалгIашца. «ГIалгIай вайн уггаре а юххера адамаш ду. Муха ца хуьлу, уггар хьалха, мотт, гIиллакхаш, амалш, эххар а – цIий гергара хилча?!» – олура цо. Боккхачу безамца, цIершца буйцура цо Ахриев Чах, Мальсагов Дошлукъо, Базоркин Идрис, Гарданов Таркхо-Хьаьжа, кхиболу а гIалгIайн цIеяххана бевзаш болу Илманчаш, динан гIуллакххой, исбаьхьаллин дешан говзанчаш. Тахана, суо гIеметтахIобттинчу хенахь, тайп-тайпанчу даржашкахь болх беш, со кIорггера кхетта Абу оцу хаттаре сел лазама хIунда хьобжуш хилла.

Кьилбаседа Кавказехь уггаре доккха а, шира орам болу вайнехан халкъ декъадаларан новкъадаларца, де-дийне, шо-шаре мел долу, тIетгIа вовшашна херабовлуш бара нохчий, гIалгIай, Гуьржехара вайн вежарий – бацой а, пIаьнкIазхой а. Вайх къацахетарша, вайн цхьабарт хиларна кхоьручара юкъадолла хьийзош долчу питано хIумма а дика болх бохьур бац вайн тIаьхьенашна. Со тешна ву (сан даггара лаам-сатийсам а бу и) вайнехан халкъ эххар а цхьа къам, цхьа халкъ хилла дIахIуттур ду бохучух».

Шеко йоцуш, Сибрехахь яьккхинчу замано цхьаьбеш, бахчийна, бертахь кхиьна бара шаьш Абу а, Рабу а, церан а, тхан а баккхийнаш а. Царех тера ца хила амал дацара, царна хьалха, цаьргарчу масалш тIехь кхуьу тхан чкъор а.

Тахана и дика ши адам лоруш, уьш бевзинчу наха дина йозанаш, гулдина делилаш доьшуш Ia со. Къоман цхьа илли, цхьа шира йиш, цхьа туьйра бен ца карийча а, доккха хуьнар ду адамо гайтинар. Абус а, Рабус а ДадуевIара уьш иттаннашкахь дитина вайна. Иштта, тIаьхьарчу тIаьхьенашна а шайгара масал эца нохчийн барт-безаман, лараман озда гIиллакхаш а. Цундела, и санна болу нах нохчийн халкъан изсехь даима баха буйсур бу аьлла, тешна ду вай. Дала декъалбойла уьш! Цаьргара схьаэцначу адамаллин хазнех пайдаэца вайна а, вайн тIаьхьешна а хьекъал, кхетам, ийман а лойла!

Тхан интервью

БЕКСУЛТАНОВ Муса

Яздархо – доттагI санна...

Яздархочуьнца Бексултанов Мусаца тхайн хилла роглера къамел шун кхиэле дуьллу оха. ХIара къамел пайдехь хир ду вайна массарна а. Къоман лазам, цуьнан селхане, кхане, кхиамаш, гIалаташ, дерриг ду яздархочун ойланашкахь. ХIара интервью Мусан дуьненехьежам бу, цуьнан, яздархочун санна, бакъо ю шен халкъан цIарах дош ала. Яздархочун бераллера дуьйна схьа, таханлера де текхаччалц долу дахар, вайн къоман дахар ду. ЛадогIий вай, ойлаяй вай... Вайга ойлаяйта дина къамел ду хIара...

– Даймохк бохург хIун ду хьуна я и кхетам муха кхоллало адаман?

– Къабсттинчу цхьана къоман мотт а, Iадат а лелачу махках олу кх Даймохк, цу мехкан меттигийн цIерш эзарнаш шерашкахь цу къоман маттахь а йолуш, шираллехь дуьйна – вон а, дика а цхьаьна а ловш,

– цхьа къам дехачу махках... Вуьшта, зама керчинчу заманахь, стаг ша ву-кх шен Даймохк, шен къам а... сан Даймохк соьца бу-кх сан дайн орам санна – сайн даймохк, сайн сица ас сайца лелош...

– «Со – сайн Даймохк бу» – эли ахь. Шордехьа хьайн жоп, ахь бохучух муха кхета веза?

– Вайн къам цIерадаьккхича, хIоранца а шен Нохчийчоь хилла, ша дагахь ма-кхаббара. Даймохк а, хьо а вовшийн хаза йиш йоцуш дисича, хьо хьайн даймохк бу-кх, хьайн сица ахь кхобуш болу... Даймахках вала, махках ваккха а ма ца оьшу, мохк хьоьгара, хьан даг чуьра дIабаккхичхьана, хьо долахо а воцуш...

– Хьо ламчу вахча, Даймохк карабой хьуна?

– Суна маршо карайо цигахь, дерриг а са хьалагIуртий, суо жехь лелла лаьмнийн кортош, даккъаш, Iаннаш гуш, хIетахьлера суо ма-варра дага а вогIуш. Цигахь, ламчохь, цхьа хIума хийца ца делла, лахенца санна, ша махиллара дисна. Сох юха а жима бер хуьлу, бераллехь суо леллачу лаьмнашка кхаьчча. Хаза сурт а, юха чIогIа гIайгIане дегаIийжам а хуьлу цунах, и дерриг а цигахь – бераллехь – дисарна, хIинца схьахила йиш а йоцуш. Иштта ю, суна

цайовззал хийцаелла, ас мацах сайн лаьрра хилла хIара гIала а... сан хилла гIала яц тахана, и урамаш а, скверикаш а, кафеш а... Суна-м суо сайн юьртахь а ца караво хIинца, вовза-везарг вала а велла, соьца дагарадийца йоцу юрт... чIогIа хала хIума ду иза, хьан бералла, жималла, кьона хан дIаихна меттигаш хьан бIаьрсина хьалхалера гуш а, карош а ца хилча... Бераллера волуш, стеган Даймохк леш санна а хета суна, – бераллин сирла Даймохк, кхано юха, хьо воккхахилча, дагалецамца юхаденбала. Иза доккха дуьне ду, бералла бохург, дуьненнал доккха дуьне, дийцина а, кхачийна а вер воцуш... Со гуттар цига юхакхийдаш а веа, иза бен кхин цIанвала, дахарх вада меттиг а йоцуш. Бералла ца хиллачух художник а хир вац, аьлла хета суна, я бералла хиллачух бен, сатийсамехь хилла а. ПохIма я хазалла хьан даг чохь самаяла – юрт, кIотар, лаьмнаш а тоьлу. Лаьмнашкахь деха адамаш синмаршонца кьаьсташ а хуьлу.

– **«Лазам болчохь литература кхуьур ю», «Литература существует там, где есть боль, а боль ощущает только личность», – аьлла Мандельштама. Ахь тидам барехь, муьлхачу заманахь дика кхуьу литература а, искусство а?**

– Советски Союзан ерриг а аьлла, дика нисьелла литература цигахь лаьттинчу харцоно кхоллийтина ю, Ильф, Петровна тIера – Булгаковс, Платоновс, Шаламовс, Пастернака, Солженицына, Шолоховс кхоьллина йолу, царех кхаанна Нобелан преми а елла цу заманахь. Харцой, гIелой лаьттаху махкахь, дуьхьало санна, кхуьуш ю муьлхха а дика искусство, нагахь цу махкара кьам – кьам а долуш, цу кьомана юккьехь доьналла долу похIмалле художникаш беллахь. Амма и тайпа художникаш боцчу махкахь, Iедална хастаме диферамбаш бен, искусство а ца кхуьу, и бакьйолу искусство кхолла гIертарг вукхарна новкьа а хуьлу – пачхьалкхан хьаьвда дуучарна, – иза мостагI а кхайкхош шен кьоман а, мехкан а.

– **Хьан кхиарехь хьуна гIо дина, ахь хьайн лоруш яздархой буй дуьнен чохь?**

– Уьш дукха бу, делахь а суна цара кхоьллина турпалхой коьрта хета, цара гайтина амалш, кьинхетам, безам, цу яздархойн говзалла а...

– **Масала, муьлш бу уьш? Турпалхойн цIерш яхахь. ХIун амалш товра хьуна церан?**

– «Дженни Герхард» романан турпалхо Лестер ву шен кьинхетамца, «Воккха стаг а, хIорд» повестера Сонтьяго а – шен амалца, «Вечер в Византии» романера Крейг а, шен гIайгIанца, кхин дуккха а, «Дон-Кихот» а, хIилла цахиларца, Чингиз Айтматовн – Едигей а цхьаьна. Дахаро хьийна, чехийна, хьешна, хIетте а оьгIазалла ца толуйтуш, кьинхетамах ца хедаш, дахарна баркалле хуьлуш болу турпалхой тов суна литературехь а, дахарехь а.

– **Хьуна коьрта хьуо ву хьайн кхоллараллехь я хьайн турпалхой бу? Яздархо ву коьрта я цуьнан турпалхой?**

– Сайн турпалхой бу, хIунда аьлча со кхана-лама дIавер ву, диса дезарг кьам ду, кьоман мотт, Iадат цуьнан, хIара вайн Нохчийчохь а.

– **Кьоман яздархой, искусствон нах ца хилча, и кьам хир дара аьлла хетий хьуна? Масала, оьрсийн Толстой, Достоевский, Шолохов ца хилча..**

– Яздархой цахиларх, кьам хир ду, кьоман иэс-м дуьсур дац.

«Война и мир» це йолчу романо хІетахьлера Іер-дахар, амалш, ламасташ дендина цу халкъан, куызган чохь санна, схьагуш. Иштта ву Достоевский а, Шолохов а. Цара зама сацийна, халкъ шен дІадаьллачуьнга юяхъажийта, цу тІера юа хьалхахь дІа некъ бан. Яздархой боцчу къоман гІалаташ – гуттар а цхьа гІалаташ хир ду, юяхъажа кхане а йоцуш, хІазарехь хьийзачу тарсалан гуо санна.

– **Яздархочун бакъо юй, ша шен къомаца цхьана терзана тІе хІоттош, вуста?**

– Муьлххачу а дикачу художникан и бакъо ю, аьлла хета суна.

– **ХІунда ю цуьнан и бакъо, стенна тІе доьгІна боху ахь иза?**

– Жималлехь, хьо искусствехь къахьега волавеллачу хенахь, хьуна хьуо бен, гуш хІумма а дац, хьайн безамаш а, сатийсамаш а, цхьана денна ваха веъча санна, дерриг а цкъа схьага я схьалаца гІерташ. Кхано, шовзткъа я шовзткъе итт, кхузткъа шаре лестича, хьуна хьайн къам доьхна, даьржина, цхьатера доцуш карадо, тайп-тайпанчу хьаьжкІех даьккхина долу сагІадоьхурган ахьар санна, я Іуьйрана гуллучохь вовшахлиэта юьртан рогІан бежнаш санна, цхьа бос, цхьа некъ а боцуш, тайп-тайпанчу хьекъалшца, юкъара цхьа Іалашо а йоцуш. ТІаккха хьуна хьуо цхьалха а, декъаза а вуй хаь хьайн махкахь я хьайх кхета къам доций а, цхьа ши-кхо стаг воцург. Хьуна мохь-орца ала лаьа, хьайн къоман балийна велха, хьайн дена-нанна, доьзална санна. Хьуна да-нана я доьзал а ца буьсу тІаккха, хьан доьзал – хьан къам хуьлу, харцахь кхиьна воІ санна, хьобга ладогІа ца туьгу къам. Дуьненах дІахаьдда, къам, мохк бен, кхин гІайгІа а, сатийсам а боцуш висича, бакъо ю-кх хьан, хьайн къомаца цхьана терзана тІе хІуттуш, хьайн къоман Іу хила, нагахь хьо боккъал а, къам, къоман маршой бен, кхин дуьне ца лобхуш волу къоман тІамарх схьаваьлла бакъволу къоман кхетаме художник велахь, мел доккхачу халкъан а ши-кхоь бен ца хуьлучех цхьаь а волуш. Ас и бакъо, – вайн хьалха хиллачу яздархойх аьлча – Ошаев Халиданий, Мамакаев Мохьмадний, Сулейманов Ахьмаданий, Айдамиров Абузарний а лур яра. Политиках я политологах аьлча, цхьа а шеко йоцуш, Авторханов Іабдурахьман а вара уггар а хьалха шен це яккха хьакъволчех цхьаь.

– **Хьайн бералла йийцахь, доьзалехь хилла низам а, Іер-дахар а?**

– Тхан доьзал мелла а кхечарех къаьсташ бара шен Іадаташца, декхаршца а. Сан дехой а, ненахой а Советан Іедало дикка дакъа якккхина бара цІера дахале а, цІера даьхча а. Тхан доьзалехь цхьа а – хьалха а, тІаьхьа а – Іедалан стаг ца хилла, нахана тІехь харцо йийца, дарж карахь долуш. Иза тхан дас тхуна дихкина а дара.

Тхан дас гуттар а вер-ваккхар, девнаш дуйцура, тхо цхьана харцонна дуйхьалдаха кечдеш санна. Вуьшта, бералла – бералла санна яр-кх сан, гуобакккхина гуш-хезаш нохчийн мотт а, нохчийн Іер-дахар а, нохчийн къам а долуш.

Иза кхин дуьне дара, хІинчачуьнга хьаьжча, массо а лаьтгах, кертах, даьхнех а тасавелла, юьртахь кхо-йиь жен, бежан рагІ а хуьлуш, урам буьззина уьдуш ахдерзина бераш а гуш, кертахь юьйш-хьокхуш хьаьжкІаш а йолуш, шортта зІакардаьхний а долуш, шен кертара, шен куьйга даар-малар а кечдеш.

Бер, ворхІарадаьлча, доккха а хуьлура цу хенахь, шега догІу гІуллакх а деш, воккхачунна санна, дас-нанас муьлхха а декхар коча а дуьллуш. Со пхобалгІачу классе хьалаваьлча дуьйна схьа, сайн ткье кхо шо кхаччалц, хІора аьхка жехь ваьллина-кх со, лаьмнаший, буьйсаной, сайн ойланаший Іада а веш.

ХІетахь дуьйна цхьалла а езна суна, сайн ойланашца цхьаь висар, доьзал, бахам, яздар цхьаьна ца догІий а хууш: я доьзал, я бахам, я яздар – цхьаь бен ца нисло, и кхуьй а цхьаьна нисдан гІертачух яздархо а ца хуьлу, цхьа цІе йоцург. Яздархо мелла а обарг хила веза, шен ойланехь хилла а, тай тоьхча санна, нийса хила а ца гІерташ.

– Казахстанера шаьш цІа беана некъ дагабогІий хьуна? Дуьххьарлера хьан дагалецамаш стенца боьзна бу?

– Суна Казахстан дага ца йогІу я цигара цІа беана некъ а, цІа кхаьчча гина цхьацца хІуманаш изьхадалар бен. Сайн денана а, цо беш хилла гІийла узамаш а дагахь-м лаьтта суна тахана а, тхаьш чудаха цІа доцуш – хІусамаш суьйлаша дІалецна яра, – цхьана йоккхачу майданахь – ишколан керт хиллера иза, – Іийна а.

Нана суна, жима зудабер санна го, хІетахьлера. Иза сайн йиша хилча санна, денана сайн нана а хеташ. Да а вара цхьа кьона жима. Таьхьуо, со воккхахила воьлча, хиир-кх суна и шиь сайн да-наний дуьла, ненан куьйгийн кьинхетам бевзича.

– Доьзалан коьрта мукъ баккхийчаьргахь бара ала гІерта-кх хьо? «Денана хьайн нана хетара», – аьллагунна тІера хобтту ас.

– Сан денда а, ненада а вацара. Уьш Іедало байинера. Денаний, ненаний-м яра сан, ненанана шен Іедало вийначу цІийндений, кІантанний йилхина, Казахстанехь дуьйна Ёарзъелла а йолуш. Сан денана кочалла долуш стаг яцара, доьналле а йолуш, декхаран стаг яра. Тхо – бераш – дерриш а цунна тІаьхьа, цунна гонаха хуьлура, юург даима цо а яйора тхуна, коч-мача а цо духура, тхан наной – сан ден ши зуда яра – тхуна гуш а бацара, сарахь я буьйсана бен; цхьацца деш хил-хилла бар-кх уьш.

Денанас, мерзачу шури чу сискал а отий я кхоьш тоьхна чорпа йой, хІума яа ховшадора тхо, шаулле охьа а хуий, туьйра дийца а йолалуш. Суна дукха туьйранаш хаьара цо дийцина. Кхано, ишколе ваха шераш кхаьчча, ненан каравахар-кх со. Бер куьпо а, урамо а ма кхиадора хІетахь, массеран а юкьара хуьлуш. ХІинца дац и хІумнаш, хІинца кевнаш кьевлина ду, бахамаш кьайлабохуш.

Сан да суна гуттар а – бераллехь а, воккхахилча а – хьаша санна вара, нагахь геннара вела-м лора иза тхуна, вуьшта, дегахьара хьастар бохург, тхо цхьайтта доьзалхочунна гина хІума а дац. ЧІогІа кхетаме а, доьналле а стаг вара иза, нахана вуйла хууш, кьонах а вара.

Тахана чІогІа а обшура суна иза, сайл воккха тхайн орамах стаг а воцуш, суо висича.

– «Яздархо хила веза со», – аьлла, я яздан ойла маца хилира хьан, жима волуш я кхиьнаваьлла, университетете деша веьча?

– Беран хенахь, суо лам чу жаца лелаш, цхьацца хиламаш кхуллура ас сайн ойланехь, сайна юха уьш гушдолуш санна, и хІумнаш бакъ а деш.

Муьлхха а исбаьхьаллин киншка ешча, цунах терра кхин сюжет а кхуллий, цу турпалхошца хан йоккхура ас, хЮра дийнахь уьш цхьацца хиламашца кегош... кхаа-беа баттахь. Жай, лаьмнаш, стигал бен, гуш хЮма а доцуш, цхьаь лела сингаттаме ма хуьлура, цхьацца бАрлагIаш ца кхоьллича. Пхийтта-ялхитта шо долуш хилир-кх сан яздархо хила ойла, цхьа предложени дIаязйича, шолгIаниг хьалхарчу предложеница муха йоза еза ца хууш, хан а йойуш.

Дуьххьара суна дийна гина яздархо – уьш массо а велла хила везаш санна яра сан ойла – Сулейманов Ахьмад а вара, тIаьхьюо ишколехь сан хьехархо хилла волу.

– Хьан дуьххьарлера киншка араьялча, цIерачара тIе муха ийцира?

– Царна иза кхин хЮн ду ца хууш хилча санна хета суна тахана. Iедалера вонаш лайна а, гина а болу уьш, кьоламций, кехатций гергарло хилар башха дезаш бацара, наха меттанаш йозанца диттина дела. Тхан девашас цкъа, яз деш Iаш тIекхьаьчча, чЮгIа човхийра со: «Тхан ворхIе а дех ца хилла моттбетта стаг, хьо тхан сий даьа гIерта!» – олуш. Сан ши деваша чЮгIа дуьхьал вара цу хЮманна, яздарна боху ас. Цкъа иштта, шена хьалхахь шен ши ваша соьга лен волавелча, тхан дас: «Вита, дIалелийта, цхьаь ду, бохуш, лела иза», – элира цаьршинга. Киншка араьялар со цаьрга хьахо а ца хЮьттира, царна иза дош ца хетий хууш. Тхан дас, киншка каралаьцна, дIаса а йоьхкуш: «Дика ду, дика ду!», – аьлла, дагадогIу суна, жимма суна велааьшна а дина. ТIаьхьюо, иза кхалхале, «Дахаран хин генара бердаш» цIе йолу повесть шена лерина ас зорбане яьккхича: «Вон яздина ахь и дешнаш, нахана хьалхахь там бац и тайпа хЮма, нийса хЮма дац иза!» – элира цо. Цул, сайн дел, суна дукхавезаш, ас лоруш стаг а ца хилла сан дуьнен чохь.

– Школехь доьшуш, литература урокана пхий дарий хьан? Школьни программы юкьара произведенеш хазаеташ йоьшарий ахь?

– Суна дага ца догIу, литературина сайна хЮн дуьллур, хЮнда аьлча, нохчийн мотт а, литература а, хIинчацул башха, хьоьхуш а я лоруш а яцара хIетахь а.

Программина юкьарчу произведенеша литературах а, дешарх а чамбоккхура, ас уьш цкъа а ца йоьшура, цхьаццанга хаттар бен. Со юккьера дешархо вара, кьайллаха – цIахь а, араьх а – киншкаш ешар бен, дешарца башха гIуллакх а доцуш. Яздархо, композитор, дирижер, суртдуьллург я архитектор хила ишколо гЮ до аьлла а ца хета суна стагана. Иза хьан сица, амалца, хьан бАрлагIашца дозуш хЮма ду.

– Хьо дуьххьара цецваьккхина йолчу произведенин цIе яккхяхь, оьрсийн а, нохчийн а бен а йоцуш.

– Сан шийтта-кхойтта шо долуш дуьххьара со велхийна произведени Iарби Мамакаевн «Нохчийн лаьмнашкахь» цIе йолу поэма яра. Иза санна, мотт а, васт а, сурткхоллар а, дешархо тешор а шеца цхьаьна ийна произведени – иза дуьххьара а хета суна нохчийн литературехь. Бераллехь я жимчохь ас сайна кьастийна нохчийн литературехь ши произведени яра: Бадиевн «ЦIеран арц», Iарби Мамакаевн «Нохчийн лаьмнашкахь». Тургеневн романах а езара суна чЮгIа дукха. Бунин суна хIетахь ца вевзара, цул тIаьхьа-м цунах дIа а ца кьаьстира со.

– **Хинцалера доьзал шайн доьзалца я кхечаьрца буйстича – ас кІант а, йоІ а, нус а, нана а, да а дуйцу – хІун башхалла го хуна?**

– Доьзалан институт дикка малъелла го суна, хьалхалера гІиллакхаш хІинца аьттехь а доцуш, къаьсттина дений, доьзалний юккъехь. Да эла воцчу доьзалехь кІантах къонаха кхуьур вац. Тхан денанас шех дийцина цхьа хІума дуйцуру ду ас хуна. Ша маре еьча, дуйцура цо, дуйхьарлера доьзалхо дуйнен чу ваьлча, и доьзалхо когаваххалц шен денца ца яхара ша, дена шех бер хьерчаш ца гайта, аьлла. Бер дакхо дезар а, кхин а, важа а боху хир дара цо.

Суна чога хаза гІиллакх хийтира иза, хІинца долчуьнца дуйстича. ХІинца эхь-бехк гІелделла, дуйнене а хьожуш, керистан гІиллакхаш схьа а эцна. ХІинца нус эвла юккъехь я шен денцахь ю дукхяхьолахь, чохь Іе, ала яьхьаш марнана а йоцуш, шен кІант зудчуьнгахьа хир вуйла хууш. Доьзалш а кхин бу хІинца, шайн дайшна аьттехь а боцуш.

Зударшна, бахар-бахкар, йитар-цаяр бен-башха а ца хета тахана я иза бен хеташ церан наной а ца хуьлу. Хьалха иштта дацара, хьалха йоІ йитина цаяр, доккха эхь лоруш дара, йоІера цхьа Далатохар даьлча санна, ден цІен тІе эхь а догІуш. ХІинца цхьа ун даьржина-кх кху махкахь а, нахаца а. Дукхохдолу дай-наной тахана шайн доьзалийн йийсарехь а ду: хьобга хьоттуш я дагаволуш хІума а ца хилча, я хьобга ладугІуш а ца хилча, йийсар бен, кхин мила ву хьо?

– **ХІора заманан шен-шен керла хІумнаш хуьлу-кх, уьш амалх ца хьакхалуш а ца дуйсу. Керлачу заманехь муха ду хуна, кхета гІерта хьо я кьийса?**

– Сан хиллачу заманна нийсса бюстанехьа сурт хета суна хІара гушдерг. Со кхуьнах кхетар а вац, кху заманех. ХІетехь хилла болу сица маьрша нах а ца го суна, суо а кхузахь мухІажар волуш санна хета, цабевзачу махкахь некъах тилла некъахо...сан-м дац кху заманца кьийса а я декъа а хІума, шена езачун хир ю-кх хІара....

– **Дийцар а, повесть я «Хьаьркаш» цІе йолу кегий хІумнаш муха кхоллало хьан?**

– Цхьа хІумма а доцчу хІумнах, лаца ца луш еддачу цхьана ойланех я цхьана дашах кхоллало-кх, тема а, идея а, сюжет а йоцуш, са кІамлуш санна хетачу цхьана карзахаллах...

– **ХІокху чехкачу заманехь литература оьшу аьлла хетий хуна?**

– Литература ца оьшуш зама йогІур а яц цкъа а, вовшашка безам баха ши адам дуйнен чохь мел ду, иштта, адаманна юккъехь харц а, бакъ а мел лела а.

– **Яздархочунна коьрта хІун ду, дІаалар ду я дІахазар ду?**

– Яздархо дІааьлчахьана вала-м волура, кхузахь дІахаза дешархо хилча...ДІа ца хезча, ахь аьллачух а хІун до?! ДІаалар коьрта хета суна-м, цхьанна хезна а, ахь аьларг дІахезча, цо кхечуьнга эр ду, цу кхечо – вукхуьнга, иштта дІа – дуйнене дІа а кхочуш.

– **ХІокху заманехь юкьадаьлла ду вайн кьоман аристократи хилла бохуш долу хабарш. Хуна хІун аьлла хета цу хьокъехь?**

– Сан да вар-кх аристократ. Цунна киншка еша а ца хаъара. Шен изъхаца ойла а, вахар а нисдина, наха къонах ву, аьлла, мах хадийна волу муьлхха а боърша стаг ву-кх аристократ, бежау а, инарла а бен-башха а воцуш. Таро хиларх, аристократ (къонах) ца хуьлу, миска хиларх, къонах вац аьлла а дац. Къонах – къонах ву-кх, цу юккье массо а хIума а догIу, доьналлина тIера, собар а, хьекъал а, кхетам а, комаършо а, оьздалла а, эхь-бехк а, лерам а. Суна дукха къонахий гина-кх, халла бен, яа сискал а йоцуш, хIетте а хьешан шун а ца хедаш я къонахашца лела дош а. Вайн аристократаш ца хилла, вайн къонахий хилла, вайн къомана юккьехь лелаш ши дош а долуш: къонах ву, къонах вац.

Интеллигенци олу чкъор-м хилла вайн. Паччахъан Iедал Нохчийчоьх чIагIделча, хьоладай а хилла нохчийн, къаьсттина цу Iедалца бертахь хилла болчу наибех а, кхечарех а кхоллабелла, тахана церан тIаьхъенаша – тхо царех, вукхарех ду бохуш – дог кхаърда деса дозаллаш а деш. И тайпа «аристократаш» буйцу хир бу-кх цу наха.

Вайна девзачу эзар шарахь, шовзткъе итт я бIе шо маърша ца догIуш, даим тIамехь хIаллакхуьлчу къоман хIун чкъор кхуьур дара?! Мел лахара а шикхо бIешо ца деза и чкъор кхиа, кхаа-веа я пхеа дега долуш? Аристократаш – ингалсхойн, французийн, испанхойн хилла-кх, нехан мехкаш схьа а лощуш, нехан декъашна тIехь кхоьллина аристократи, крепостнойн декъашна тIехь чIагIйна гIазкхийн дворянство санна.

– Кхин цъа хIума а даържина вайна юкъахь тIаьхъарчу заманахь: тхан тайпа лакхара дуй, тхан тайпа цIена дуй, тхан тайпа гуттар а хьалхе йолуш хиллий, бохуш, хьуна хIун хета цунах?

– Цъа а тайпанаш а ца дуьйцуш, вайн махкахойх нохчийн къам хуьлийла лаъара суна. Шен схьаваьлла бух бовза, доьзаллехь бен дийца оьшуш а дац тайпа, цунах байракх йина леларг къоман кхетам болуш стаг а вац. Тайпа лакхарий, лахарий бохучух, аьлча, къоман пайдехь хиллачу нехан терахьца хьахо еза меттигаш, масала, Хьалха-МартантIера Исмайлин Дуда а, Чеберлойн Кюштара Адин Сурхо а, Эвтарара – Эвтархойн Ахьмад а, Чечанара Мадин Жаммирза а, кхин а, кхин, Сулейманов Ахьмад а санна, Абузар а, Мамакаев Мохьмад а, иштта къонахийн цIерш а... Тахана, Илманчаш а, лобраш а, къоман пайдехь болу дика нах дукхахболчу кIюшташа дозалла дан мегар ду, кхин кIюшташ йохье яха, амма тхан тайпа лакхара дуй, важа тайпа лахара дуй, боху къамелаш уосала къамелаш ду, вай массо а цъхана къоман нах а хилча. Шен тайпа лакхара хеташ волу стаг и шен тайпа а эцна, ша схьавеъанчу дIаваха веза-кх тIаккха кху махкара, шен тайпа кху халкъал лакхара хеташверг.

– Тахана нохчийн меттан литература ешар лагIдалар стенца доьзна хета хьуна?

– Нохчашна шайн нохчийн маттахь киншка еша цахаарх доьзна ду-кх дерриг а, шайн мотт цахаарх доьзна. Кхин дукха йоьшуш хьалха а бацара... Вай цIера дахале, ворхI класс нохчийн маттахь а йолуш, дешна хилла долу бераш дар-кх, вай цIа дирзича а ткъе итт, ткъе пхийтта шарера кегий нах а хилла, и нохчийн маттахь йолу киншкаш йоьшуш хилларш. Юха, цигахь, Казахстанехь, 1945-чу

шарера 1957-чу шерашка кхаччалц йолчу хенахь дина хилла долу бераш а дара нохчийн киншкаш йобьшуш, шайн доьзалшкахь буйцуш болу нохчийн мотт бен, ГЛазкийн мотт цахаарна. Вай киншкин, йозан, иэсан къам ма дац, кхиндолу – гуьржийн а, эрмалойн а, Iарбойн а – къаьмнаш санна. Вайн вовшашца кыйсадалар а стенна тIехь ду? Бахамна тIехь ду-кх! ТIаккха вайшимма хIун литература, хIун искусство юьйцу кхузахь... Кхин а цхьа бахьана ду, нохчаша – еша хуучара а – нохчийн киншкаш цаешар: ма-яра йолу литература а, меттан хазалла а хIун ю а хууш, и литература дIа а йовзуйтуш, цу литературах яздан хууш болу критикаш-Иилманчаш цахилар кху заманахь. Вайн-м литературоведаш-Иилманчаш а бац, цхьана дийцарх я стихотворенех, дийнна – шовзткъе итт, кхузткъа агIо – Иилман болх язбан хуур долуш. Мамакаевн «Даймехкан косташ» а, Гадаевн «ЦIен берде» а товар яра, ши-кхо бIе агIо Иилман болх язбан. Цул сов, вайн яздархой бу бохурш а-м бац литература евзаш... цхьа итт-шийтта мукъне а хилла велара, шашь яздийриг хIун ду а хууш, яз деш, тIаккха-м цхьа ко а яра иза. Пушкин, Лермонтов, Блок, Тютчев, Пастернак, Мандельштам, Есенин, Забалоцкий, Рубцов, Мамакаев, Гадаев, Кибиев, Абдулаев, Бисултанов теллина, Iамийна, уьш вовшах муха къаьста хиьна, яздан волавелла цхьа а поэт а вевзий хьуна къоначех? Вац хьуна я хир а вац хьуна. Цундела вайн литература бIаьрзе кIеза санна ю-кх, цхьа а некъ а я стигал а йоцуш...

– «Талантливый человек талантлив во всем», – олуш ду-кх, цунах муха кхета хьо?

– Цхьана хIуманна тIехь кхоччуш кхетам болу стаг кхечу хIумнех а кхеташ хуьлу. Амма цхьана Иилманца я цхьана говзаллехь санна, массо а хIума иштта дика ца нисло стеган атта. Ас ца вуйцу Леонардо Да Винчи а, Гете а, Лермонтов а я церан моIарера берш а. Уьш гений олучарех бу. Искусствон массо а жанрехь – суртдилларехь, поэзехь, мукъамаш бахарехь, йишлакхарехь, прозехь, классически мукъамашкахь – цхьатерра похIмалла долуш стаг бIешерашкахь цхьаь-шиь нисвала мега, дукха хьолах, ца нисвала там а болуш. Массо а жанрашкахь шен цхьатерра похIма хеташ волу художник – иза похIмалле ремесленник а ву. Цхьана жанрехь бен хуьлуш бац художникан лаккхара кхиамаш, вуьш дIадерш – тера леларш я «вторичное творени» олучех ду – кхечийн хIуманех тера кхолларалла.

Иван Бунин – поэт а, прозаик а ву, наха вуйцуург прозаик а волуш, нагахь цуьнан проза ца хиллехь, поэт – Бунин вийца хьакъ а волуш, амма хIетте а прозаик Бунин вуйцу-кх наха дукхох. ХIета, Бунин, уггар а хьалха, прозаик хила воIу, цул тIаьхьа поэт а волуш.

Пастернак дика поэт ву, цунна Нобелан преми елла йолу «Доктор Живаго» гIийла лору западни прессо, и преми политически ю а бохуш. Уьш цу тIехь бакъ а бу.

– Хьуна – хьайна долчунна – литература хIун ю, муха го иза хьан кхетамна?

– Масех повесть а, дукха дийцарш а ма ду сан, нислурий-те сайн уьш, хеташ, долийна я долоза Iохкуш, я айса зорбане яьхна хIуманаш кхоччуш нисъелла аьлла а ма ца хета суна цкъа а. Дуьнено хестош йолу дукха хIумнаш еша а ма ца ло соьга, уьш чIогIа ледара хеташ...

Я со ца кхетахь а, я литература кхин кьайле елахь а – цхьаь хир ду-кх иза.

Иаламат хала кьайле ю-кх суна литература, со цкъа а кхиъна а я кхуьур а воцуш. Литература, муьлхха а искусство санна, я оригинал я терахилар ю. Бѐннаш киншкаш ешна-кх ас, оригинал лобхуш, эзарна юккьехь цхьаь халла карайо-кх.

Йобшучу киншкано хьуна – яздархочунна, критикна – хьо цец а вохуш, кхетамна гилгаш а дубьлуш, авторан кхиамех воккха а веш, хьо а, хьайна гонаха мел дерг а, цхьана ханна хьуна дицдолуьйтуш ца хилча, цу киншкин авторо хьуна бешберг боккха тешнабехк хета-кх суна. Иштта, сайна ма-хетта дика хIума язъеллачу авторах воккха а ве со, сайх дикка къа а хеташ, дуьненан ала мегар долуш цхьа хIума ца язъеллачу. Шех теша ца веза, ца тешаш, ша Iехо веза яздархочо. Яздархо бохург, хала дукъ ду, шех яздархо ала хьен-хьеннан а бIо а булур боцуш, дикка сонта воцуьн.

– Шайл хьалха хиллачу чкъурах хоттаделла догIуш дар-кх шу литературехь, шуна тIаьхьа богIурш муьлш бу поъзехь а, прозехь а?

– Тхол хьалха богIурш генна тхол баккхий бара, царна уллехь Макалов, Супаев, Дакаев, Байхаджиев а, кхиберш а болуш.

Тхуна тIаьхьа – Цуруев, Тагаев, Кацаев, Ахматукаев, Юсупов, Саиев а, кхин дуккха а хир бу-кх; хьалхий-тIаьхий, бохург, бен-башха а дац, литературин зIе ца хаьдчахьана. Массарел а тIаьхьа хила реза ву-кх со, литература кхиъчахьана. Ахматукаев Адама, тIаьхьарчу хенахь, кхечу къаьмнийн поэзи гочъярехь хьобгу къа тов суна, цуьнан белхан мах хадо охIла а воцуш. Иаламат чIогIа мехала а, дика а болх бу иза нохчийн мотт кхиарехь а, шорбаларехь а: гочдархо дешнаш ца лехча я керла дешнаш юкъа ца даьхча ца волу цу балха тIехь, тIаккха цунах беркат а хуьлу маттана, нагахь и дешнаш хьан меттан декарехь, аларехь, маьIнехь нисделча.

Абдулаев Лечас буора цу тIехь чIогIа дика болх.

– ХIинца дукхоболу яздархой а, Иилманчаш а, журналисташ а компьютерца яз деш бу. Иза чIогIа атта а ду, даьлла гIалат, пIелг таIорца, нис а луш. Хьо куьйга, математикин тетрада тIехь яз деш вуйла хаьа суна... Компьютерца хIунда ца яздо ахь?

– Сан ойланий, кехатний юккьехь сан дийна куьг ду, тIеда шекъа а. Компьютер суна монстр хета, сан ойланца цхьа а уьйр йоцу механизм. Сан ойлий, куьг, къолам, кехат цхьаьна доьзна ду, юккьехь цхьа а херо йоцуш, коьртера охьа кехатца хоттало ойла. Сан сино тIе ца лоцу компьютерца адамийн кхолламаш язбар. Суна шекъа – цIий ду, яздархочун дагах догIу цIий.

– Хьо гина а, вевзаш воццу дешархоша хьан произведенеш а, хьо а тIе муха лоцу аьлла, хета хьуна?

– Суна цуьнан ойлаян а ца лаьа, суо верриг виса лаар бен, цхьанхьа – цхьаь, кхечахьа – кхин а воцуш... ас яздийриг – сайна хетарг, сайн лазам а, сайна хила луург ду... Иза цхьаболчу дешархоша сайца доькъу а моьтту суна, цадокьурш а хир бу... Цул сов, со – автор – дешархошна оьшуш а вац, дика а я вон а хета, сох бисина дика могIа, дика гайтина амал бен.

– Вайн а, кхечийн а яздархошца вьустича, хьюо мичахь караво хьуна, мича меттехь – лакхахь я лахахь?

– Хинца суо волччохь – Нохчийчохь караво-кх. Коьрта мотт бу, яздархо вац. Матто яздойтуш ду дерриг а. Сан меттиг – Нохчийн мотт болчохь ю, кхечахьа хила йиш а йоцуш. Сан меттиг – сан мотт бу, сан кхин цхьа а меттиг а яц, цу матто елларг бен. Вуйш дерриш а хабарш а ду.

– Хьан йозанах а, йозан хотIах а кхечу яздархоша пайдаьцуш я хьох Iама гIерташ хаалой хьуна?

– Духхьала цхьана Юсупов Iусмана аьлла-кх соьга, шен «Къоман тептар» цIе йолчу романехь, дахарх дуйцуш йолу кийсак ша сан дийцарна юкьера – «Иза бакь дац, алахь» – схьаэцна хилар. Кхечара-м ца аьлла, ала доллушехь.

Бакьду, къовларшна юкьалаьцна хилча, мегаш хIума ду иза литературехь, вай хинца а ца Iемина-кх цу хIуманна.

Вуьшта, хатI бохучух аьлча... йозан хатI, болар санна, шен-шен хила дезаш ду искусствехь. Духхьарлера (первични) хаттIий, цу духхьарлерачух тарйина, йина йолу йозан кеппий къаьсташ-м хуьлу, тарйина кеп авторан йоцийла хууш. Делахь а вайн кхузахь и къестамаш балла литературица бала болу нах кIезиг бу я банне а бац. Бакьду, со велахь а, кхин велахь а, нехан динахь гена-м ца вахало, цул сов, гин-гиначунна дин хьенан бу хууш а хуьлу.

Ша яздийриг хIун ду, мича Iалашонна яз деш ду хуучо бен ца язйо мелла а дика хIума – буц хьакха ца хуучу мангалхочун кес хедда хуьлу, дика охана санна, хоттаделла а доцуш. Сайн йозанан хотIах ка егташ цхьацца нах ган-м го суна, цаьрга хIума-м ца олу ас.

– Патриотизм, национализм бохучу терминех муха кхета хьо?

– Патриотизм – шен къам лардарехь, дезарехь, шен къомана тIебогIучу бохамна дуйхьалваларехь – иза шен декхар а хиэташ – даим кийча хила везар ду.

Национализм а ду шен къам дезар, къаьсттина шен къомана сагатдар, и шен къам цхьана а халкбал оьшуш доций а хууш, мел доккха а, онда а, тIеман герзаца нуьцкъала иза делахь а, хьайн къам цхьа цуьрриг кхечу къаьмнел гIийла доций а хууш, терахьана кхечарел жима хилар бен. Со сайн къоман патриот а ву, иштта – националист а ву. Ша-шен лоруш долу муьлхха а къам дукха а деза суна, сан къам шел оьшуш ду ца баьхчахьана.

– Литературоведаш хьахийра-кх ахь, филологин Iилманчаш, вайн уьш дуккха а...

– Филологаш а, вуйш а къестош ца боху ас... вайн махкара Iилма а, искусство а, культура а бIе ткьа чаккхарма дозанал дIа араьлла – кхечу къаьмнашна, дуйненна йовзал хIунда яц-те, боху, сайн лазам бу ас буьйцург... Титульни къам ду бохучу къомана эхь ду-кх, цкъа мацах Мациевс хIоттийна 20 эзар дош бен доцчу цхьана дошамца 21-чу бIешаре далар... Кхин дуккха а ду-кх уьш я дерриг иштта ду-кх, вайл ледара цхьа а къам а доцуш вайна гонаха... Вайна цIерш еза, гIуллакх ца деза. Пибартойн, балкхаройн, суьйлийн, адыгийн гIуллакхашка хьажа... Iилман белхан защита ян Махачкала, Нальчике, Майкопе оьхуш ду-кх вай, Россехь дукхаллехь кхоалгIа долу къам! Вайн итт Iилманчина дуйхьал

суьйлийн цхьа бIе Иилманча воҒу-кх... Вайн баккхийчу яздархойн нохчийн маттахь яздина охьадиллина дахар гиний хьуна цхьана а филологин Иилманчо!? Гур а дац хьуна!

Бадуев а, Ошаев а, Арсанов а, ши Мамакаев а, Курумова, Ахматова, Сулейманов а, Хамидов а, Айдамиров а, Окуев хьакъ вацара шайн дахарх яздан? Хьан яздийр ду иза? Мичахь бу ахь бу боху филологин Иилманчаш? Кулиевн дахар масамма яздина хабий хьуна хIинцале?

– **Ца хаьа...**

– Веа-пхеамма яздина хьуна, кхин дуккхамма а яздийр а ду хьуна! Мохь хьекхарх, спектакль ца хуьлу, язйина пьеса ца хилча, моттарҒа махе а ца лацаелла.

– **Хьо санна волчу яздархочун дешархой къабсттина хила беза аьлла хета суна, цхьана орам тIера, вуьшта аьлча, массеран а вац-кх хьо яздархо, массо а хьох кхета. Хьуна хIун аьлла хета?**

– Нохчийн маттахь яздеш волчу хьуна, гIазкхийн маттаца дуьненан тоьллачу классикашна тIехь кхиьна болу дешархой – нохчийн мотт кегийрхошна башха хууш а ца хилча, – хьайгахьа баха Iаламат хала ду, и дешархой шайн кьоман Iадат тIехь кхиьна ца хилча – муххале а. Сан дешархой, нагахь уьш белахь, космополиташ хир боций-м хаьа суна билгала, уьш нохчий хир буй а хууш, кху шайн мехкан бала а, Iазап а Iаьвшинчу дайх тIаьхьадисна цхьа кIезиг синош...

– **Нохчийн интеллигенци а, йозанан нах а шаьш вовшашца муха го хьуна, жима-воккхалла, лерам болуш?**

– Нохчийчохь Иилманца я йозанца хьакхавелла стаг – хIора а ша гений лоруш ву, мастер, подмастерий ван а воцуш. Вай махках дохуш, цIера дIабаханчу нахана юккьехь дуккха дика кьонахий хилла. Ошаев Халид, Мамакаев Мохьмад, Сулейманов Ахьмад, Айдамиров Абузар цхьа кIезиг дика цIерш яра, уьш шайх тера цахиларна цаьрца хьагI йолуш кхийолу интеллигенци а йолуш.

– **Яздархо дешархочун хьехамча хила везий, цунна нийса некъ гойтург?**

– Суна яздархо дешархочун доттагI хила воҒу, аьлла, хета, дешархочуьнца дагарадуьйцург, цуьнан нийса накьост, шераш а, зама а, бIешераш а бен а доцуш, яздархо – доттагI санна.

– **ХIинцлерачу глобализацин а, технологин а заманахь литературин хIун меттиг ю, аьлла хета хьуна?**

– Литература тахана – ткье цхьаалҒачу бIешарахь – шен хиллачу декхарех херьелла, толлург адам, адаман дуьне а доцуш, цхьа шайтIаналла кегош ю, цу бозбуанчаллехь хьере а хилла. Цхьана а культурехь доцчу адамах адам ала йиш яц я иза хьайба а дац: хьайбанна а, адамна а Дала шенна делла цхьа декхар ду, оьшшучул Дала цунна делла.

Вайна – адаманна – хетарехь я моттарехь, гарехь, дуьне вайна гушдерг бен, кхин доцуш санна хиэта, вайна гушдерг меттиган – ган йиш йолу, вай тIехула лела дуьне долу дела, ткьа дуьне – меттиган доцуш – хенан а ма ду, цхьа а доза а, йист а йоцуш йолчу абаден дуьне, кхоллар бен, Iожалла йоцу адаман са санна. Суна литература – адамалла, кьинхетам, безам, нийсо кхайкхошьберг ю.

– **Ахь айхьа ма-аллара, поэзи прозел а герга ю хьуна, тӀаккха прозехь хӀунда язйо ахь?**

– Суна проза а, поэзи а цхьаь хилла гуттар а, дика поэзи – говза кхоьллина проза а хиэташ: Ёе а, эзар а шераш хьалха стихийн кепехь язъеш хилла дукха баккхий хиламаш – Данте, Гомер, Шота Руставели... Дика прозий, поэзий вовшех башха къаьсташ а ца хуьлу.

– **Искусство хӀунда оьшу вала кхоьллинчу стагана?**

– Ахь хаттар иштта хӀоттийча, вала ца вала оьшу, эр дара ас, велча а, вала ца вала... вуьшта аьлча, прогрессана оьшу, адамиьн тӀаьхье акха ца кхиййта, дуьне а, дахар а хазда оьшу-кх искусство, хьавьдахь лаьтта бежана санна, цхьа хьавьда бен, кхин хӀума доцуш ца виса... адам хила оьшу-кх стагана искусство, адамалла долу адам, Дела вовза, дуьне довза, ша санна долу адамаш довза. Вай тахана Грецин а, Риман а, Іарбойн архитектурех, говзаллах цец хӀунда дуьйлу? Цара вайна гармонн, хазалла, геометри, логика, математика, кхин дуккха а исбаьхьалла йовзийтарна дуьйлу-кх вай царах цец, ваьшна цунах пайда а оьцуш.

– **Искусствон цхьана дашца я цхьана предложеница хӀун мах хадор бара ахь?**

– Муьлхха а искусство – иза синан лехамаш я ойлан аьрхалла дахарца йоза гӀертгар ду, моьттург лаца я сацо гӀертгар... искусство – Іехорца – даха гӀо до-кх дахарна.

– **Хьан кхоллараллин турпалхой, масала: Овтархан Юсуп, ТоргӀа, Іаьзим, Элбазан ТӀудаш, кхин дуккха а шен заманца конфликте бовлуш болу, кху заманахь оьшу, аьлла хетий хьуна?**

– Кьонахий муьлххачу а заманахь эшна... сан турпалхой кху заманахь ца эшахь а, кху заманна-м оьшура...

– **Хьан говзарш кхечу къаьмнийн меттанашка гочьяр коьрта дуй хьуна?**

– Иза дика хӀума ду, хьан къам а, культура а кхечу къаьмнашна йовзар, амма сайн маттал дезий, доккхий хӀума цхьа а дац суна. Суо нохчийн маттахь яз деш хиларал доккха зовкх я цул боккха бахам а бац суна дуьнен чохь. Лаьттан букьа тӀехь сайн меттан меха хазна а ца хетта суна цхьа а. Нохчийн мотт сан бу, со цуьнан а ву, суна кхин мотт а, кхин дешархо а ца оьшу.

– **Нохчаша шайн меттан литература хӀинца санна ца йоьшуш зама, суна дагадан, сана яц Нохчийчохь. Хьобга яздойтург хӀун ницкъ бу я хӀун дегайовхо ю?**

– Кхин дешархо воцуш, висича, сол дикох дешархо вац ас язъечу хӀуманийн цхьа а, со суо ву тӀаккха сайн дешархо, суна и цхьаь тоьуш ву – сайн цӀарах волу дешархо... цхьана заманахь цхьа къам кхиа там бу-кх нохчех, бохуш, нохчех цкъа къам хиларе са-м туьйсу ас.

– **Яздархо ирсе маца хуьлу я хила а хуьлий цкъа а?**

– Шена ша вицвеллачу хенахь хуьлу-кх, дика нислучу повесто я дийцаро шена тӀаьхьа дӀавуьгучу хенахь, ша а, хӀара дуьне а – массо хӀума а дицделла, яз деш воллучу хенахь.

– **Хьо хиллий тӀаккха, яздархо санна, ирсе?**

– Со даим сайна моьтгучух шекехила Іемина ву сайн йозанехь, теша а тешна, Іехалучул.

– Ахь дийцарехь, яздархо хилар-м бала ма бу тIаккха...

– Бала а бу, юха синкъярам а бу цуьнца...

– **ХIун синкъярам?**

– Цхьалха вац-кх хьо, мел цхьаь висча а – цхьалха, хьо лехамехь мел ву, хьюо хьайл тола болчу изшаман лехамехь.

– **Изшаман лехамехь хIунда?..**

– Хьо цкъа а тоьарвоцу дела, айхьа лобхучу йозанал...

– **Нохчийн яздархой боьший ахь?**

– Боьшу дера, хьалхалеранаш гIолехь а хеташ, уьш нохчийн маттана гергахь хиларна хIинцарел... вайн дайша бийцина болу ма-барра нохчийн мотт бу церан йозанашкахь. Нурдин Музаевс гочийна Шота Руставелин «ЦIоькьалоьман цIокалахь турпал» ешна ас дукха хан йоцуш. Боккха болх бу цо бинарг.

Хьалха хиллачу яздархойн мотт тахана ас буйцучул дукха гIолехь а, хьал долуш а бу. Ткъа хIинца, кху заманахь, мотт чIогIа азбелла богIу я хIинцалерчу кегийчу наха буйцург нохчийн мотт а бац, цхьа шайн мотт бу, пхиппа – ялханнан шайн-шайн а болуш, штампан мотт.

– **Кест-кеста юхабоьшуш яздархой буй хьан?**

– Цхьа исс-итт стаг ву-кх, цхьайтгалгIа суо а волуш.

– **Хьюо юха хIунда воьшу ахь?**

– Айса хьалха хIун лелийна я хIинца хIун кегадо хьажа, айса юх-юха цхьаь яздарна кхоьруш я цхьатера яздарна...

– **ТIаккха, хIун карадо хьуна?**

– Собар тоьна цахилар карадо-кх, дийцар сихха чекхдаккха сихвелла хилла-хилар, бIеннах кхо дийцар а нисделла цахилар сайн...

– **Дика роман, повесть я дийцар кхолла хIун оьшу яздархочунна?**

– Шена мел цахуург оьшу-кх, уггар а хьалха похIма а оьшуш, тIаккха дика темий, цу темица йогIу йозан кеппий – хьуна караяхь, – цаьрца нийсса, аьлла, белхан говзалла а оьшуш.

– **Хьуна карадой и хIумнаш?**

– Суна, массарна а санна, дийца карадо, наггахьболчарна яздан санна.

– **Хьюо яздан охьахууш, дийцаран а, повестан чулацам хууш хуьлий хьуна?**

– Ца хуьлу дера, хьалхара цхьа ши предложени хьегIар бен, мелла а турпалхочун хила еза амал а изхьалуш ойланехь.

– **Автор а, турпалхо а цхьаь вуй хьан йозанашкахь?**

– Автор а, турпалхо а цхьаь волу говзарш бен ехаш а яц дуьнен чохь. Масала: «Дон-Кихот», «Тихий Дон», «Анна Каренина», кхин дуккха а... «Мадам Бовари – это я!», – аьлла цкъа Флобера. Суна Чингиз Айтматовн мел волу турпалхо иза ша Чингиз вуйла хаьа.

– **Ахь бахарехь, и турпалхой дийна бу-кх, хIета?**

– Дашца кехат тIе даьккхина муьлхха а васт а, персонаж а хьан ойланехь дийна ю...

– **Говзариин турпалхой, шашь кхоьल्लीна автор санна, Iожалла йолуш буй, тIаккха?**

– Масех бѣшо я эзар шераш а девлла, шайн Іадаташца хийцалучу къаьмнаша керла Іадат я керла культура тѣэццалц дийна хир бу и турпалхой. Суна французаша Дартаньян вобхкича санна, хета, испанцаша – Дон-кихот а, газкхаша – Акакий Акакович а.

– **Вай, нохчаша, муьлха литературин турпалхо вицвина хЮкху заманахь?**

– Суна вай иллийн турпалхой бицбина аьлла хета, муьлххачу а заманахь оьшуш болу: Адин Сурхо а, Исмайлин Дуда а, Бахьдаран Муьстарг а, Жумин Акхтулла а, халкъалахь дош лелла дика къонахий а.

– **Йозанехь шайн къаьсттина мотт, дуьне, хьалха хилла доцу йозан хатІ кхоьल्लीна яздархой муьлш бу хьуна хетарехь?**

– Уьш дукха бу, берриш а бийца, царах цхьаь Беккет ву эр дара ас – Семуэль Беккет, цуьнан турпалхой дахарца бехаш а боцуш, цу дахаран кескашца, маьргонашца, кхечу амалца бехаш хета дела сайна цкъацкъа, юха лартѣхь а ца хеташ, тѣаьххье а церан кхетамах а кхуьуш. ШолгІа – Ален Роб-Грийе ву иштгачех, хьуна хІумма а ца хетачохь шен дуьне кхуллуш воу. Царех ву Джеймс Джойс а, шен «Улисс» цѣ йолчу романаца. Зударех уггар а бѣаьрла экспериментатор Вирджиния Вулф ю, иза боккъал а новатор а ю ткъоалгІачу бѣешеран прозехь, цу кхаьанел а хьалха керла проза кхоьल्लीна йолу яздархо. Иштта цхьацца хІумнаш лелийна Натали Соррат а ю, Гертруда Стайн а йолуш.

– **Вайн къомах хІун хир ду, аьлла, хета хьуна заманан йохаллехь?**

– Со политолог а, историк а я социолог а вац, амма АллахІан бакъдолу цѣна бусалба динний, вешан мотт, Іадат, мохк а ларбеш, Іилманца кхиамаш а бохуш, вай дахахь, дуьне мел лаьтга-м дехар ду вай, вуьшта, маттаца а, Іадатца а моттаргІанаш лелаяхь, шовзткъе итт шаре а девр дац, нах-м буьсур бу, хилча а, ца хилча а бен-башха а боцу терахьна кхажтосурш, налогоплательщикаш а ала мегар ду-кх хьуна царах я потребительш а.

– **Ма язйина елара, язйинехь а, зорбане мукъна а ма яьккхина елара, аьлла хета йолу говзарш язйиний ахь хьалха а, тѣаьхь а?**

– Сайн сих дог кхаьрда хІумнаш язйина вац со цкъа а, хийца-хийцалучу заманца нисвала гѣрташ, сайн зама суна суо хилла гуттар а.

– **Айхьа бохург дѣахезар а хилча, цхьаь бен, кхин дехар дан йиш а ца хилча, хІун дехар дийр дара ахь тахана хьайн къоме?**

– Шайн мехкан дай хила, эр дара-кх ас, вай кѣзиг ду шуна. Шен махкара дѣа а ца вобдуш, шен махкахь сацар а ду цхьана декъахь доладар: шен махкахь вахар, шен махкахь къоман Іадатехь доьзал кхиабар, шен доьзалан даг чу нохчийн мотт биллар, шен махкахь хуьлуш долу вон-дика шен доьзална довзийтар, шен доьзалх мехкан хьакъболу векалш бар ду-кх шен мехкан доладар. И эр дар-кх ас нохчашка. ШолгІа дехар дан йиш хилча, Іилма лаха а олуш, дуьненан а, эхартан а Іилма, шайн къам нехан когашкахь ца дисийта: ворхѣ а ден сий дан, сий даьа цхьа ага а тоьа шуна, къам гулдар я даржадар цхьана стагах дозуш а хуьлу...

– **Дела реза хуьлда!**

– ХІора а дикачу адамна хуьлда-кх Дела реза, ша адам дуйла хуучу адамна...

Интервью дѣаьхьнарз – Алиева Зарина

СУМБУЛАТОВ Дени

Дицелларг дагадайта...

Нохчийн дуьххьарлера абат (букварь) араялла 1862-чу шарахь Тифлисехь. «Нохчийн джуж ду хIара» дара цуьнан мужалт тIе яздина. Иза хIоттийнарг вара Досин Къеда. 1866-чу шарахь зорбатоьхна Бартоломейс хIоттийна нохчийн абат.

XX-чу бIешеран юьххьехь араялла Эльдарханов Таьштамара хIоттийна нохчийн абат. Кириллицин бух тIехь долчу элпех пайдаоьцуш хIиттийнера и абаташ.

Иаьрбийн элпашца хIоттийна яра 1920-чу шарахь араялла Тучаев Ахьмин, Эльдарханов Таьштамаран а абат.

Латиницин а, цул тIаьхьа кириллицин а бух тIехь хIиттийна яра Сальмурзаев Мохьмадан, Мациев Ахьмадан, Тазуев Шарипан 1927-1940-чуй шерашкахь арайийлина абаташ.

ХIокху тIаьххьарлерчу ткье иттеш шарахь школехь шех пайдаоьцуш ю Солтаханов Эльбекан абат.

Нохчийн литературехь дуьххьарлера поэмаш ю: М.Мамакаевн «ЦIий хуьйдина лаьмнаш», С. Бадугевн «Партизан», «Тобур ду», А. Нажаевн «ЖаIу»

Литературин альманах дуьххьара арадаьлла лору Францехь 1764-чу шарахь. Дуьххьарлера оьрсийн литературин альманах арадаьлла 1771-чу шарахь Петербургахь «Российский Парнас» цIе а йолуш. Нохчийн литературин сборникаш (альманах, журнал) арайийлина 1932-чу шарахь – «Латга», 1933-чу шарахь «Итт бIаьсте», 1934-чу шарахь – «Кхиам», кхиерш а.

Нохчийн Республикин яздархойн Союзо 1958 – 1991-чу шерашкахь арахоьцуш дара литературно-исбаьхьаллин, юкьараллин-политически альманах «Орга» (хIинца «Орга» журнал).

Дуьненахь дуьххьарлера антологи лоруш ю гергарчу хьесапехь 2100 шо хьалха ваьхначу грекийн поэто Мелеагра хIоттийна йолу «Греческая антология».

Оьрсийн поэзехь дуьххьара 1839-чу шарахь араялла «Розовый букет, составленный из лучших цветов русской поэзии» цIе йолу антологи. Нохчийн поэзин масех антологи араялла. Мехала яра 1959-чу шарахь Москвахь зорбатоьхна, М. Мамакаевс, Н. Асановс хIоттийна «Поэзия Чечено-ингушетии» антологи. ТIаьхьара араяллачарах ю (2003 шо) Канташа (Л. Ибрагимов) хIоттийна нохчийн поэзин антологи.

2003-чу шарахь Пятигорскехь арахецна 5 томехь кечьеш йолчу «Антология литературы народов Северного Кавказа» антологин хьалхара том. Цу тIехь нохчийн поэзийн произведенеш ю.

Исбаьхьаллин литературин ша къаьстина жанр санна, лелаш ю афоризмаш. Дуьненан литературехь евзаш ю французийн яздархочун Р. Ларошфукон (1613-1680) афоризмаш «Размышления, или Моральные изречения и максимы» (1665 шо), немцойн яздархочун, Илманчин Г. Лихтенберган (1742 – 1799) книга «Афоризмы» (язийна 1764 – 1799) зорбатоьхна 1902 – 1908.

Оьрсийн литературехь И. Крыловн, А. Грибоедовн, А. Пушкинан произведенешна юккъехь нисло говза афоризмаш. Нохчийн литературехь I-Хь. Хамидовс шен произведенешкахь («Да – коч, сьха – коч», «Бож-Иела») дуьхьара говза юкъяялийна афоризмаш.

Нохчийн литературехь дуьхьара, жанр санна, афоризмаш юкъяялийнарг Ибрагимов Льюма (Канташ) ву. Цуьнан книгаш ю еккъа афоризмех лаьтташ. Ибрагимов Льюмин произведенеш дуьхьара зорботьхна 1990-чу шарахь. Афоризмаш тIехь йолуш масех книга араялла цуьнан: «Зерийн тидарш» (1991 шо), «Куцъаларш (1994 шо), «Маржа дуьне» (2005 шо), «Нохчийн фразеологизмийн маъИнадаран дошам» (2005 шо). Оьрсийн маттахь арахецна «Психография» (1993 шо). Бакъонца нохчийн литературехь афоризман жанр йолорхо, цуьнан бухбиллархо ларалуш ву Л. Ибрагимов.

Нохчийн йозанан литература кхайолаеллачу юьхьехь дуьйна кхоьллина яздархоша берашна лерина исбаьхьаллин произведенеш. Къоман исбаьхьаллин литературин бухбиллархочо Бадиев СаьИда яз а йина, 1934-чу шарахь арахецна «Берашна совгIат» цIе йолу бос болчу суьрташца хаза кечийна книга. Цу тIехь бераш кхета долчу кепехь язйинчу стихашкахь дуьйцура паровожах, тракторх, кеманех, дирижаблах, цу хенахьлерчу техникехь керла хиллачу кхечу хIуманех а.

XIетехь дуьйна сьха нохчийн баккхийчу яздархойх цьха а ца Iийна мелла а язйина а, берашна лерина произведенеш ца язъеш. Гайсултанов Iумарх берийн яздархо олура. Цуьнан дукхажйолу произведенеш берашна лерина яра. Царах яра: «Болат-ГIала йожар», «Кавказан лаьмнашкахь», «Тешаме доттагI», «Массарна а боьлийла малх», «Iаьрби», «Сема лергаш».

Берийн яздархочун Махмаев Жамалдин ю поэзехь, прозехь а язйина книгаш: «Маликат», «Маликат школехь», «Со Соскин Солса ву», «Мамин сурт», «Самукъане абат», «Сан кегий доттагIий». 1986-чу шарахь дуьйна нохчийн маттахь арадолуш ду берийн журнал «СтелаIад».

ТIаьхьарчу шерашкахь кхуьуш ю нохчийн маттахь йолу берийн литература.

XX-чу бIешеран 20-гIа шераш дуьйлалучу муьрехь кхоллаелла нохчийн литературехь дийцаран жанр. Сальмурзаев Мохьмада 1923-чу шарахь яздина «Кхетаме Хьамид» цIе йолу дийцар нохчийн литературехь дуьхьарчарах ларалуш ду. Iаламат мехала хилла и жанр кхиарехь Бадиев СаьИдан дийцарш. Ш. Айсхановн, С. Арсановн, М. Мамакаевн, М. Сулаевн, I. Гайсултановн кхоллараллехь а гIехьха меттиг дIалоцуш ду дийцар. Шен дIахIоттамца а, психологизм саяларца а къаьсташ ду хIинчалера нохчийн дийцар. Доккха маъИна ду нохчийн литературехь дийцаран жанр кхиарехь М.Ахмадовн, М. Бексултановн кхоллараллин. Мехала дийцарш ду В-Хь. Амаевн, С-Хь. Кацаевн кхоллараллехь а.

Сонет кхоллаелла XIII бIешарахь Итаলেখь. Дуьхьарлера сонет язйинарг Сицилера поэт Якопо да Лентини (кхелхина 1233-чу ш.) лоруш ву. Шуйьра евзаш ю Данте Алигьерс (1265 – 1321) шена езаш хиллачу йоьИан Беатриче безамна язйина сонеташ. Итальянски сонет ша кхиарехь лаккхарчу тIегIане кхаьчна XIV бIешарахь Петрарка Франческин (1304-1374) кхоллараллехь. Цуьнан Лаурина лерина 317 сонет дерриге

дуьненахь а евзаш ю. Итальянски сонетахь цкъацкъа «петрарковски» сонет а олу. Петраркин сонетан кепак масал оьцуш, яьржина и жанр Португалехь (XVI бешо), Испанехь (XVII бешо). Французски лирикехь сонет юкъяялла XV-гIа бешо юккье даханчу хенахь. Францера XVI бешарахь ингалсан поэзига кхаьчна сонет.

ТIаьхь Шекспир Уильям (1564-1616) кхоллараллехь шен билгалгалчу ингалсан кепе йирзина иза. Шекспира шен сонеташ кхоьल्लीна 1592 – 1600-чуй шерашкахь.

Царна зорботьхна, авторан лаамца а доцуш, 1609-чу шарахь. XVII-чу бешарахь Германе кхаьчна сонет. XVIII-чу бешарахь Росси кхаьчна. Оьрсийн маттахь дуьххьарлера сонет язйинарг В.К. Третьяковский (1703-1768) ву, язйинарг аьлча а, гочйинарг. Цо оьрсийн матте а яьккхина, 1775-чу шарахь зорботьхна французийн поэтан Жак Вале де Баррон (1599 – 1663) «Как справедлив твой приговор, Великий Бог!» цIе йолу сонет шен «Новый и краткий способ к сложению российских стихов» трактат тIехь.

Оьрсийн литературехь Третьяковскийс дуьххьара хьахийна сонетан билгалонаш: сецна болу могланийн барамий, ира, беркате маьIна долу ойлий цуьнан чулацамехь хила деза аьлла. А.П. Сумароковс (1717-1777) немцойн поэтан Флеминг Паулан (1609 – 1640) Москвах лаьцна йолу кхо сонет, оьрсийн матте а яьккхина зорботьхна 1755-чу шарахь. Иштта йолаелла оьрсийн поэзехь сонетан истори.

Нохчийн литературехь сонетан жанр кхуьуш йолу дикка хан ю. «Сонет» аьлла, жанр къастийна яцахь а, цуьнан лехамашца язйина стихотворенеш вайн поэзехь хьалха дуьйна кхоьल्लीна. Масала, М. Мамакаевн «Мотт» стихотворени 1952-чу шарахь язйина ю.

Нохчийн поэтехь сонеташ М. Сулаевс, Р. Ахматовас, Ш. Арсанукаевс, Хь. Сатуевс, С-Б. Дакаевс, А. Бисултановс а, кхечара а язйина. Уггаре алсам вайн поэзехь оцу жанран произведенеш кхоьल्लीна Алиев Гапура. Нохчийн литературехь сонетийн кочарш яздина XX-гIа бешераш чекхдовлучу муьрехь. 1998-чу шарахь араьяьлла Юсупов Илманан «Иэсан ГIу» (стихаш, сонетийн кочарш) цIе йолу книга.

2003-чу шарахь «Орга» журнал тIехь зорботьхна Ш. Арсанукаевн сонетийн кочар «Къонах – и лакхе ю лакхарчу даржийн» (тIаьхь, 2009-чу шарахь, «Адам – и дуьне ду, жима планета» цIе йолуш зорботьхна и сонетийн кочар авторан «Сийна гене» книги тIехь) Шен жанран кепе болу берриге бехкамаш ларбеш яздина ду и сонетийн кочарш. Кусаев Иадиза яздина 5 сонетийн кочар: «Кхоллам», «Иэс», «Сан лаьмнаш», «Сан къам», «Дайн латта».

Гелагаев Сайд-Мохьмадан цхьа сонетийн кочар ду. Ерриге а дуьненан литературехь хIинцалц сьха кхоьल्लीна сонетийн кочарш 600 гергга бен дац. Оьрсийн литературехь 150 гергга сонетийн кочарш ду. Нохчийн поэташа яздина билгалдевлларш 12 сонетийн кочар ду. Сонетийн кочар 210 могланах лаьтташ йоккха лиро-эпически произведени ю.

Нохчийн маттахь дуьххьара арабаьлла Хь. Туркаевн «Нохчийн дийцар» цIе йолу Илманан болх. Нохчийн литературехь дуьххьарлера повесть («Мацалла»), «Маца девза доттагIалла» роман С. Арсановс язйина.

Нохчийн литературехь дуьхьара «Кхолламан сизаш» це йолу стихашкахь роман язйина Арсанукаев Шайхис.

Нохчийн маттахь дуьхьара араьялла М. Сулаевс язйинчу статья, рецензех а лаьтгаш йолу «Октябро кхоьллинарг» це йолу книга.

ПаргIат стих дуьхьара юкьяьялла лору XIX бешо чекхдолучу муьрехь французийн поэзехь. Амма Г. Гейнен, У. Уитменан кхоллараллехь а ю паргIат стихаш.

Оьрсийн литературехь дуьхьара А. Фета язйина лору паргIат стихаш, ткъа иштта А. Блокан, В. Брюсовн, М. Кузминан, хIинцалерчу поэтийн а ю уьш. Нохчийн поэзехь дуьхьара паргIатчу стихаца язйина Ш. Арсанукаевн «Баркалла адамаш» це йолу поэма араьялла 1978-чу шарахь. Цул тIаьхьа нохчийн поэзехь паргIатчу стихах пайдаэцна кхечара а.

Септима – ворхI могIанан (ворхI стихах) лаьтгаш йолу строфа. XIV-чу бешарахь ваьхначу ингалсан поэтан Джефри Чосера (1340 – 1400) шен стихотворенеш, ерриш бохург санна, септимица язйина. Цундела оцу строфах «чоссерова строфа» а аьлла. Цкъа «королевская строфа» а олу цунах, шен стихаш Чосерчарах тарьеш, ворхI могIанашца язъеш хилла паччахьо а (король Яков I Шотландский). Цул тIаьхьа ингалсан поэзехь чIогIа яьржина и строфа. Оьрсийн поэзехь, масала, М. Лермонтовн стихотворени «Бородино» ю ворхI могIанан строфаца язйина. ХIинцалерчу нохчийн поэзехь ю ворхI могIанан строфах пайдаоьцуш язйина стихаш, масала, Ш. Арсанукаевн «Адаман куьг» – стихотворени.

Экспромт – кечам а банза, сихха кхоьллина чекьяьлла йолу стихотворени. Дукха хьолахь кегийра стихотворенеш хуьлу уьш, шайн чулацамаца а, кечаца а чолхе а йоцуш. Импровизаци тайпа ларало экспромт. Нохчийн поэзехь экспромташ кхоьллина Гацаев СаьИда а, кхечара а.

Пайдаэцна литература:

1. Арсанукаев Iабдулла. Нохчийн литературин Илманан терминийн лугIат. Сольжа-ГIала., 12012 шо.
2. Литературная энциклопедия терминов и понятий. Гл. ред. И сост. А.Н.Николюкин. М., 2001.
3. Туркаев Х.В. Чеченская советская поэзия (20 – 40-ые годы). Грозный, 1971.

Нохчийн меттан долахь цѣрш

Нохчийн республикин архиван урхалло зорбанехь арахийцира «Камеральные списки Аргунского округа» 1867 ш., «Посемейные списки жителей Ичкеринского округа» 1867 ш., «Посемейные списки жителей Грозненского округа» 1886 ш. Царна юкьвара кхо эзар сов нохчийн долахь шира цѣрш гуллина, вовшахтоьхна Исмаилов Абус.

Зударийн цѣрш

Абата	БаГгаз	Балула	Бексарт	Булла
Айбант	Бада	Бана	Белижа	БурГа
Айбика	База	Банажа	Белила	Бурлат
Айза	Базант	Банати	Белита	Бурса
Айзан	Бази	Банату	Бесират	Буру
Айзнат	Базика	Бану	Бесихьат	Бусама
Азман	Базихьат	Банча	Бетиса	Бусана
Аймани	Байда	Барет	Бехижат	Буста
Аянт	Байза	Баса	Беци	Бутру
Айхьант	Байзан	Басабика	Бецимат	Буца
Аманта	Байзант	Басака	Бешита	Буцура
Амат	Байзари	Басамат	Бизант	БучГа
Амата	Байта	Басар	Бика	Буча
Амилат	Байсам	Басарбика	Бикажу	Буша
Аминат	Байсани	Басарш	Бикату	Бушта
Амнат	Байсари	Баскал	Билкъиз	Бѣла
Ану	Байсарт	Бата	Бинату	ВазаГ
Апинат	Байсет	Батази	Биржат	Вазаза
Арвахь	Байси	Баташ	Бирлант	Вайдат
Арубика	Байхьат	Бату	Бисату	Валаш
Аруггаз	Байца	БатГа	Бисирт	Вана
Аружа	Бака	Баусат	Бихьаза	Вара
Аруха	Бакалу	Баха	Бихьат	Васпат
Асаггаз	Бакани	Бахида	БицГа	ВахИдат
Асарт	Бакарбика	Баца	Бица	Герка
Асет	Бакату	Бацани	Биша	Гижан
Асинат	Баки	Бацу	Бияну	Гичбика
Асмарт	Бала	Бача	Бокку	Гиччаггаз
Асмаъ	Балаша	Баша	Бопа	Гулнара
Ахча	Балка	Баянт	Бохгажат	Густан
Ахьзат	Балкан	Беда	Бубари	Гѣда
Аъзни	Балнат	Бежу	Буга	Гѣзират
Аълбика	Балсет	Бейназ	Бугар	Гюмат
Бабаци	Балтату	Бекират	Бука	Гюяза
Багало	Балука	Бекист	Букули	Даба

Дага	Диба	Есила	ЖовхIар	Займат
Дагма	Дибакхан	Есилма	Жовхар	Заира
Дагман	Дика	Есира	ЖугIарт	Зайба
Дагмара	Дина	Есита	Жульетта	Зайбан
Дада	Дихъант	Есихъат	ЖумигIаз	Зайбани
Дададай	Довхан	Ехита	Журжа	Зайбика
Дадал	Догу	Ешу	ЖуриIат	Зайбулай
Даи	Долган	ЖагIа	Заба	Зайбулла
Даимат	Доска	Жайза	Забант	Зайга
Дайда	Дуга	Жайна	Забба	Зайдан
Дака	Дугру	Жайнап	Заббари	Зайдат
Дакажа	Дугу	Жайран	ЗабигIат	Зайза
Даку	Дугурхан	Жалина	Забидат	Зайла
Дакха	Дужу	Жалубика	Забихъат	Зайламат
Дали	Дуку	Жамалат	Забиян	Займа
Дамани	Дунга	Жамила	Забра	Займан
Дара	Дуса	Жамилат	Забрат	Зайнаб
Дари	Дусали	Жаминат	Забу	Зайнаба
Дарет	Дуси	Жанапу	Забура	Зайнабди
Дата	Дуска	Жанару	Завану	Зайнала
Даташ	Дута	Жанат	Завбика	Зайнап
Дати	Дучу	Жанати	Завжан	Зайнат
Дато	Душта	Жанета	Завлан	Зайни
Датга	Евзан	Жанна	Завра	Зайпаъ
Дату	Евла	Жансари	Заврани	Зайра
Дахка	Еза	Жансика	Заврат	Зайран
Даша	Езайта	Жантати	Зага	Закира
Дашо	Езидат	Жану	Загарат	Залаба
Дашу	Езимат	Жарадат	Загарш	Залбина
Дашубика	Езира	Жарият	Загира	Залима
Девзиг	Езита	Жарман	Загра	Залина
Деда	Езиха	Жарпшан	Загран	Залипат
Деди	Езихат	Жасу	Зада	Залира
Дедика	Езихъат	Жейран	Зади	Залихан
Дети	Езман	Жема	Заза	Залихъат
Деха	Езмат	Жеми	Зазик	Залкан
Деши	Еки	Жемила	Зазу	Зална
Деши	Екку	Жемилат	Зазубика	Залнади
Дешимат	Еку	Жовжан	Зазула	Залпату
Дешхъат	Елимат	Жовза	Заи	Залпаъ
Джейран	Елита	Жовзан	Заибат	Залуба
Джоврат	Ениса	Жоврат	Заидат	Зама
Диана	Еса	Жовсари	Заидат	Замала

Орга - 2020 (1)

Замалла	Зари	Зеба	Зиза	Зулай
Заман	Зариат	Зебила	Зила	Зулайха
Замат	Зарибат	Зебихъат	Зима	Зуламат
Замза	Зарика	Зебу	Зимаи	Зуланат
Замзан	Зарина	Зега	Зина	ЗулиГат
Замира	Зариха	Зезаг	Зинат	Зулибат
Зана	Зарият	Зезибика	Зинаъ	ЗулиГат
Занадат	Заркан	Зекият	Зита	Зулима
Заназа	Зарма	Зела	Зиядат	Зулипат
Занет	Зарна	Зелабика	Злата	Зулиха
Зану	Зарнат	Зели	Зовжан	Зулихан
Запа	Зарпан	Зелила	Зовла	Зулпату
Запай	Зару	Зелимат	Зовман	Зулпаъ
Запура	Зата	Зелина	Зоврахъат	Зульфия
Зара	Зато	Зелипат	Зога	Зумарт
Зарани	Захила	Зелиха	Зоку	Зумра
Зараъ	Захра	Зери	Зора	Зура
Зарбан	Захран	Зерибат	Зоя	Зурани
Зарбат	Заху	Зерипат	Зубайрат	Зурат
Зарва	Зая	Зерита	Зубидат	Зурахан
Зарван	Заяна	Зерихъат	Зувайди	Зураъ
Зарга	Заянт	ЗехИдат	Зудида	Зурет
Зарган	Заяну	ЗехИмат	Зуипат	Зурман
Зарема	Заълбика	ЗехИра	Зуйман	Зурьян
Зарена	ЗаІа	ЗехИрат	Зукаш	Зухара
Зарза	ЗаІамат	Зидат	Зула	Зухра

(Паъхъе хир ю)

«Литературин-исбаъхъаллин журнал «Орга»
кечдина ГАУ «Зорбатохаран цІа» бух тІехъ
Арадолу нохчийн маттахъ.

Журналана регистраци йина 2014 шеран 29-чу кхолламан баттахъ Нохчийн
Республикехула йолчу Зенан, хаамийн технологийн, шуьйрачу коммуникацийн
декъехъ тергояран Федеральни службин Урхаллехъ.

Регистрацин хьокъехъ тоъшалла ПИ № ТУ 20-00088.
Журнал зорбатогъхна ООО «Феникс-Пресс»,
Республика Дагестан, Шамильски р-он, Хебда юрт.

Журнал арахоъцучун /редакцин адрес: 364014,
Нохчийн Республика, Сольжа-Гала,
Н. А. Назарбаевн урам, 92.

Журнал зорбатогъа дІаделла – 28.04. 2020 шо.
Зорбанера арадаълла де – 29. 04 . 2020 шо
Тираж – 1000 экземпляр.
Заказ № _____ Бинна мах